

КАЛЕНДАР-АЛЪМАНАХ

ДНІПРО

НА РІК

1929

Земельний Банк Гіпотечний

Акційна спілка
Львів, вул. Підвалля ч. 7.

Телеф. ч. 3—82 і 52—92 (Дирекція) Кюто в П. К. О. 149.000
Адреса для телегр. „ЗЕМЛЕБАНК“ ЛЬВІВ.
(Власна камениця у Львові вул. Словацького 14)

ОДИНОКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДЕВІЗОВИЙ БАНК

Попрагоджує всі чинности банкові.

Приймає вклади на біжучий рахунок в долярах і золоті і виплачує їх в долярах, або золотих по курсі дня. Переводи перекази за границю до всіх країв, з особна на Україну й Америки. Переводить інкасо в усіх місцевостях краю. Уділює гарантій, акредитив і т. п. Купує і продає цінні папери.

Кожний Українець повинен мати акції Земельного Банку Гіпотечного. — Як їх ще не маєте—пишіть до банку.

При письмених запитах просимо долучити марку за 50 грошів на відповідь.

СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ АГРОНОМІВ

кооператив з обмеженою порукою
Львів, вул. Собіського ч. 28

ч. тел. 37—58

ч. тел. 37—

постачає кооперативам и окремих господарям

Всілякі с.-г. машини та знаряддя. Найліпше селекційне насіння різних збіж, трав, городини та квітів. Штучні гної. Щепи, ягідкуші, полуницю і т. п. з ліпших шкілок. Ріжне ветеринарїне приладдя. Ріжні ліки і препарати для боротьби з шкідниками. Псічницьке знаряддя та штучну вошину. Расову птицю та яйця Расових свиней та овець. Знаряддя і дріжджі до виробу овочевих вин. Мясну, мучку і фосфорове пашне вапно для домашних звіря

Безплатно дає всілякі господарські поради.

Розробляє плани більших і менших господарств.

Пристапила до організації власн. нашішого господарства.

Через Спілку можна заключати контракти на посів цукрового буряка в догідних умовах. При всіляких запитах долучати поштову марку на відповідь.

5671 | 1929:6 (1928)
107
ЦІЛИЙ ДОХІД НА ДОБРОДІЙНІ ЦІЛІ.

КАЛЕНДАР — АЛЬМАНАХ
ДНІПРО

на
звичайний рік

1929

Річник VI-й.

Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте.

Т. Шевченко.

ЛЬВІВ, 1928

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ
ЕМІГРАНТАМ З ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ.

Л ю т и й

Має 28 днів. — В лютім прибуває дня на 1 год. 27 хвилин.

Столітній календар віщує: В перших днях лютого заверюхи, потім погода; в другій половині місяця дощ із снігом, мряка, під кінець ясно й лагідно.

Стиль	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце
н. с.	День			сх. в. зах.
1 19	П.	Прп. Макара, діяк.	С Гната	7-01
2 20	С.	† Прп. Юхима мовч.	М. Б. Громн.	7.-10
5. Неділя 32 по Зелен. Свят. На голос 2-й. Рання: Єв. Марк. 16, 1— Служба Божя: Ап. 1 Тим. 4, 9—15, Єв. Луки 19, 1—10.				
3 21	Н.	Прп. Максима сп.	Блажея	6:58
4 22	П.	Ап. Тимка, прп. Анастасія печ.	Вероники	6:56
5 23	В.	Смч. Климента	Агати	6:54
6 24	С.	Прп. Ксенії	Дороти	6:52
7 25	Ч.	† Св. Григора Богослова	Ромуальда	6:50
8 26	П.	Мч. Ананія й Петра	Івана з М.	6:48
9 27	С.	† Перен. моцїв св. Івана Золот. ☉	Апольонії	6:46
6. Неділя 33 по Зелен. Свят. На голос 3-й. Рання: Єв. Марк. 16, 9— Служба Божя: Ап. 2 Кор. 6, 16—7, Єв. Мат. 15, 21—28.				
10 28	Н.	Прп. Охрима єп. переяс.	Схолястики	6:44
11 29	П.	Перен. моцїв Гната Богоносця	Луціяна	6:42
12 30	В.	Трьох Святих (гр.-кат. свято)	Евлалії	6:40
13 31	С.	Пр. Микити печ.	Попілець	6:38
14 1	Ч.	Лютий. Мч. Трифона	Валентія	6:36
15 2	П.	Стрітення Г. І. Х. Пр. Гаврила	Фавстіна	6:33
16 3	С.	Св. Семена й Ганни	Юліанні	6:31
7. Неділя „Закхея“. На голос 4-й. Рання: Єв. Луки 24, 1—12. Служба Божя: Ап. 1 Тим. 4, 9—15; Єв. Луки 19, 1—10.				
17 4	Н.	Пр. Сидора, кн. Юрія володим. ☉	Констанції	6:29
18 5	П.	Муч. Гапи, св. Тодосія Чернигів.	Флавіяна	6:28
19 6	В.	Мчч. Христини й Калісти	Конрада	6:27
20 7	С.	Пр. Парфена й Луки	Леона	6:26
21 8	Ч.	Вмч. Федора, прор. Захара	Андрія	6:25
22 9	П.	Мч. Никифора, пр. Панкрата печ.	Петра Каб.	6:24
23 10	С.	Свмч. Харлампя, Прохора п. чуд. ☉	Петра Дам.	6:22
8. Неділя „Мит. й Фар.“. Поч. Тріоді. На г. 5. Ран. Єв. Луки 24, 12— Служба Божя: Ап. 2 Тим. 3, 10—15; Єв. Луки 18, 10—14.				
24 11	Н.	Свмч. Уласа, пр. Дмитра прилуд.	Матвія ап.	6:21
25 12	П.	Св. Милета Антіохійського	Зигфрида	6:19
26 13	В.	Св. Зої й Семена мироточив.	Виктора	6:17
27 14	С.	Св. Кирила учит. Слов.	Александра	6:16
28 15	Ч.	Ап. Онисима, пр. Фросини	Романа	6:15

Жидівський календар:

11 лютого — 1 Адар; 24 лютого — 14 Адар (Малий Пурім).

Б е р е з е н ь

Має 31 день. — В березні прибуває дня на 1 год. 53 хвил.

Столітній календар віщує: Зпочатку погода, потім гостре повітря й приморозки ранками; по 15-м мокро й вітри; під кінець місяця хмарно й вітер.

Стиль	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце
н. с.	День			сх. в. зах.
1 16	П.	Свмч. Порфира й Павла	Альбина	6:09 17:03
2 17	С.	Вмч. Федора мовч. печ.	Симплія	6:07 17:05
9. Неділя „Блудного Сина“. На голос 6-й. Рання: Єв. Луки 24, 36—53. Служба Божя: Ап. 1 Кор. 6, 12—20; Єв. Луки 15, 11—32.				
3 18	Н.	Св. Льва, папи рим. ☉	Кунегунди	6:05 17:07
4 19	П.	Св. Архипа, мч. Максима	Казимира	6:02 17:08
5 20	В.	Прп. Агафона печ.	Фридерика	6:00 17:10
6 21	С.	Пр. Тимогея. Козельщ. обр.	Колети	5:57 17:11
7 22	Ч.	Пр. Петра й Опанаса	Хоми з Акв.	5:56 17:12
8 23	П.	Свмч. Полікарпа єп.	Івана	6:55 17:14
9 24	С.	† Знайдення голови Івана Хрест.	† Францішки	5:54 17:15
10. Неділя „Масопустна“. На голос 7-й. Рання: Єв. Іван. 20, 1—10. Служба Божя: Ап. 1 Кор. 8, 8—9, 2; Єв. Матвія 25, 30—46.				
10 25	Н.	Св. Тараса, єп. Царг.	40 мучеників	5:52 17:17
11 26	П.	Св. Порфира єп. ☉	Конставтіна	5:50 17:19
12 27	В.	Прп. Прокопа, Тита печ.	Григора	5:48 17:20
13 28	С.	Пр. Василя сп., Нестора	Катерини	5:46 17:21
14 1	Ч.	Березень. Прмч. Явдохи	Льва	5:44 17:23
15 2	П.	Свмч. Тодосія єп. Кир. Бориса	Климента	5:42 17:25
16 3	С.	Мч. Василиска, св. мч. Зенона	Гіляра	5:39 17:26
11. Неділя „Сиропустна“ (Запусти). На г. 8-й. Рання: Єв. Іван 20, 11—18. Служба Божя: Ап. Римлян. 13, 11—14; Єв. Матвія 6, 14—21.				
17 4	Н.	Прп. Гарас. й Ульяні, Василька	Гертруди	5:37 17:27
18 5	П.	Мч. Конона, Марка. (Вел. лист) ☉	Едварда	5:35 17:29
19 6	В.	Мч. Конст. Знайдення св. Хр.	Исифа Обручн.	5:33 17:31
20 7	С.	Свмч. Охрима, Василя, Євгена	Клявдії	5:31 17:33
21 8	Ч.	Пр. Лазаря й Опанаса	Венедикта	5:28 17:34
22 9	П.	† Мч. Домни, Приськи й 40 Муч.	Октавіяна	5:26 17:35
23 10	С.	Мч. Кіндрата, Куперяна	Віктора	5:24 17:37
12. Неділя перша „Вел. Посту“, „Жиліяна“. (Сл. Божя В. В.). На г. 1-й. Ран.: Єв. Іван. 20, 19—31. Сл. Б.: Ап. Ж. 11, 24—26, 12—2; Єв. Івана 1, 43—51				
24 11	Н.	Св. Софрона зат. печ.	Арх. Гаврила	5:22 17:39
25 12	П.	Пр. Феофана сп. Григора двос. ☉	Благовітц. П.Б.	5:20 17:40
26 13	В.	Перен моцїв св. Никифора	Теклі	5:18 17:41
27 14	С.	Пр. Феогноста кив. Ростислава	Руперта	5:16 17:43
28 15	Ч.	Никандра городен.	Сикстуса	5:14 17:44
29 16	П.	Свмч. Трохима	Кирила	5:12 17:45
30 17	С.	† Пр. Олексі ч. Бож. (Тепл. Олексі)	В. Субота	5:10 17:47
13. Неділя друга „Вел. Посту“. (Сл. Божя Вас. Вел.). На г. 2-й. Рання: Єв. Івана 21, 1—14; Сл. Божя: Ап. Жид. 1, 10, 2—3; Єв. Марка 2, 1—12				
31 18	Н.	Св. Кирила, архп. Єрусал.	Великдень	5:08 17:49

Жидівський календар:

13 березня - 1 Веадар; 25 березня — 13 Веадар (Піст Естери); 26 березня—14 Веадар (Пурім, Гаман); 27 березня—15 Веадар (Шушан Пурім).

Початок весни — 21 березня о 3 год. 50 хв. попол.

К в і т е н ь

Має 30 днів. — В квітні дня прибуває на 1 год. 43 хвил.

Столітній календар віщує: До 7-го холодно, потім гарна погода, в сь редмісяці дощ; в другій половині тепло й лагідно; під кінець гаряче.

Стиль	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонц.
н. с.	День			сх. зах.
1	19	П. Мч. Дмитра й Одарки	Св. Пон.	5:01 17
2	20	В. Мч. Світлани й Мирона	Франціска	5:04 18
3	21	С. Св. Якова сповідника й Кирила	Ришарда	4:59 18
4	22	Ч. Свч. Василя, пр. Сака	Юстина	4:57 18
5	23	П. Свч. Никона еписк.	Валеріяна	4:55 18
6	24	С. Пр. Захара	Целестина	4:53 18
14. Неділя 3-тя „Вел. Посту“ (Хрестопокл.) (Сл. Б. Вас. В.) На г. 3-й Ран. Єв. Івана 21, 18—25, Сл.Божа: Ап. Жид. 4, 14—5; Єв.Марка 8,34—9,				
7	25	Н. Благовіщення Пр. Богородиці	Б Матері біл.	4:51 18
8	26	П. Собор Арх. Гаврила	Марцеля	4:49 18
9	27	В. Св. Мотрі, Похвала Пр. Богор.	Дениса	4:47 18
10	28	С. Пр. Ларіона, Бояна, Євстрата печ.	Езекіїла	4:45 18
11	29	Ч. Свч. Марка, Кирила діякона	Леона п. Римск	4:43 18
12	30	П. Св Зосима	Зенона	4:41 18
13	31	С. Св. Йони мит. Київ	Юстина	4:38 18
15. Неділя 4. „Вел. Посту“ „Середохрестна“ (Сл. Б. Вас.В.) На г. 4-й Ран. Єв. Матв. 28, 16—20. Сл. Б.: Ап. Жид. 6, 13—20; Єв. Марка 9, 17—31,				
14	1	Н. Квітень. Марії Єгипетської	Валеріяна	4:36 18
15	2	П. Полікарпа ап.	Насті	4:34 18
16	3	В. Мч. Ірини	Лямберта	4:32 18
17	4	С. Зосими, Йосипа (поклон.)	Анікїти	4:30 18
18	5	Ч. Пр. Феодула та Платона	Апольонїї	4:28 18
19	6	П. Св. Явтуха еп. рівноапос. Метода	Тимона	4:26 18
20	7	С. Св. Юрія еп., Данила переяслав.	Віктора	4:24 18
16. Неділя 5-га „Вел. Посту“ (Сл. Божа Вас.Вел.) На голос 5-й Ран.: Єв. Марка 16, 1—8. Сл. Божа: Ап. Жид. 9, 11—14. Єв. Марка, 10, 32—45.				
21	8	Н. Ап. Радіона	Анвельма	4:22 18
22	9	П. Мч. Вадима	Сотера й Кая	4:20 18
23	10	В. Мч. Макара	Войтіха	4:18 18
24	11	С. Пр. Якова Галицького, Мартина	Фиделіса	4:16 18
25	12	Ч. Пр. Ісаака, св. Василя	Єв. Марка	4:14 18
26	13	П. Св. Артимона	Кліта і Марц.	4:12 18
27	14	С. Св. Антона муч. литовського	Анастасія	4:10 18
17. Неділя „Вербна“. На г. 6-й Ран.: Єв. Матвія 21, 1, 11, 15—17. Сл. Б.: Ап. Филип. 4, 4—9. Єв. Ів. 12, 1—18.				
28	15	Н. Кн. Мечислава (Стр. тижд.)	Павла	4:08 18
29	16	П. Мч. Гапи та Ірини	Петра	4:07 18
30	17	В. Мч. Семена, Адріяна	Катерини	4:05 18

Жидівський календар:

11 квітня — 1 Нізан; 25 квітня — 15 Нізан (1 свято Пасхи); 26 квітня — 16 Нізан (2 свято Пасхи).

Т р а в е н ь

Має 31 день. — В травні прибуває дня на 1 год. 20 хвил.

Столітній календар віщує: Спочатку хмарно, але без дощу, потім холодно; в половині місяця тепло і дощ; при кінці холод з дощами.

Стиль	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце
н. с.	День			сх. зах.
1	18	С. Пр. Івана, мч. Зотика	Пилипа	3 03 18 38
2	19	Ч. Пр. Івана (Чист. Четвер)	Зігмунта	4 01 18 40
3	20	П. Пр. Якова, Гавр. слуд. (Вел. Пятн.)	Знайден. ч Хр	4 — 18 42
4	21	С. Свчч. Василя, Дениса	Фльоріяна	4 59 18 43
18. Великдень. Служба Божа: Діяння Апост. 1, 1—8 Єв. Івана 1, 1—17. Вечірня: Єв Івана 20, 19—25.				
5	22	Н. Великдень	Пія V.	3 56 18 44
6	23	П. Великодній Понеділок Поб. Юрія	Івана	3 55 18 46
7	24	В. Великодній Вівторок	Домицелі	3 53 18 47
8	25	С. Св. ап. й єв Марка	Станислава	3 51 18 49
9	26	Ч. Свчч. Василя	Вознес. Господ.	3 49 18 50
10	27	П. Свчч. й ап. Семена род. Госп.	Антонїна	3 48 18 52
11	28	С. Ап. Якова, Кирила еп. туровськ.	Адольфа	3 46 18 53
19. Неділя „Апостола Хоми“. Раня: Єв. Матвія 28, 16—20. Служба Божа: Діяння Апостолів 5. 12—20. Єв. Івана 20, 19—31.				
12	29	Н. Св. Василя еп. чернигів.	Панкрата	3 44 18 54
13	30	П. + Св. ап. Якова	Фелікса	3 43 18 56
14	1	В. Травень. Прор. Яреми, Макара київ.	Бонифата	3 42 18 58
15	2	С. Св. Опанаса, Бориса й Гліба кн.	Софії вд.	3 40 19 59
16	3	Ч. + Пр. Тодосія Печерського	Івача неп.	3 39 19 —
17	4	П. Мч. Палажкї, Левонта	Пасхалини	3 38 19 02
18	5	С. Вмч. Ярини	Фелікса	3 37 19 03
20. Неділя „Жінок Мироносиць“. Раня: Єв. Марка 16, 9—20. Служба Божа: Діян. Ап. 6, 1—7. Єв. Марка 15, 43—47; 16, 1—8.				
19	6	Н. Св. Іова, чуд. Почаївського	Зелені Свята	3 36 19 04
20	7	П. Мч. Пахома	Св. Духа	3 35 19 06
21	8	В. + Ап. й єв. Івана Богослова	Віктора	3 34 19 07
22	9	С. + Переєсення моцїв св. Миколи	Юлії	3 33 19 08
23	10	Ч. Ап. Симона ч. печ.	Григора	3 32 19 09
24	11	П. Свчч. Мокія	Фльоріяна	3 31 19 11
25	12	С. Єпифана, мч. Макара	Урбана	3 30 19 12
21. Неділя „Розслабленого“. Раня: Єв. Луки 24, 1—12. Служба Божа: Діяння Ап. 9, 32—42. Єв. Івана 5, 1—15.				
26	13	Н. Мч. Лікери	Св. Тройці	3 28 19 13
27	14	П. Свчч. Сидора, Микити зат. печ.	Івана папи	3 27 19 14
28	15	В. Прп. Ісаї печ.	Вільгельма	3 26 19 15
29	16	С. Прп. Федора, Модеста (Перелопов.)	Максиміліяна	3 25 19 16
30	17	Ч. Ап. Андроника, св. Степана	Боже тіло	3 24 19 17
31	18	П. Св. Олександра, мч. Юлії	Анелїї	3 23 19 18

Жидівський календар:

1 травня — 21 Нізан (7 свято Пасхи); 2 травня — 22 Нізан (кінець свято Пасхи); 11 травня — 1 Іяр; 28 травня — 18 Іяр (Ляг Бомер — шкільне свято).

Затміння в 1929 році:

Повне затміння сонця буде 9 травня. В Європі його не буде видно.

Червень

Має 30 дн. — В червні прибуває дня до 22-го на 20 хвил., а від 22-го убуває на 3 хвил.

Столітній календар віщує: Спочатку погода й гарно, потім нестійно й холодно, потім дуже тепло, спеки й громовці, під кінець дощі.

Стиль н. с.	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце сх. зах.
1	19	С. Смч. Патрика, пр. Корнила	Якова	3:22 19:31
22. Неділя „Самарянки“. Рання: Єв. Івана 20, 1—10. Служба Божа: Діян. Ап. 11, 19—26, 29—30. Єв. Івана 4, 5—42.				
2	20	Н. Мч. Олександра	Марцелини	3:22 19:31
3	21	П. Св. Констант. й Олени	Еразма	3:21 19:30
4	22	В. Мч. Василиска	Францішка	3:21 19:30
5	23	С. Пр. Михайла та Паїсія галицьк.	Бонифата	3:20 19:29
6	24	Ч. Пр. Семена Стовпника	Роберта	3:20 19:29
7	25	П. † Зн. Гол. Івана Хр. Ярополка	Норберта	3:19 19:28
8	26	С. Ап. Карпа	Медарда	3:19 19:28
23. Неділя „Сліпородженого“. Рання: Єв. Івана 20, 11—18. Служба Божа: Діян. Апостолів 16, 16—34. Єв. Івана 9, 1—38.				
9	27	Н. Куперяна та Іони Київ.	Фелиціяна	3:19 19:28
10	28	П. Мч. Гната Рост., Захара	Малгожати	3:18 19:27
11	29	В. Мч. Тодосії Царгородської	Варнави	3:18 19:27
12	30	С. Прп. Сака, св. Богдана	Івана	3:18 19:27
13	31	Ч. Вшестя (Вознесення Г.Н.І.Х.)	Антонія Пад.	3:18 19:27
14	1	П. Червиль. Мч. Юстина	Василія	3:18 19:27
15	2	С. Св. Никифора патр. Царгор.	Модеста	3:18 19:27
24. Неділя „Святих Отців“. Рання: Єв. Івана 21, 1—14. Служба Божа: Діян. Ап. 20, 16—18, 28—36. Єв. Івана 17, 1—13.				
16	3	Н. Смч. Лукіяна, Павла	Івана	3:17 19:26
17	4	П. Прп. Назара	Адольфа	3:17 19:26
18	5	В. Ігоря князя та Федора	Марцелія	3:17 19:26
19	6	С. Ларіона, Теклі	Юліяна	3:17 19:26
20	7	Ч. Мч. Федота, Марії	Сильверія	3:17 19:26
21	8	П. Пер. мощів св. Федора	Альойвія	3:18 19:27
22	9	С. Св. Кирила	Павлина	3:18 19:27
25. Неділя „Святих Отців“ Рання: Єв. Івана 20, 19—23. Служба Божа: Діян. Ап. 2, 1—11. Єв. Івана 7, 37—52, 8, 22.				
23	10	Н. Зелені Свята. Мч. Тимоша	Зенона	3:18 19:26
24	11	П. Святого Духа. Ап. Бартоломея	Івана Хрест.	3:19 19:26
25	12	В. † Прп. Онухрія, Арсена	Вильгельма	3:19 19:26
26	13	С. Мч. Килини, св. Трифила	Івана й Павла	3:19 19:26
27	14	Ч. Вел. кв. Мстислава	Владислава	3:20 19:27
28	15	П. Михайла Київського	Леона п. Рим.	3:20 19:27
29	16	С. Прп. Тихона глухівського	Петра й Павла	3:21 19:28
26. Нед. 1 по Зел. Св. (Всіх Св.). На г. 8-й. Ран.: Єв. Мат. 28, 16—20. Сл. Б.: Ап. Жид. 11, 33—12, 2. Єв. Мат. 10, 32—33, 37—38, 19, 27—30.				
30	17	Н. Св. Мануйла та Кирила	Емілії та Лукії	3:21 19:28

Жидівський календар:
9 червня — 1 Сіван; 14 червня — 6 Сіван (1 день Зел. Свят); 15 червня — 7 Сіван (2 день Зел. Свят).

Початок літа — 22-го червня о 10 год. 53 хв. ранку.

Липень

Має 31 день. — В липні дня убуває на 1 годину.

Столітній календар віщує: Спочатку вітри і хмарно; від 6 до 20 погода й спека, потім дощі; кінець погідний і теплий.

Стиль н. с.	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце сх. зах.
1	18	П. Мч. Іпата	Румольда	3:22 19:33
2	19	В. † Св. Марії. мч. Зосима	Відв. Пр. Д. М.	3:23 19:33
3	20	С. Мч. Юліяна	Геліодора	3:24 19:33
4	21	Ч. Боже Тіло (гр.-кат. свято)	Іосипа	3:24 19:32
5	22	П. Мч. Овсія еп., мч. Зенона	Філомена	3:25 19:31
6	23	С. Мч. Агриппини, Гая	Ісайї	3:26 19:31
Неділя 2-га по Зелених Святках. На г. 1-й. Ран.: Єв. Марка 16, 1—8; Служба Божа: Ап. Римлян. 2, 10—16. Єв. Матвія 4, 18—28.				
7	24	Н. Різдво св. Івана Хрест. (Ів. Куп.)	Кирила	3:27 19:31
8	25	П. Кн. Февронії	Лисавети	3:28 19:30
9	26	В. Проп. Давида, еп. Дениса	Вероника	3:29 19:30
10	27	С. Пр. Самсона, св. Севіра	Івана з Дук.	3:29 19:29
11	28	Ч. Пр. Кира й Івана	Палажки	3:30 19:29
12	29	П. Св. Ап. Петра й Павла Сос. П. Б.	Генрика	3:31 19:28
13	30	С. † Собор 12 Апостолів	Маргарети	3:32 19:28
Неділя 3-тя по Зелених Святках. На г. 2-й. Ран.: Єв. Марка 16, 9—20. Служба Божа: Ап. Римлян, 5, 1—10; Єв. Матвія 6, 22—33.				
1	1	Н. Лип. Св. Кузьми й Деяна	Бонавентури	3:33 19:27
2	2	П. † Положення Ризи Пр. Богород.	† Розісл. апост.	3:34 19:26
3	3	В. Св. Анатолія печ., кн. Василя	Матери Б. Скап.	3:35 19:25
4	4	С. Св. Андрія арх. критського	Олексі сповід.	3:36 19:24
5	5	Ч. Пр. Опанаса, Афон, мч. Ганни	Симена, Фридр.	3:37 19:23
6	6	П. Пр. Сисоя, Юліяни кн. вільшанс.	Винкента	3:38 19:22
7	7	С. Пр. Хоми, Євдохи	Чеслава	3:39 19:21
Неділя 4-та по Зелених Святках. На г. 3-й. Ран.: Єв. Луки 24, 1—12. Служба Божа: Ап. Римл. 6, 8—28. Єв. Матвія 8, 5—13.				
8	8	Н. Вмч. Прокопа	Пракседі	3:41 19:20
9	9	П. Свмч. Панкрата, прп. Федора	Марії Магдал.	3:42 19:19
10	10	В. Пр. Антона печерського	Аполінарія	3:43 19:18
11	11	С. Св. Юхими, бл. кн. Ольги	Христини	3:44 19:16
12	12	Ч. Мч. Прокла й Іларія, Голендухи	Якова ап.	3:46 19:15
13	13	П. Собор. арх. Гаврила	Анни, Ераста	3:47 19:14
14	14	С. Пр. Онисима чуд., Степана	Наталії	3:48 19:13
Неділя 5-та по Зелених Святках. На голос 4-й. Єв. Луки 24, 12—35. Служба Божа: Ап. Римл. 10, 1—10. Єв. Матвія 8, 23—9, 1. (28).				
15	15	Н. † Св. Володимира рівноап.	Інокентія	3:50 19:12
16	16	П. Свмч. Афіногена, Алевтини	Марги діви	3:51 19:10
17	17	В. Вмч. Марини, прп. Лазаря	Абдона	3:53 19:09
18	18	С. Смч. Омелька, Леонта печ.	Гната	3:54 19:07

Жидівський календар:

9 липня — 1 Тамуз; 25 липня — 17 Тамуз (здобуття святині), піст.

С е р п е н ь

Має 31 день. — В серпні дня убуває на 1 год. 39 хвил.

Столітній календар віщує: Спочатку гарно й тепло, потім хмарно й дощ, в половині місяця гарна погода, пізніше спека в громовицям, по 25-м дощі.

Стиль н. с.	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце сх. зах.
1	19	Ч. Пр. Мокрини, кн. Романа	Петра	3:57
2	20	П. † Св. Іллі пророка, прп. Аврама	Мат. Б. Анг.	3:59
3	21	С. Прп. Семена, Івана пістника	Степана	4:00
31. Неділя 6-та по Зел. Святах. На г. 5-й Ран.: Єв. Луки 24, 36—58. Служба Божа: Ап. Римл. 12, 6—14. Єв. Матвія 9, 1—8.				
4	22	Н. Св. Марії Магдаліни	Домініка	4:01
5	23	П. Мч. Трохима, Теофіла	Мат. Б. Сніж.	4:02
6	24	В. † Бориса і Гліба, Христини	Преображ. Г.	4:03
7	25	С. † Успіння св. Ганни	Каєтана спов.	4:05
8	26	Ч. Смч. Ермолая, пр. Параски	Кирика	4:07
9	27	П. † Вмч. Пантелімона	Романа	4:08
10	28	С. Св. ап. Прохора, Мойсея печ.	Лавріна	4:10
32. Неділя 7-ма по Зел. Святах. На г. 6-й Ран.: Єв. Івана 20, 1—10. Служба Божа: Ап. Римл. 13, 1—7. Єв. Матвія 9, 27—35.				
11	29	Н. Мчч. Калиника, мчч. Серафими	Суванни	4:11
12	30	П. Св. ап. Сили, Максима	Кляри	4:12
13	31	В. Св. прав. Євдокима, мч. Уліти	Іполіта	4:14
14	1	С. <i>Серпень</i> . † Св. 7 муч. Маковійв	Евсевія	4:16
15	2	Ч. Принесення мощів св. Степана	Успін. Пр. Бог.	4:17
16	3	П. Прп. Сака й Далмата	Раха	4:18
17	4	С. Свмч. Євпла, мчч. Євдохи	Ліберта	4:20
33. Неділя 8-ма по Зел. Свят. На г. 7-й Ран.: Єв. Івана 20, 11—18. Служба Божа: Ап. Кор. 1, 10—18. Єв. Матвія 14, 14—22.				
18	5	Н. Мч. Сивела, прп. Нони	Олени	4:21
19	6	П. Спаса (Преображення Господ.)	Венігни	4:23
20	7	В. Мч. Домета, Пимена печ.	Домета	4:24
21	8	С. Св. Омелька сповіди.	Івана	4:26
22	9	Ч. Св. Матвія апостола	Філіберта	4:27
23	10	П. Свмч. Лавріна	Пилипа	4:28
24	11	С. Прп. Федора, кн. острівського	Варголом. ап.	4:29
34. Неділя 9-та по Зел. Святах. На г. 8-й Ран.: Єв. Івана 20, 19—31. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 8, 9—17. Єв. Матвія 14, 22—34.				
25	12	Н. Св. Фотія	Людвика	4:30
26	13	П. Пр. Максима єпископа	Зеферина	4:32
27	14	В. Св. проп. Михея	Іосипа	4:33
28	15	С. Перша Преч. (Усп. Пресв. Бог.)	Августина еп.	4:34
29	16	Ч. † Перенесення Обр. Господнього	Ускінов. Ів. Хр.	4:36
30	17	П. Свмч. священника Мирона	Розалії	4:38
31	18	С. Мч. Флора і Лавра	Раймунда	4:39

Жидівський календар:

7 серпня — 1 Аб; 15 серпня — 9 Аб (Спалення святині) — піст.

В е р е с е н ь

Має 30 днів. — У вересні убуває дня на 1 год. 47 хвил.

Столітній календар віщує: Спочатку нестала погода, вітри; потім гарно й тепло; по 20 холодно, дощ і вітер.

Стиль н. с.	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонце сх. зах.
35. Неділя 10-та по Зел. Святах. На голос 1-й. Рання: Єв. Івана 21, 1—14. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 4, 9—16. Єв. Матвія 17, 14—23.				
1	19	Н. Смч. Андрія, мч. Тимоша	Елідія	4:40 18:09
2	20	П. Прор. Самійла	Юста	4:41 18:07
3	21	В. Св. ап. Тадея, Аврама печ.	Бронислава	4:43 18:05
4	22	С. Мч. Агафоника, Боголіпа	Розалії діви	4:44 18:03
5	23	Ч. Смч. Лупа, еп. Іринея	Лавріна	4:46 18:01
6	24	П. Свмч. Євтуха, Петра київ.	Захара прор.	4:47 17:59
7	25	С. Ап. Варфоломія і Тита	Регіни	4:49 17:56
36. Неділя 11-та по Зел. Святах. На голос 2-й. Ранна: Єв. Івана 21, 15—25. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 9, 2—12. Єв. Матвія 18, 23—35.				
8	26	Н. Св. Адріана і мч. Наталії	Різд. Пр. Д. М.	4:51 17:54
9	27	П. Прп. Пимена та Сергія печ.	Гаргонія	4:52 17:52
10	28	В. Прп. Мусія, св. Ганни прор.	Миколи	4:53 17:50
11	29	С. Усікі (Усік. Голови Івана Хр.)	Мацедонії	4:54 17:48
12	30	Ч. Патр. Олександра, Івана	Імення Марії	4:55 17:46
13	31	П. Полож. пояса Пресв. Богородиці	Поліксенії	4:57 17:44
14	1	С. <i>Верес.</i> Семена і Марфи	Здв. Хрест. Гос.	4:58 17:42
37. Неділя 12-та по Зел. Святах. На гол. 3-й. Рання: Єв. Матвія 28 16—20. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 15, 1—11. Єв. Матвія 19, 16—26.				
15	2	Н. Мч. Маманта, Івана піст	Никодима	4:59 17:40
16	3	П. Мч. Анфима, Домки	Людмили	5:01 17:38
17	4	В. Смч. Вавили, прор. Мусія	Лямберта	5:02 17:39
18	5	С. Прор. Захара й Лисавети	Хоми мч.	5:04 17:34
19	6	Ч. † Михайлове Чудо, Ромила	Януарія,	5:05 17:32
20	7	П. Смч. Созона, Макара канівськ.	Стаха	5:07 17:30
21	8	С. Друга Пречиста (Різд. Пр. Бог.)	Матвія еп.	5:08 17:28
38. Неділя 13-та по Зел. Святах. На голос 4-й. Рання: Єв. Марка 16, 1—8. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 16, 13—24. Єв. Матвія 21, 33—42.				
22	9	Н. Св. Якима й Анни	Маврикія	5:09 17:26
23	10	П. Свмч. Минодори, мч. Варижа	Теклі	5:11 17:24
24	11	В. Прп. Федори	Герарда еп.	5:12 17:22
25	12	С. Смч. Автонома	Владислава	5:14 17:20
26	13	Ч. Св. Корнила	Куперяна	5:16 17:18
27	14	П. Чесного Хреста (Воз. Чесн. Хр.)	Кузьми й Дем.	5:18 17:16
28	15	С. Свмч. Микити	Вацлава	5:20 17:14
39. Неділя 14-та по Зел. Святах. На голос 5-й. Рання: Єв. Марка 16, 9—20. Служба Божа: Ап. 1 Кор. 1, 21—2. Єв. Матвія 22, 1—14.				
29	16	Н. Вмч. Юхими, Куперяна київ.	Михайла Арх.	5:21 17:10
30	17	П. Софії, Віри, Надії й Любови	Єроніма	5:23 17:09

Жидівський календар:

6 вересня — 1 Елюль.

Початок осені — 24 вересня о 2 г. 14 хв. ранку.

Г р у д е н ь

Має 31 день. — В грудні убуває дня до 22-го на 23 хвил., а до 22-м прибув. на 4 хвил.

Столітній календар віщує: Спочатку холодно й великий сніг; від 10 до 18 морозно, потім відлига, дощ; наприкінці сніг і завірюха.

Стиль	День	Український місяцеслів.	Лат. місяцеслів.	Сонц.
н. с.				сх. зр.

48. Неділя 23-та по Зел. Святах. На г. 6-й. Ран.: Єв. Матвія 28, 16—18. Служба Божа: Ап. Ефес. 2, 4—10. Єв. Луки 8, 26—39.

1	18	Н.	Смч. Платона й Романа	☉	1 Адв. Елітія	7:03 15
2	19	П.	Мч Романа, Варлаама печ.		Леокадії	7:04 15
3	20	В.	Григора, Теклі		Франціска	7:05 15
4	21	С.	Введ. в Храм		Варвари	7:06 15
5	22	Ч.	Св. ап. Філімона		Сава	7:07 15
6	23	П.	Св. Амфілоха й Григора		Миколи	7:08 15
7	24	С.	Вмч. Катерини, Меркура		Амброза	7:09 15

49. Неділя 24-та по Зел. Святах. На г. 7-й. Ран.: Єв. Марка 16, 1—8. Служба Божа: Ап. Ефес. 2, 14—22. Єв. Луки 8, 41—56.

8	25	Н.	Свмч. Климента папи римськ.		2 Адв. Неп. Зач.	7:10 15
9	26	П.	Пр. Аліпа, Юрія		Леокадії,	7:11 15
10	27	В.	Свмч. Якова	☾	Мат. Б. Лор.	7:12 15
11	28	С.	Св. Степана		Дамазія	7:13 15
12	29	Ч.	Мч. Парамона, Нектарія печ.		Діонізії	7:14 15
13	30	П.	† Св. ап. Андрія першовзаного		Луції діви	7:15 15
14	1	С.	Груд. Св. Наума, Філарета		Никаза	7:16 15

50. Неділя 25-та по Зел. Святах. На г. 8-й. Ран.: Єв. Марка 16, 9—20. Служба Божа: Ап. Ефес. 4, 1—6. Єв. Луки 10; 25—87.

15	2	Н.	Св. прор. Аввакума		3 Адв. Фортун.	7:16 15
16	3	П.	Св. прор. Софона, Сави	☉	Аделяїди	7:17 15
17	4	В.	† Свмч. Варвари, Івана Домаск.		Лазаря	7:18 15
18	5	С.	Св. пр. Сави		Граціяна	7:18 15
19	6	Ч.	Св. Миколи (Зимового) Чудотв.		Немерії	7:19 15
20	7	П.	Івана печ.		Ліберта	7:20 15
21	8	С.	Пр. Потапа		Ап. Хоми	7:20 15

51. Неділя 26-та по Зел. Святах. На г. 1-й. Ран.: Єв. Луки 24, 1—12. Служба Божа: Ап. Ефес. 5, 9—19. Єв. Луки 12, 16—21.

22	9	Н.	Св. Ганни, Неп. Зачат. Богород.		Зенона	7:21 15
23	10	П.	Св. Міни, Ісафа Білгород.	☾	Діви Вікторії	7:21 15
24	11	В.	Пр. Данила, Никона		† Виг. Різд. Хр.	7:21 15
25	12	С.	Св. Спиридона		Різдво Христ.	7:22 15
26	13	Ч.	Смч. Євстрата, Євгена		Степана	7:22 15
27	14	П.	Свмч. Фірса,		Єван. Івана	7:22 15
28	15	С.	Свмч. Єлевферія		Дітей	7:22 15

52. Неділя 27-ма по Зел. Святах. На г. 2-й. Ран.: Єв. Луки 24, 12—35. Служба Божа: Ап. Ефес. 6, 10—17. Єв. Луки 13, 10—17.

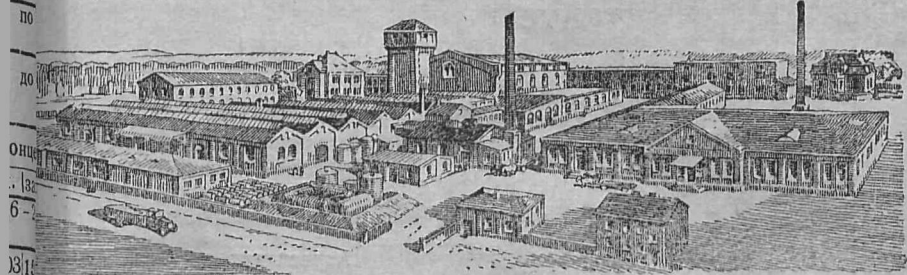
29	16	Н.	Св. прор. Агея, кн. Софії		Хоми	7:23 15
30	17	П.	Св. прор. Данила, Ананія		Кор. Давида	7:23 15
31	18	В.	Свмч. Севастяна, Модеста		Сильвестра	7:23 15

Жидівський календар:

3 грудня — 1 Кіслев; 27 грудня — 25 Кіслев (Посвячення святині).

Початок зими — 22 грудня о 8 год. 43 хв. ранку.

ї фабричні заведення працюють для Тебе!

Спілка акційна для хемічного і металевого промислу
„Хеміталь“, Заверде.— Загальний вид.

ЕРДАЛЬ

кабкою на пуделку плекає обув і вироби зі шкіри, надає
рівалий полиск відпірний на вогкість і всі інші впливи
стуху, в ужиттю натомість відзначаються надзвичайною
видайнністю

Всі пуделка „ЕРДАЛЬ“ заосмотрені
ідеальними патентованими отвирачами.

Ердаль не коштує більше
мимо патентованих пуде-
лок легко отвираючихся.

держуючи денце в лівій руці, легко натиснути правою
місця патентовані — вистаючі кусники бляхи — причім
вічко легко відскакує.

Читайте

**одинокий на українських землях у Польщі
щиро український щоденник**

„ДІЛО“

що виходить уже 45-ий рік у Львові.

Телефон ч. 29-26
Кonto почт. щадн. 143-322.
Адреса для телегр.:
ЛЬВІВ „ДІЛО“

Редакція і Адміністрація міститься
у Львові, Ринок ч. 10.

Видає:

Видавнича Спілка „ДІЛО“.

Місячна передплата 4.50 зол.

В справі оголошень звертатися до Адміністрації.

Пишіть сейчас по оказове
число часопису — —

„НОВИЙ ЧАС“

виходить, що-другий день на 8-12 сторін друку велик. формату

Приносить найбільше відомостей з краю та цілого світа. Кожне число має по кілька ілюстрацій.

В Новім Часі друкується що тижня цікава повість в формі книжки так, що за 3 — 4 місяці кождий передплатлик зможе зложити собі гарну книжку.

Передплата в краю місячно зол. 2.70, чвертьрічо зол. 8. за границею: річно 6 доларів.

Адреса

„Новий Час“ Львів, Боїмів 4.

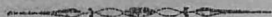
(Nowy Czas, Lwów, Boimów, 4. East, Galicia)

ЗА ТРИЗУБ.

ЛІТЕРАТУРНО-ПОЛІТИЧНИЙ
і
ГРОМАДСЬКИЙ АЛЬМАНАХ

У Л Ь В О В І 1929.

Видання Українського Тов. Допомоги Емігрантам
з Вел. України.

Запросини до передплати на рік 1928-9.

З 1. жовтня 1928 р.

починається другий рік існування

ЖУРНАЛУ

ЖИТТЯ і ЗНАННЯ

Хоч цей журнал доволі відомий в кругах громадянства, проте в передплаті не найшов такого поширення, як належало. Одначе Т-во „Просвіта“ і Редакція журналу мають ту сильну віру, що в другому році видавництво зросте, бо найде відповідну підтримку. — — — — —

Зміст і вигляд журналу незмінений.

На рік вийде 12 чисел. — Кожне число по 32 стор. Багато ілюстроване. — Журнал подає знання з різних галузей науки й знання — — — — —

Передплата на рік виносить 18 зол., на 6 місяців 9 зол., на 3 місяці 5 зол. — Поодиноке число коштує 2 зол.

Просимо відновляти передплату.

Жадайте оказових чисел.

При кожноточасній зміні адреси необхідно подавати давню адресу.

Адреса Редакції і Адміністрації:

Львів, Ринок ч. 10. П. п. Товариство „ПРОСВІТА“

Великий ілюстрований Календар

„ПРОСВІТИ“

на 1929 рік

по ціні 3 зол. без пересилки Можна набути у всіх книгарнях та Філіях Просвіти. У Львові замовлення приймає;

Канцелярія Т-ва Просвіти, Ринок 10.

Великий ісход.

Думки з нагоди десятиліття великоукраїнської політично-військової еміграції).

У десятилітню річницю великого ісходу, коли по нерівній зріваній боротьбі з північним ворогом мусів уряд і військо Української Народньої Республіки полишити рідний край і піти на вигнання, видаємо ми свій черговий альманах.

Тому й годиться нам тут зупинитися бодай коротко на дій історичній події. Тяжко ще цілком спокійно, у повній рівновазі духа, з холодним серцем і розумом, писати історію великого ісходу оружних борців за волю України з рідного краю, історію другої по Мазепинцях у нашій минулім великої, масової військово-політичної еміграції.

Тяжко підводити підсумки, оцінювати сучасне й ставити гороскопи на майбутнє. Але всеж — десять літ поважний шмат часу, який годі перейти мимо, не оглянувшись. Тому коч ще свіже те, що пережилося й перетерпілося, всеж годі поминути цю смутну річницю.

Легко, розуміється, вдатися в критику нашої еміграції й осудити її суворо й невблаганно. Але чи булоб це справедливо? Таж при оцінці муситься в се брати на увагу, і сучасне й минуле, щоб пізнати, як то кажуть, „корінь річей“, щоб зрозуміти, чому сталося так, а не інакше. І от, оглядаючи з цього ретроспективного й безстороннього погляду життя й діяльність української еміграції, доводиться признати, що вона — на перекір стихіям — назагал, у масі своїй зарепрезентувалася зовсім гідно. За цих десят літ вивязувалася вона й вивязується й досі зовсім доборе з своєї історичної ролі — бути речником того ідеалу, за який боролася на батьківщині, ідеалу самостійної й незалежної української держави.

Незаможня, мало вишколена політично, здана на ласку й неласку сусідів, в нужді й горі, витримала вона суворий іспит, який їй судила лиха доля, і не здала — з малими виїмками — своєї позиції, не похилила вниз жовто-блакитного прапору. В скрутних, нераз нечувано тяжких обставинах виявила вона сильну волю до життя й кінець кінцем не тільки влаштувалася, не тільки принамурилася до незнаного чужого середовища, але й видатно скористала з науки й досвіду Заходу для збільшення свого знання й досвіду, для поширення свого світогляду, для усвідомлення й зміцнення своїх завдань, для кращого уґрунтування ідеалу незалежності нації.

Факт зостається фактом: ота, така собі наївна „хуторянка“, як зідливо назвав нашу еміграцію найбільший на хуторянин, Вол. Винниченко, розвинула за десять літ свого перебування на вигнанню видатну політичну, громадську й культурно-освітню та наукову діяльність і таким чином вписала славу сторінку в новішу історію України.

Розуміється, мала й має наша еміграція крім цих плюшок і свої мінуси. Це передовсім гідке „сменовеховство“, гизавд втеча з під прапору незалежності, перекінчиство, накладати т. з історичним ворогом — червоним і білим Москалем. Далі гризня, взаємне поборювання й самопоїдання, боротьба гурт: но дрібне партійництво, запобігання ласки в чужинців, що її пркурс тулили, то що.

Все це правда — все це було і є. Але чи це прикмет риса тільки-но нашої еміграції яко такої? Прочитаймо історію хочби польських еміграцій 1831 і 1863 рр., або пригляньмося теперішній російській — і побачимо ті самі явища, май й у більшій мірі.

А не забуваймо, що ці сусідські еміграції і що до сво числа взагалі і що до числа інтелектуальних сил, і що до вироблення державно-політичного, і що до знання віднос на Заході й звязків та впливів на чужині — безмірно переви щують нашу.

І не зважаючи на це все, славетна „малоросійська щастость“ охопила на диво незначну частину нашої еміграції. Не багато знайшлося поміж нею таких, що зрадили ідеал, за який боролися, і продали шпагу свою. Два-три визначні імена й трохи рядового елемента — й усього! А решта тримається непохитно. І це при політичній молодості й недозрілості нашої еміграції, при її малім державницькім виробленню, що доставля їй у спадку по віковій неволі як результат екстермінаційно-московської політики, що систематично душила і викорінювала на Україні всяку самостійницьку думку!

І от у світлі безсторонньої історичної оцінки доводиться високо поставити нашу еміграцію, признавши їй і відданість у вистражданому ідеалові і дбайливість та впертість у змаганнях належно репрезентувати й боронити інтереси своєї пригнобленої нації. З цього погляду заслуги нашої еміграції безсумнівні. Та хочби й як суворо оцінювали мки ці її заслуги, одно зістається безперечним: сам факт існування української політичної еміграції, сама наявність її перебування за межами досягнення велике значіння й вагу має для нашого сучасного й майбутнього. Горе булоб Україні якби не було кому за межами її кричати про її долю — найздник тоді цілком би сів їй на шию і загнуздав остаточно. А так він усе мусів і мусить оглядатися на еміграцію і попускати.

Якуб ділянку життя під окупацією не взяли ми, — скрізь своготобачимо явні сліди такого оглядання й попуску: і в царині кулполітичній і культурно-освітній і науковій. Міраж окремости наукаїнської радянської республіки існує саме тому, що за кордоном є відповідні самостійницькі змагання еміграції; вищі школи закладаються з конкуренції до емігрантських; журнали завдячують своє існування відповідним починам на еміграції, дані т. д. і т. д.

Певна річ, що не все це треба ставляти на карб самої но еміграції. Розуміється, велику ролю в „українізаційнім“ курсі совітської політики на Україні відограє й непереможний вплив розбудженої української стихії, що пізнавши себе в огні революції й громадянської війни, ставить систематичний, упертий і незломний опір окупантській владі. Але безперечно, що цей натиск не мав би тої ваги, якби за кордоном не було еміграції. Саме еміграція скріпляє й підтримує в краю ворожі заїздникові змагання, той безупинний „бандитизм“, як у злобі своїй охрестила ці визвольні змагання окупантська влада.

Що це саме так, — за доказами не треба ходити далеко. Про це вимовно свідчать усі дотеперішні скажені, але безупинні зусилля большевиків розложити й знищити еміграцію. Вимовно свідчать і такі їх акти, як убійство бл. п. С. Петлюри, що впав від руки большевицького наймита саме як представник української визвольної ідеї.

Отже праця еміграції іде по лінії тих наших братів, що борються за честь і славу України дома, під окупацією, домагаючи їм духа й присвічуючи їм здалеку як провідна зоря. Ть окупант, затискаючи кулаки, у безсильній злобі, мусить рівнятися по цій лінії й, не хотючи, мимоволі, продовжувати значній мірі те, що зачали робити колись, ще за Центральної ради, ми вдома й робимо далі на еміграції.

З цього видно, яке велике й далекосяжне значіння має факт існування й діяльності еміграції. І чим непримиренішою та непохитнішою буде наша позиція тут, тим кращі висліді істбудуть там. Тому й кличемо в ці десятилітні роковини великого ісходу — і провідників і цілу емігрантську масу — стояти свої надалі так само твердо на сторожі великого визвольницького ідеалу, як і досі. Стіймож непохитно при своїм тризубі й не мкилімо вниз жовтоблакитного прапору!

Сим побідиши! — ось наше гасло.

Відступ

I.

Порохом Україна взялася,
 Чорна коло гармати стоїть,
 (Не говоріте теорій, бо теорія продалася.
 Не говоріте нічого — слова то вороги !)
 І коло Неї люде в подертій одежі.
 Коло неї — босі полки,
 Що боронять останні межі,
 Що моляться тільки Їй !

Та молитва їх проста, без афектацій,
 Молитва полків :

— Правдо, ти — зброя Нації,
 Ми — гнів ! —

І от відступають у розривах,
 Усе рідших розривах ґранат,
 І от відступають, упадають, покидають свій

рідний кр

— Державо, ти була як огненна злива !
 Державо, прощай ! —

II.

Вони розсипались по ґранітах Європи,
 Як стовпи іскор з огню
 Великої легенди.
 Гостроокі шофери з Avenue d'Opera,
 Що бліднуть од радості на звуки заблуканих
 вистр
 Сірі шахтарі на Шлезьку, що в мокрих підзем
 Чують дзвони останньої години чужинців,
 Лісоруби в Бразилії, студенти в Празі,
 Фармери Канади, робітники на Кубі,
 Вірять, задихаючися від хворостей, втоми і
 порожи

„Ми билися не надаремно!“

Юрій Д

До десятилітнього білянсу.

(1919—1929).

Десять років відділяють нас від того часу, коли події визвольного руху, наші невдачі в боротьбі з червоною і білою Росією викинули за межі України значні маси української інтелігенції, робітництва і селянства, сотворили вперше після часів Мазепи і Орлика численні кадри української політичної еміграції. Ці перші кадри українських емігрантів з року 1919, збільшені тими масами, які приєдналися до емігрантського табору після переходу за Збруч нашого уряду і армії в листопаді 1920 р., після повстанських рухів 1921 і 1922 років, в своїй основній частині й досі лишаються за кордоном, уважаючи неможливим і недоцільним поворот на окуповану ворогом батьківщину; вони провадять політичну і культурну роботу, яка ніяк не може бути скинена з рахунків при виясненні загального білянсу нашого національного життя, становлячи його органічну частину.

Не можна сказати, щоби та робота, яку провадить еміграція, не користувалась увагою з боку так званих краєвих чинників, але ми сказали би, що та увага і той інтерес, який викликала емігрантська робота, завжди були аж надто однобічними. Не приходитьсь дивуватись однобічності оцінки емігрантської роботи з боку краєвих чинників на Великій Україні; там право голосу і право легальности мають тільки ті, що в той чи інший спосіб звязані з комуністичною партією; отже цілком природно, що та оцінка, яка давалася і дається там емігрантській роботі, зводилася до традиційного розкриття „контр-революційних авантур“ „білогвардійської наволочі“. Менше природною є ця однобічність освітлення емігрантської роботи з боку краєвих чинників на українських землях поза межами большевицької окупації, проте лишається фактом, що й тут про еміграцію згадують лише тоді, коли на її адресу вважається потрібним вилити зайве відро помий, або кинути на неї чергову інсинуацію. Бували періоди і випадки, коли певні особи і певні політичні групи на цих землях пробували на цькуванні еміграції здобути певний політичний капітал і, при тих сумних відносинах, які тут існують, очевидно такі випадки й такі періоди будуть повторюватись і в майбутньому. При цих умовах і обставинах спроба десятилітнього обрахунку результатів емігрантської роботи, виявлення її плюсів і мінусів, вияснення її ролі в загальному білянсі національного життя має за собою не тільки хронологічне виправдання.

Дати посильну спробу такого обрахунку й є завданням нашої статті.

I.

Ставлючи собі таке завдання, в жаден спосіб не хочемо ставати на шлях гльорифікації еміграції, підкреслення лише позитивних моментів її роботи, затушковування й оминення всього того негативного і непривабливого, що його витворило емігрантське життя. З самого початку вважаємо необхідним підкреслити і зазначити: певні негативні моменти в емігрантській роботі на протязі десятиріччя існують і мусять існувати. Вони впливають з того складу, який має наша еміграція, як рівнож з обставин того часу, за яких українська нація виділила такі значні емігрантські кадри.

Кожна еміграція є плоть від плоті, кість від кости тої нації, яка її виділила. Такою не може не бути і українська еміграція. Нація, що в результаті довгого національного гніту опинилася на низькому щаблі культурного і політичного розвитку, нація, що протягом довгої неволі стратила цілу низку політичних і моральних вартостей, нація, яка щойно почала прокидатися від довгого сну, щойно почала творити власне державне й культурне життя—така нація могла виділити лише еміграцію такого складу, який відповідав її невисокому політичному, культурному і моральному рівневі. Не можна ставляти надто великих вимог до еміграції тої нації, яка не втримала своєї державности і яка протягом десяти років покірно хилить свою шию під ярмом окупанта. Кожна нація має тільки таку еміграцію, якої вона заслуговує, на яку вона має право.

З другого боку були спеціальні обставини, які спричинилися до погіршення якостевого складу української еміграції. Події революційних років на Україні, як і підчас кожної революції, в багатьох випадках висунули на авансцену політичного життя людей випадкових, з дуже сумнівними політичними й моральними кваліфікаціями, той революційний намул, що є неминучим супутником кожної революції; ці випадкові люде в політичній боротьбі і національному житті так само випадково, як і на своїх чільних місцях, опинилися в рядах політичної еміграції. Мало того, емігрантський потік 1919—1921 років у звязку з тою руїною і жорстокістю, яка йшла разом з большевицьким окупантом, збігся в часі з широким біженецьким рухом, залишенням рідних осель людьми й національно і політично пасивними, які хотіли ціною втрати цілого свого добробуту врятувати принаймні своє життя. За умов тих часів для дуже багатьох утікачів єдиним засобом для залишення району окупації було вдавати з себе політичних емігрантів. Будемо справедливі: багато утікачів на вигнанні дійшли до того рівня національної і політичної свідомости і виявили ту ступень активности, які примушують нас віднести їх тепер до без-

сумнівних політичних емігрантів, але з другого боку безперечно масовий утікач, який пробував грати чужу і невідповідну йому роль політичного емігранта, в перші роки значно спричинився до викривлення справжнього обличчя української політичної еміграції.

При цих умовах і обставинах негативні моменти в емігрантському житті мусять існувати; вони є цілком неминучими і нормальними. При наявності серед української еміграції певної кількості випадкових елементів особливо в перші роки був неминучим процес сепарації в її складі революційно-біженецького намулу. В різних формах знаходив своє виявлення цей процес. Одні з випадкових людей на еміграції при першій можливості „змінили віхи“, пішли на службу окупантові й відреклися усього, що визнавали раніше. Інші зайнялись улаштуванням власного добробуту в тій країні, де опинились, зірвавши всякі звязки з емігрантським загалом. Для де-кого гасла визвольної боротьби стали предметом торгу й спекуляції, який вони не бридилися продавати, якщо знаходились охочі купити. Авантюристи з революційних років і колишні благополучні обивателі, викинені революційною бурєю з привычного для них оточення, виявили в боротьбі за існування велику ступень винахідливості і зручності, беручися за все, вдаючися до всяких способів. Процес сепарації політичної еміграції від її випадкових елементів тепер в основному і головному покінчився. Не скрізь і не завжди він дався легко українській політичній еміграції; часто-густо проходив він дуже хоробливо і болісно, творючи цілу низку ускладнень в емігрантському житті перших років. Є люди, які на підставі цих ускладнень першого, тепер для еміграції доісторичного періоду роблять висновки, які розтягають на цілу еміграцію аж досі. Нема більшої помилки, нема більшої короткозорости і невміння розібратися в обставинах! Робити висновки про еміграцію на підставі фактів, що відносяться до її випадкових елементів, це значить затуляти очі на факти і їх ігнорувати.

Коли в силі і можливості еміграції було ізолювати і виділити з свого складу випадкові елементи, тяжче, а то й просто неможливо для неї було перемогти ті свої властивості, що звязані з загальним політичним і культурним станом нації. Політичний і культурний рівень української еміграції, в переважній частині селянської, не був високий. Українська еміграція в величезній своїй більшості не посідала знання чужих мов, мала мінімальне знання про культурне й політичне життя Заходу, виявляла незначну ступень політичної вироблености й підготовки. Тільки одиниці з посеред неї мали певні культурні й політичні звязки на Заході — маса таких звязків не мала і не знала, як їх знайти. Це задалегідь визначило загальні результати емігрантської роботи. Вони незначні, коли трактувати їх об'єктивно з погляду вимог і інтересів великої

нації, що змагається до відбудови власної державности. Хоч заразом вони дуже великі суб'єктивно, коли трактувати їх з погляду затраченої енергії і використаних сил; кожен ступінь, кожен успіх в емігрантській роботі є наслідок максимальних зусиль, які довелося видобути з себе еміграції в умовах чужого, незнайомого і часто ворожого оточення. Єдине, коли не виправдання, то об'яснення цієї загальної об'єктивної незначности досягнень емігрантської роботи на протязі десятиліття може бути лише те, що досягнення в загальному, всеукраїнському білянсі національного життя є ще меншими.

II.

Щоб уникнути непорозумінь, мусимо пояснити висловлену нами думку про незначність наших досягнень як у загальному білянсі національного життя, так зокрема в білянсі життя емігрантського. Події 1917—1921 років, які привели до відбудови, правда тимчасової, нашої державности, висунули перед нами з неминучістю конечність уживати нових критеріїв для оцінки всіх явищ, всіх фактів у нашому житті. Це оцінка їх з погляду тої нашої мети, від якої ми не маємо права тепер відмовитись, яку ми після подій революційних років не можемо ані на хвилину зняти з порядку денного — з погляду інтересів і потреб відбудови нашої державности. З погляду тих вимог, які ставить перед нами грандіозне завдання відбудови великої держави великої сорокаміліонової нації, всі наші дотеперішні успіхи й досягнення аж надто скромні й невистарчальні, в тім і успіхи та досягнення емігрантські. Але проте інакше виглядають результати емігрантської роботи, коли візьмемо на увагу ролю емігрантських досягнень у загальному білянсі національних здобутків. Загально кажучи, сумне для нас було це десятиріччя; воно й не могло бути інакшим; нація мусіла пережити і переболіти результати невдачі своїх визвольних змагань у революційних роках. На Великій Україні, придушеній окупантом, організовані прояви національного руху і життя звелися до мінімуму й тільки ті стихійні процеси, які відбувалися й відбуваються в народніх масах, свідчать, що не все втрачене, що національна стихія кінєць кінців візьме гору. Національне життя назверх іде й розвивається в протиприродних для нього формах, утворених большевицьким режимом; шляхом цілої низки компромісів, шляхом негідних угод, ганебного схилення перед окупантом і його прославлення здобувається там можливість провадження національної роботи в обмежених формах і розмірах. Мало що краще стоїть справа й на українських землях поза межами большевицької окупації. Тут так само затрачені дальші перспективи й ті гасла, що їх висунула наша визвольна боротьба, перетворилися в порожні фрази, яких уживається в урочистих випадках, але до яких майже цілком не достосо-

вувється щоденна національна робота. Запанувала загальна оспалість і апатія, громадянство розбилося на цілу низку дрібних гуртків, які цілу енергію обертають на зведення особистих і гурткових поррахунків. На цьому невідрадному загальному тлі досягнення емігрантської роботи займають зовсім не другорядне місце.

Само собою, йшла і йде емігрантська робота з певними перебоями, тертями і ускладненнями; тут так само дає відчувати себе дрібне гуртківство; не була би це українська еміграція, еміграція нації невисокої політичної й громадської культури, щоб могла вона уникнути всіх цих негативних явищ. Але повторяємо: звертати увагу тільки на це — значить за деревами не бачити лісу.

Зазначимо спочатку ті досягнення, на які здобулась еміграція в обсягу наукової і культурної роботи. Справа сотворення української високої школи—та справа, яку український рух так давно поставив на порядок денний — вона розвязана вперше не краєм, а еміграцією. Ще досі вповні не переведена українізація високих шкіл на Великій Україні, рішучість і енергія большевицьких диктаторів, що не боялася розстрілів тисяч людей, перед кількома десятками російських професорів спинилася в непевному чеканні. Ціла низка складних причин—не тільки зовнішнього характеру—привела до упадку спробу організації таємних високих шкіл у Львові. І в уділі еміграції припало вперше розвязати це складне завдання. Еміграція перша поборолала труднощі, звязані з організацією високих шкіл, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Біля утворених еміграцією високих шкіл розвинулася наукова робота, яка, як на наші обставини, так само має не другорядне значіння. Український науковий зїзд, скликаний в Празі в 1926 році, був завершенням і демонстрацією досягнень еміграції в царині наукової роботи. Минаємо діяльність еміграції в царині видавничої роботи, в царині утворення цілої низки наукових, культурних і просвітніх товариств, хоч ця робота так само має не другорядне значіння. Підкреслимо лише те досягнення емігрантської роботи, яке ми маємо в царині підготовки й витворення нових кадрів української інтелігенції: завдяки збірній акції цілої низки емігрантських установ і товариств у різних країнах за десять років витворилися сотні й тисячі нових інтелігентних працівників, які покінчили високі школи—українські і закордонні,—які знають чужі мови, які перейнялися духом західньої культури. Благорозумні обивателі, яких виднокруг обмежується сьогоднішнім днем, часом дуже бідкаються з приводу того, що декому з цих молодих наших фахівців, несучи увесь тягар емігрантської долі, доводиться братися за працю не по фаху, доводиться виконувати навіть чорну фізичну роботу. А ми думаємо, що життя нації не кінчається сьогоднішнім днем і що її перспективи зовсім

не визначає тупоголовість благородного обивателя; ми певні, що це наше придбання буде використане в інтересах нації і держави.

Головне значіння кожної політичної еміграції полягає в тій політичній роботі, яку вона переводить. Свідомством убогости для української еміграції булоб, колиб її робота та її досягнення обмежувалися лише сферою культурної і наукової діяльності. Але так воно не є. Підрахунки наслідків роботи еміграції в обсягу політичної акції так само, як на наші обставини, виглядають цілком поважно. Основною заслугою еміграції в цій області, заслугою, належне значіння якої можна буде оцінити лише в майбутньому, є те, що еміграція була єдиною групою, яка весь час послідовно й уперто боронила і пропагувала гасла української державности, заповіджені українською революцією; вона висловлювала й заховувала традиції української визвольної боротьби, ставила своїм завданням передати їх новим поколінням. Нема сумніву, що при тому стані, в якому перебуває окупована большевиками Велика Україна, при тій атмосфері вузького парокіяльного сепаратизму, яка панує на інших українських землях, традиції української революції і української державности без еміграції навряд чи лишилися б живими й непорушними, навряд чи були б вони чинником, який становить небезпеку для окупантів. Те розвінчування української революції, те заплямлення традицій української визвольної боротьби, яке переводить систематично і послідовно большевицька пропаганда на совітській Україні при енергійній і совісній допомозі большевізанів і загумінкових патріотів „тіснішої вітчизни“ по інших українських землях, в свідомості народніх мас могло би зробити свій вплив; могло би статися, що в майбутньому історикам довелось б на підставі архивних дослідів поновляти перервану нитку традиції. Коли цього всього не сталося, коли, судячи з алярмів большевицької преси, самостійницька небезпека становить реальний факт, в захованні й піддержці цих традицій свою ролю відіграла робота саме еміграції. В ті часи, коли ціле громадянство українське на землях поза межами большевицької окупації підпало гіпнозові могутности й тривалости комуністичного режиму і готово було до всяких з ним компромісів, українська еміграція уперто і певно не переставала повторяти своє „Caeterum censeo Carthaginem delendam esse“, мусить бути знищений режим червоних окупантів і відбудована українська державність. Ми знаємо, що обставини з тих часів де в чому змінилися і для багатьох наведення їх думок з тих часів може справити лише неприємність. Але все це було і в зміні згаданих настроїв свою ролю робота еміграції таки відіграла.

Але не тільки це внутрішньо-національне значіння має робота еміграції. Ніколи, з часів Орлика, не було стільки зроблено для пропаганди української державности й української справи в Європі, скільки зроблено за останнє десятиліття силами еміграції. Заходи у офіційних чинників різних держав, участь у міжнародних з'їздах, інформовання окремих громадських діячів, інформовання й обслуговування закордонної преси — хіба вся ця робота, в великому, як на наші розміри, масштабі, не переводиться і не переводилась силами самої еміграції? Взяти хочби для прикладу роботу одної з таких емігрантських організацій — Цесуса, яку він до речі переводить при повній відсутності зрозуміння ваги і значіння її з боку краевого студентства. Чи можна було у нас давніше говорити і думати про роботу такого масштабу? А цеж лише одна з частин тої акції за кордоном, яку переводить еміграція! Розуміється, є негативні моменти в цій роботі, але хіба вони не зникають і не відходять на задній план у загальному підрахунку? Коли в Західній Європі поволі знову набуває права громадянства ім'я нашого народу і справа нашої державности, роля еміграції в цьому не другорядна і не підрядна. І наслідки цієї роботи еміграції ми належно зможемо оцінити лише в майбутньому, коли знову буде відбудована українська державність.

Хочемо нарешті підкреслити ще один позитивний підсумок емігрантської роботи, підсумок, який, звичайно, на увагу не береться і легковажиться. На наш погляд, життя і діяльність української еміграції в радикальний спосіб розбили так часто повторюване твердження про природжену анархічність Українця і нездатність його до організації. Та маса української інтелігенції, селян і робітників, цивільних і військових, яка вийшла на еміграцію в розпорошеному стані, перемішана з утікачами й випадковим елементом, — ця маса змогла на вигнанні в усіх країнах збудувати струнку сітку своїх організацій, змогла вилучити зі себе випадкові й непевні елементи, змогла витворити серед своїх членів певну моральну дисципліну. Кому доводилося стикатися з нашою і російською еміграцією в Чехії і Франції, той знає, як корисно відрізняється під цим оглядом наша еміграція від Росіяни, той знає, що цю різницю між нашою й російською еміграцією вже починають спостерігати й розуміти чужинці. Думаємо, що цей організаційний хист, що його виявила наша еміграція, є одним із доказів того, що наша нація в майбутньому виявить такий самий хист в організації власного державного життя.

III.

Які перспективи нашої еміграції і яка доля чекає її? Чи не є всі ці українські емігранти лише смішними Дон-Кіхотами, які в Європі, що хоче порядку і стабілізації, повторюють все

ті самі фрази про знищення окупації й самостійну Україну, які творять високі школи, не маючи певности, що принесе для їх праці завтрашній день, які вчать, щоб одержати дипломи, що не дають жадних прав? Чи не краще для всіх їх відмовитися від прекрасної Дульцінеї, стати благородними Санчо-Панчами, не тратити сили і спуститися на дно? Тим більше, що це дно для багатьох при наявності певної моральної гнучкості може означати забезпечене матеріальне існування і особистий добробут під охороною пятикутної зірки. А софізмів для того, щоб виправдати цю зраду, щоб охрестити її виконанням обов'язку перед народом, уже до цього часу вигадано й знайдено досить.

Не хочемо торкатися цього питання і розбирати його в площині особистих перспектив кожного емігранта. Думаємо лише, що життя людське знає Дон-Кіхотів тільки через те, що вони не можуть бути Санчо-Панчами; через те ціле підкреслення дон-кіхотства еміграції і благородні поради порозумнішати—звернені не на належну адресу. Це одно. А друге: благородний Санчо-Панчо попав в історію через те, що був при смішному Дон-Кіхоті. На цьому обмежимося, бо нас питання перспектив і значіння еміграції цікавить в першу чергу в площині соціально-політичній. Факт існування політичної еміграції, сам по собі ненормальний, разом є глибоко неминучим і нормальним при тих умовах, в яких перебуває українська нація. Коли величезна частина української національної території перебуває в умовах окупантського режиму, коли на рідних теренах нема можливостей для вільного розвитку не то що політичної думки, а навіть національно-культурної роботи, — при цих умовах існування політичної еміграції є фактом незвичайної ваги. Відсутність еміграції чи її самоліквідація свідчилиб про занепад національно-державницьких змагань, булиб доказом повної, не тільки мілітарної, перемоги окупантів. Поки існує окупаційний режим, еміграція мусить існувати; в загально-національному білянсі факт існування її є корисним, неминучим і оправданим. Свідомість цього і переконання в цьому є одним з тих стимулів, які скріплюють дух і волю української еміграції в усіх країнах емігрантської діаспори.

На еміграції лежить завдання висловлювати й репрезентувати державно-національні змагання батьківщини, ті змагання, вислів і репрезентація яких в умовах існування окупантського режиму є неможливими для краєвих чинників. Розуміється в факті такої репрезентації з боку елементів, які наслідком перебування на чужині втратили можливість безпосереднього регулярного зв'язку з краєм, є певного роду ненормальність. Розуміється, наслідком відірваності від краю в уявленні емігрантськими чинниками потреб і вимог краю не може не відчуватися певна схематичність і теоретичність — результат відсутності безпосереднього контакту з живим

життям краю. Але при ненормальних умовах, в яких знаходиться наша нація, вона не може виділити і сотворити іншого представництва. І еміграція мусить і надалі виконувати ті завдання, які поклало на неї сучасне становище нації.

В перші роки еміграції досить поширеним було в емігрантських колах уявлення, що на еміграції сконцентрувалися ніби-то всі живі й активні національні сили; через те, мовляв, еміграція по повороті буде мати повне право і можливість творити національно-державне життя відповідно до своїх плянів і проєктів. Пасивна й аморфна маса, що знаходиться в межах большевицької окупації, мала бути лише тим м'яким тістом, якому судилося прибрати ту форму, яку заздалегідь визначила для нього емігрантська рука. Не спиняємось на тому, чи це дуже спрощене уявлення відповідало коли небудь реальній дійсності; досить зазначити, що тепер подібні уявлення не можуть мати жадного права громадянства. За ті роки, коли ми залишили батьківщину, там розвивається і йде своє життя, наростають нові сили, виходять на громадську арену нові люде; не міг не дати своїх наслідків за цей період той широкий стихійний розвиток національної й політичної свідомости, який має місце серед нашого селянства. Тому годі думати, щоб еміграція могла відограти рішачу й керуючу ролю в перебігу тих подій, які будуть звязані з упадком совітського режіму і відбудовою української державности. Ці події і їх характер визначить рівнодійна, яка витвориться в результаті впливу всіх національних сил, як тих, що є в краю, так і тих, що знаходяться серед еміграції. Еміграція отже буде впливати на майбутню конюктуру як одна із чинних сил, але не як єдина рішача сила.

Проте думаємо ми, що вплив еміграції на уклад майбутніх відносин у побольшевицькій Україні не буде належати до маловажних і другорядних. Не може підлягати сумніву, що розвиток відбудованої української держави неминуче піде по лінії встановлення тіснішого контакту з Західною Європою й перейняття духом західно-європейської культури. А ця перспектива вже сама собою визначає поважний вплив на уклад майбутніх відносин з боку української еміграції яко групи, що має найбільші звязки — і духові й всякі інші з Західною Європою.

В. Садовський.

Extra Patria.

Dux extra Patriam de Patria nullo modo tractare potest.

Гетьман *Пилип Орлик*.

1.

Вже ні мрії, ні хміль цей щоденної праці,
Ні спочивок увечері, ні молитва уранці, —
Як турецька галера — корабель еміграції
І ми всі — приковані бранці.

І весна — не весна нам, і літо — не літо,
Хліб чужий, як — полин, і, як оцет, — вино.
День і ніч серце оливом туги налито,
День і ніч нам тьма у вікно.

Тільки тлієм без полум'я — димно і чадно
Та ховаємо кожен — свій біль.
Корабель наш пливе так похмуро-безвладно,
А від Тебе — ні вітру, ні хвиль...

2.

Бог тебе не сховав від мене —
І так сталось, що ми удвох.
В димнім небі багряні знамена
Буряних, скажених епох.

Ось життя — тільки вогник у пільмі, —
Вітер смерти дмухне і — тьма.
Своє серце, як папороть — відьмі,
Не віддав, а взяла сама.

І в чортячих ночах — вовкулака —
Мушу чорний кохати чар.
Щож тобі? Лиш співати та плакати,
Колисати дитину бурлаки...
В шибках заграви.. Ранок? Пожар?

3.

Та єсть для нас ще інші обрії,
Ще інша давня далечінь, —
Де гострять племена хоробрії
Свої відвічні мечі,

Де під зеленим стягом жевріє
Святою іскрою Іслам,
Куди блакитна путь із Таврії
Моїх прапрудідів вела.

Хай — яничарами й гаремами,
Хай — на Стамбул ревів Дніпро, —
Та Роксоланами й Яремами
Нас міцно приварила кров.

Хай Кафа крізь кістки невільників
Всисала тучні ясирі, —
Та нас і наших мідних спільників
Жахались крулі і царі.

Козачий нюх тебе не зрадив ще, —
Старий Петро! Прийде пора,
І ми ще стиснем давнє ратище
І шаблю гетьмана Петра.

І зацвітуть, мов маком, чалмами
Понаддніпрянські ковилі,
І знову оживуть причалами
Південні береги землі, —

І поженем за Курск Московію
Татарам в зуби і Мордві,
І знов повітріє моровее
Впаде на голову Москві.

4.

На склепіння поганської ночі
Пурпурові відлиски кида.
Знаю. Чую. Гудить і клекоче.
Під азійським болотом руда.

І тремтить невгамованим трясцям
У багровій пропасниці час.
Вдарить, крикне і вибухне щастя
Хрестоносним паланням меча.

Він розріже й відкине запону
І прозріє незрячий Вій, —
Древнім, яросним, віщим законом
Він охрестить простір степовий.

5.

Ви забули, нащадки Монгола,
Половецький посвист степів? —
Ще летітиме мертво і голо
Над Москвою наш буряний спів,

Ще повстане, воскресне із мертвих
 Великий каган Дніпра!
 Не допоможуть запізнені жертви:
 Ми не братитимемо у бран. ●

Ми на стерво гнилої імперії,
 На трупарні кривавих кремлів —
 Підіймемо розгойдані прерії
 Степової землі,

Гострим вітром назавше виріжем
 І зрівняєм московські горби, —
 Хай дихне лиш пожежою тирси
 І покотить грім боротьби.

6.

Крізь ці гучні, епічні будні
 Трудніш нести ліричний спів
 Мого невчасного полудня
 Й гіркого дару пізніх слів.

Весь вік снують думки химерні,
 Співучим полум'ям палить, —
 І чути чорний регіт черні,
 І знати, що минає мить —

Ота одна, ота єдина,
 Що є вершок, що є zenit...

* * *

І знову сон: проста хатина
 В мережеві похилих віт,

Херсонський вітер, синя річка,
 Город розлогий аж до верб, —
 Над полем, що біжить як стрічка,
 В вечірнім небі — символ — серп.

І нагід шляхти степової,
 Що згордував державну міць
 Й плекає мудрощі спокою
 Над морем золотих пшениць. — — —

І часом не збагнеш — що гірше...
 А може мудрість та міцніш?
 І марно поривають вірші
 За обрій хліборобських тиш?

* * *

Вітри історії — дзичали
 В гучних віках не раз, не два.
 Не раз промчали диким чвалом
 І Гуни, й Скити, й Татарва.

Мінилися слова і назви,
 І там, де в степ вгризався бій, —
 Він плугом гоїв чорні язви
 І переорював горби.

Він, той лукавий, той тутешній,
 Якому меч за чересло, —
 Білив хати, плекав черешні
 І розчиняв в горілці зло...

* * *

І ось нового циклю арка
 В майбутнє винесла свій крок,
 І вітер віятиме парко,
 І клокотітиме Дніпро,

І вслід Мазепі і Петлюрі
 Піде черга нових Мазеп, —
 Невжеж і цій останній бурі
 Покірливо поляже степ?

Невжеж не встане лютим гнівом,
 Не завире гимном злоб, —
 Як воїн, як господар нивам, —
 Відвічний смерд, сліпий холоп, —

Якому кожний пан в наругу
 Вигадував нове імя...
 Одна доба ковтала другу
 І пила піт і кров земля.

І все було даремне й зайве...
 В останній раз мій лютий клич:
 Дивись, яке нестерпне сяйво —
 Мечами промінів — у ніч!

7.

Під марш гармат
 Залізний крок —
 Оце наш поворот!
 Словами, що горів пророк,
 Кривавий крикне рот.

Весняний шлях, веселий шлях
Простеле синій степ, —
І сонцем пещена земля
Пшеницею зросте.

Івітра рідного в той день
Співатиме сурма,
Коли почнем похід сотень
Під ярий марш гармат.

Евген Маланюк.

Без підтримки.

Мабуть мало хто з нас, колиб йому ще вдома воріжка напроорокувала десять років нікати без притулку по чужих сторонах, між чужими людьми, часто ще й засадничо ворожих до нас — українських сепаратистів, націоналістів, ворогів неподільної Росії, — пережив би таке уявне лихо, понявши віри тому пророкуванню.

А отже: минуло аж десять років блукання поза Батьківщиною.

Вже десять літ, як сивоусі діди та мало не столітні бабусі, жовтодзьобе юнацтво, ба — навіть немовлятка — голодні, босі, обдерті, змучені, зденероввані, немічні, морально й фізично згнєблені й розбиті — посунули вигнанці наші з рідної землі. Горнули лавами й по-одинці до чужих людей, ні мови, ні звичаїв яких не знали; в сторони, про умови життя в яких уяви не мали; в добі, коли по всіх сторонах не повисихали ще моря крови та сліз, коли завмерло людське милосердя, бо серця потерпли й затверділи від зажитих нещастя та довготривалої, раніш незнаної біди.

Куди й чого ми йшли з дому? Здавалося: на смерть видюощу, вмирати, а не жити.

А отже: минуло десять років, — і не чути, щоб хоч один емігрант помер на чужині з голоду. Лише кількох одиниць зацькували чужі люде. Алеж маса, загал емігрантський істнує, навіть живе. Живе здебільшого з бідною, алеж чинно, навіть правду кажучи, більше чинно, як удома, на рідній, не своїй землі. Живе й, свідомо чи несвідомо, робить велике національне діло, творючи міцні підвалини для будучини всього свого народу.

Цю позитивну працю нашої еміграції бачимо не тільки ми самі: все глибшого знаходить вона зрозуміння чи навіть і знання поміж чужими людьми, котрі перед десятима роками здебільшого й наймення нашого не чули. Навіть і по-

між тими чужинцями, у котрих de facto ми сидимо в печінках, бо десяток уже років ми для них—нахлібники й конкуренти. І навіть ті чужі люде, зрештою, маніфестують прилюдно свою втіху з нашого відродження, радість—з наших успіхів та надбань, що здобули ми при їх же допомозі; користають з нашої фізичної сили, котру саміж нам повернули; з наших духових здібностей, котрі у багатьох саміж розбуркали й виховали; з нашого уміння, знання, кебети, фаху і т. д.

Як це повинно тішити й підбадьорювати нас самих — і при погляді на наше темне вчора й ще дужче при погляді на прийдешнє світле завтра! А особливо мусить тішити нас Українців, що, при звичаєні до московського ярма, самі собі ніколи не могли признати чогось позитивного, що не вміли обстоювати найелементарніших своїх прав, навіть „свого просити“ були нездібні. Нас—Українців, що твердо засвоївши собі московську мудрість: „Где уж, что уж, куда уж нам!“—всюди і скрізь, при кожній нагоді й без нагоди самі себе упосліджували, поміж собою й перед чужинцями ганили одно одного, жадному з-поміж себе не дарували узнання, хіба що роблячи виїмок лише для померлих.

І отже: плохі й покірливі, затуркані й по-рабському, злочинно скромні ми не згинули за десять років у вигнанні, не далися проковтнути „братським товаришам по нещастю“, котрі й на вигнанні, де лиш могли, підкладали нам колоди та накидалися на нас скаженими псами, а зросли, зміцніли й споважніли. Та хібаж тільки це? В біді та злиднях, в неустанній праці та боротьбі за своє існування й за свої національні ідеали, ми навіть „усвідомили власну гідність“, як признають нам нині чужинці, спостерегачі нашого відродження.*) А деж таке придбання, що має неоціниму вагу для будуччини всього нашого народу, якому давно вже забракло саме цієї чесноти.

Та не маємо на думці розглядати й реєструвати тут позитивні наслідки великого українського рушення, що сталося перед десятьма роками. Це мусить зробити історія, закресливши об'єктивний образ української еміграції останньої доби. А нас кортить тут відзначити, скажім наймягше, одну риску, котру не повинен забути історик української еміграції. Тимчасом, як чужина виявила супроти нас глибоке зрозуміння й навіть узнання, українська еміграція в цілості і в окремих випадках не здобула зрозуміння, не заробила узнання, не заслужила підтримки у своїх, близьких і крєвних!

Воістину, це—один з найсумніших фактів „найбільшої трагедії 20-го століття“, як називають чужинці біжучий пе-

*) Dr. Charvat. „Ukrajinci a jejich oswobozeneké hnutí. Brno 1928.“

ріод української політичної боротьби. Воістину, сумніший він ще тим, що про нього, немов по умові, ніхто й не згадував протягом повних десятиох років, ніби так і повинно бути.

Так само не знайшли ми зрозуміння й у наших заморських брагів-виселенців американських, котрі ще перед десятима роками стали на чужій землі твердими ногами.

Важко збагнути це явище. Чи ж таки ми не кість від кости, не кров від крові тих мільонів, що бажають тог о ж самого, що страждають за теж саме, як і ми? Чого ж ми лишилися ізольованими на чужих землях, мов відтята скибка, котру неможна притулити до окрайця? Чому ж сталося з нами, мов по тій московській приказці: „Із глаз далої із сердца вон“?...

Але—нехай!.. Нехай сталося так, бож для Великої України ми знайдемо коли не пояснення, то принаймні доброзичливе з нашого боку виправдання. Ми радо припустимо, що втома й панічний, чорний жах перед окупантами примушують Україну тільки в да в а т и, ніби вона назавжди й глибоко поховала нас, значну частину своїх синів, що живуть на чужині. Хоч і з терпкістю в серці, але ми приймемо це виправдання заради нашої любові до Батьківщини та милих кривняків, що стогнуть в ярмі під наставленим на їх груди ворожим багнетом. Важче нам виправдати б а й д у ж і с т ь братів американських. Але—нехай! Нехай виправдує їх незаінтересованість долею тисяч рідних вигнанців, далечинь велика та зануреність у власні біжучі справи. Заживо поховані тими й другими, ми робилиб без почуття урази своє діло й мовчки чекалиб свого воскресення.

Так, на нещастя-ж наше, справа стоїть далеко гірше. Наші кривняки і колишні особисті друзі, що лишилися вдома, та наші побратими „з-за великої води“, що встигли пообро-стати сальцем ще з перед революції, не тільки не виявили нам свого uznання, але-ж протягом всього часу нашого по-невіряння на еміграції по борю в а л и нас, або споку-шали до ганебних чинів: ренегатства, зрадництва, до підлої капітуляції.

Цьому вже й найм'ягше серце знайти оправдання не зможе.

Огідно порпатися в тих брудних гнійниках нашої сучасности. Огідно складати систематичний синодик гріхів чи й просто злочинів наших тогочасних братів проти своєї еміграції. Це зробить холодний і розважний історик. Але неможна не занотувати кілька фактів, загально відомих і по-цім, і по тім боці.

Напруживши всі сили, наша еміграція робить перед широким світом маніфестацію культурної дозрілості українського народу: скликає всеукраїнський науковий конгрес у чеській Празі. Акт—одчайдушний, коли взяти на увагу об-

ставини, в яких мусить жити й працювати голодна й безпритульна емігрантська інтелігенція. Але всупереч логіці й стихіям, з честю розв'язує вона взяте на себе важке завдання. Визначні європейські, чужі нам репрезентанти високої науки та культурні й громадські чужинецькі установи тішаться з свята української науки, фактично — першого такого свята в нашій історії. А з того боку — колишні колеги, співпрацьовники та одностуді, на чолі з „батьком української науки“, виступають проти нас з прилюдною зневагою та ганьбою. Це моральна підтримка з Великої України.

Видима річ, що організація такого з'їзду вимагає коштів. Наші брати, що сидять затишненько в далекій Америці, не мають претензій на вченість і нематеріальна культура, що — правда, їх мало обходить. Алеж не вбогіші вони за нашу політичну еміграцію, а все, що на користь українському імені, такий не може бути їм байдужим. І щож: дали вони хоч цента на організацію тієї великої національної справи?... Це матеріальна підтримка від наших патріотичних виселенців. Алеж цікаво тут зазначити і їх моральну підтримку. Не тільки свої, „з виїмком тих, що з України,“ а й з різних центрів Європи чужинці прислали привітання науковому еміграційному з'їзду. А з поміж 4.000.000 земляків з Америки знайшлося тільки дві особи, що відгукнулися на цю історичну подію. І з поміж тих двох — один політичний емігрант... танцюрист Авраменко, та другий п. Кухта (може також емігрант?), і жадне товариство культурне, жадна громадська організація, жадна українська школа. Це — американська моральна підтримка українських еміграційних змагань.

Часто повторюється, що на еміграцію з України вирушила більшість нашої свідомої старої й молоді інтелігенції, на яку перед десятима роками були ми такі вбогі. Часом навіть „у чужій“ пресі можна здібати, що на вигнанні перебуває „цвіт української нації“.

Кого з цього „цвіту нації“ особисто, кого не зганьблено в українській пресі руками спритних землячків?! Що писалося й пишеться в українських періодичних виданнях українськими перами про весь загал еміграційний і про окремих заслужених емігрантів?!... Це — моральна підтримка від „спільників у боротьбі за волю нації“ з Великої України.

А хібаж такі самі українські пера не чорнили ліпших здобутків еміграції і в нашій американській та й львівській пресі? Згадайте хоча би добре слово Карманського або львівської „Ради“ про Подебрадську академію!

Чи опинився на вигнанні, справді, „цвіт нації“, чи ні, не будемо про це розводитися. Алеж незаперечний факт, що на еміграції є чимало наших найчільніших громадських діячів недавнього минулого. Здебільшого, це люде старшого

віку, мало пристосовані до життєвої боротьби, знесилені духово, а дехто й фізично. Не перелічую їх: кожен може пригадати десятки імен. Одначе, згадаю декого.

Одинокий наш сатирик і здавна визнаний поет, що ним хвалиться українське письменство—Володимир Самійленко: чи ж це не він, на старі літа ставши буквально жебраком, дійшов до розпуки й капітулював перед ворогом?

Краса української поетичної стилістики—Микола Вороний: чи ж це не він падав на бруку від голодного знесилення й з одчаю „попереміняв—віхи“?

Наш найзнаніший поет з періоду „між двома революціями“ Олександр Олесь: чи ж не він ходив обідраний по Відні та Празі, соромлючися вигляду свого одягу, не міг зайти до установи, що хтіла йому допомогти? Чи ж легко йому, людині з чулим серцем, жити з добродітності чужих, коли свої з Великої України звивають його „мертвим“, а свої ж з Америки замотали його останнє майно—книжки?

Наш найвизначніший „будитель“ та унікальний добродінець нації—Євген Чикаленко: чи не він мусів збирати сухий у громадському лісі під австрійським селищем, аж поки його залила з горлянки кров? Чи не його дружина, ходючи на фабрику робити ляльки, доробилася до смертельної недуги?

Наш визначніший журналіст і письменник—Олександр Саліковський: чи не він помер у злиднях та бідванні, лишивши на призволяще родину?

І т. д. і т. д...

Яку всі ці, та їм подібні мали моральну підтримку з Великої України, а матеріальну—з Америки? *) На Великій Україні їх проклинали „самоотверженные“ укр. письменники, а за „дідовою річкою“ українські „бізнесмени“ перекрадали їх твори для своєї преси та видавництв, очевидно, щоб „підтримати на дусі“ та „патріотично виховати“ український люд, котрий по здібности до денационалізації посідає одно з перших місць поміж усіма народами.

А тимчасом мабуть же Українці й з В. України, й так само і з-за моря знають, чи принаймні догадуються, „бо еміграційних видань не купують, не шукають і напевно не читають!“, що еміграція бореться не тільки за своє, але й за їх „благополучіє“, що еміграція існує для боротьби за рідний і „старий“ Край. А як що догадуються, то невжеж не

*) В інтересах справедливости не хочу замовчувати відомих противних фактів. Одна наша письменниця—емігрантка відбрала гонорар за свої твори від америк. видавця аж... судовою дорогою. А, крім того, десь була газетна звістка, що ам. Українці прислали кілька доларів „славнозвісному“ письменникові Климові Поліщуківі. В. К.

можуть бути принаймні настільки толерантними чи лояльними, щоб обминати наші імена мовчанкою та не грабувати вже ґрунтовно пограбованих?... Чи можуть бути скромніші наші бажання?

І коли злиденна українська політична еміґрація підважує на свої плечі ту чи іншу патріотичну справу, складає свої щербаті, загорьовані шеляги, вона й не числить на якусь підтримку від своїх не еміґрантів. Хіба ми чули щось про підтримку справи всеукраїнської честі—Паризького процесу? Чи ми бачимо якесь американське наймення між жертводавцями на ювілейне видання творів Я. Кухаренка? Або ми чули про поміч хочаб одному з соток голодуючих наших студентів вищих шкіл? Або, хіба можемо пригадати акт підтримки тієї чи іншої культурної чи добродійної еміґрантської установи? *)

А тимчасом злиденна наша еміґрація, знаючи матеріальну біду на Великій Україні, знаходила спосіб від себе посилати додому тяжко запрацьований гріш. Скільки людей буквально відривали від своїх уст шматок гіркого хліба, щоб у часи голоду закупити відомі посилки „АРА“! А скільки є й досі таких, що більше-менше регулярно посилають на В. Україну злоті, корони, франки, долари!

Спитайтеж: який реванш мають еміґранти від своїх кривних тепер, коли вже там більшість „освоїлась“ з окупантським ладом і полагодила свої бюджетові справи? Навіть кривні кривним майже ніколи не пішлють копійки, не кажучи вже про якусь підтримку осіб, що являються „громадським добром“, установ, що заложені для боротьби з спільним ворогом. Де там!...

Зате еміґрація має з дому подарунки інші. Майже нема людини на вигнанні, щоб не дістала за цей час листів від кривних та знайомих. А в більшості тих листів раз-у-раз одно і те саме:

„... Пораб уже тобі вертати додому. Маємо такі-он-які знайомости „в сферах“—і якось допоможемо тобі заробити шматок хліба. Звісно, жити нам важко“ (розумій: „Не сподівайся чогось від нас!“), алеж якось прожив-би й ти“...

Видима річ, редакція листів буває ріжна, алеж сенс їх один. І цей ганебний сенс: „Спускайся, куме, на дно, як ми вже давно спустились“.

І це той лейтмотив, а не большевики викликав хитання у слабших духом елементів; він, а не окупанти, породив „сменовеховство“, він попровадив декого з еміґрантів „цілу-

*) Дрібненькі долярчики, що заплили до каси Празького Видавничого Фонду та Інституту заочної освіти не беремо на рахунок: в цім акті амернканської добродійності відіграла ролю не ідея помочі еміґрації, а симпатії до осіб. В. К.

вати пантофлю папи“, як це вже робили рідні вдома; він багатьох призвів до капітуляції, зрадництва та перекінчцтва, бож, таки натурально, ніхто з поворотчиків не повернув без отримання попереду вірогідних інформацій з вірогідних джерел, тоб-то з не большевицьких. І безперечно, що як би не ті „листи ближніх“, з котрих хоч і Езоповою мовою, а всеж таки говорила явна спокуса, то самі большевики своїми закликами й обіцянками переманилиб усього якихсь пару Клинів Поліщуків, котрі, розласувавшись на доляри, захотіли ще й карбованців.

Багато інших фактів можна булоб ще пригадати на плюс еміграції й на мінус її кривим, та важко писати цей акт обвинувачення на брата. Пророцтво Тарасове про двох Іванів сповнилося в цій добі проби і міри тисячі разів й не потребує дальших аргументів.

Алеж, кидаючи ці гіркі слова в наш смутний ювілей, ми—емігранти лишаємо собі віру, що срамотня година, яку ми пережили за останнє десятиліття, буде також останньою в нашій сумній історії. Може статися, що саме ота, зганьблена своїмиж кривими, українська еміграція, позбувшись звичаїв московських та набравшись звичаїв європейських, може саме вона й прислужиться найбільше до витворення відпорної одностайности в нашій хисткій нації. Бож утекла вона, не від голоду та смерти, як часто гадають там, вдома, та спочатку гадали й тут, а від самознищення морального, від духового жидівсько-московського розтління. І, потрапивши в живе, здоровими інтенціями многовікової культури та поступу пересякнуте життя, свідомо, а часом—то й без власного бажання навчилася чимало такого, що, принісши додому, допоможе виправленню викривленої окулантами української народної душі.

Не запевняємо, що вигнання дало нам, по цей бік сущим, тільки не саме позитивне. Алеж нема сумніву, що позитивного ми придбали незмірно більше, як негативного. І шкода нам та жаль, що доля не схотіла викинути за рідний облявок принаймні хоч удесятеро більш, як викинула. Тодіб ми мали неоцінімі нині надбання для будучини нашої Батьківщини й далеко менше потребувалиб підтримки від наших кривних...

В. Королів-Старий.

Де - які психольогічні підклади при творенню Армії У. Н. Р.

I.

Кожна армія є плоть від плоті й кість від кости своєї держави, свого народу. Всі переживання держави та народу в повній мірі відбиваються на армії. Тому устрій і життя всякої армії цілком означається тими умовами загального життя держави й народу, які з усіх боків оточують армію.

Коли це твердження правдиве що до армій держав старих, що давно існують, то ще в більшій мірі воно му- сить бути пристосоване до армій держав, що починають бу- дувати своє життя в бурхливих хвилях революції. В таких ви- падках найменша зміна масової психольогії, чи політичної думки зразу ж і в дуже сильній мірі відбивається на армії, яку тво- рить держава, що сама ще знаходиться в процесі форму- вання. Взаємна залежність настрою армії та загальних умов при таких обставинах буває як найсильніша. Комплекс спри- яючих умов, досягнені успіхи на полі політично-національної боротьби відразу ж дають великі стимули до збільшення та зміцнення армії, а загальні невдачі нації в боротьбі за свої державно-національні інтереси відбиваються депресивно й на- віть деморалізуючо в армії. Так само й побіди та перемоги армії впливають оздоровляючо на народні маси й викликають у них свіжі пориви патріотизму та запалу до боротьби за свої національно - державні ідеали, а невдачі армії на бое- вому полі зроджують депресію духа та зневіру в широких народніх масах.

Переходячи до розгляду умов, в яких творилася укра- їнська армія на перших порах, в самих початках національ- но-політичної боротьби українського народу, та тих форм, в які організація цієї армії вилилася, треба відразу зазначити тісне сполучення загальних обставин українського життя то- го часу з життям самої армії.

Підйом національного почуття в широких верствах укра- їнського народу мусів перекинутися й на вояків Українців, де він відразу знайшов созвучні струни. Військо прислу- хається до українського національно-політичного руху, спо- чуває йому й допомагає як може. Але не криючись треба зазначити, що те велике захоплення українством, яке проя- вилося в армії на перших часах серед широких кол націо- нально несвідомих, так би мовити, серед етнографічної маси українського з походження вояцтва, — вибухло не лише зав- дяки привабливості давно забутої ними національної ідеї, а в значній, коли не в більшій мірі, тими загальними соціально- політичними вимогами, які висунула була тодішня провідни- ця українського національного життя—Центральна Рада.

Свідомість того, що на Україні єдиним ґрунтом для перетворення національної ідеї в життєвий факт є селянство, свідомість того, що створення української державности перш усього корисне з суто економічних причин тому-ж таки українському селянству, встановила й загальний напрям соціально-політичних домагань, що їх мусіла поставити Центральна Рада, як фокус, в якому сходилася вся політично-соціальна думка широких революційних українських мас. До цього треба ще додати, що відсутність національної буржуазії та правих українських кол дала змогу Центральній Раді обминути великі труднощі в боротьбі з буржуазією, яку мусів виносити на своїх плечах російський Тимчасовий Уряд. Такі обставини зробили Центральну Раду представництвом щиро селянських інтересів і загальна програма її діяльности мусіла бути радикальніша, як програма російського уряду. Цей факт удалого сполучення національної ідеї з найрадикальнішою під той час соціально-політичною програмою привабив до себе українське вояцтво з російської армії й там відразу почалася в найширших розмірах переводитися так звана українізація армії, себто творення окремих українських національних військових відділів у складі загальноросійської армії.

Боротьба, яку розпочав з українством уряд Керенського, викликала надзвичайно велике обурення та загострення відносин почасти тому, що він почав боротьбу проти нової, викликаної революцією ідеї національного відродження, а почасти тому, що цей уряд, як більше правий ніж Центральна Рада, тим самим був в очах українських мас контрреволюційним, що хотів припинити хід революції в її льогічному розвитку.

Цей факт привів ще до більшої популярности в масах гасел, проголошених Центральною Радою, і, як наслідок цього, повсталала думка про необхідність утворення національної армії для захисту здобутків революції.

Так само й хвиля стихійного націоналізму, що почала захоплювати все ширші верстви українського народу, не могла не відбитися й серед синів його, що були в російській армії. Серед вояків довго дрімавший інстинкт етнографічного націоналізму почав скорим темпом перетворюватися в живий активний стихійний націоналізм, що в дальшому ході свого розвитку мусів прийти до свідомого націоналізму. Цей процес серед війська набрав більш рішучих форм і скоршого темпу ніж серед селянських мас українського народу. Тому вже з першого Всеукраїнського Військового Зїзду українське вояцтво починає відогравати керуючу роллю в політично-національним відродженню українського народу. Стихійний український націоналізм, пробудившись в глибинах селянських мас, відразу перекинувся на вояцтво, сконцентрувався й сконретизувався в ньому, а тому вояцтво почало тяг-

нути за собою народні маси по шляху до національного максималізму.

Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд нараховував біля 900,000 організованого українства у війську, а Третій З'їзд більше 3-х мільйонів. На всіх фронтах, в усіх частинах тоді вже було переведене відокремлення Українців і там навіть, де воно ще було зроблене формально, — психологічно й фактично відокремлення Українців вояків від „руссаво салдата“ вже відбувалося. Формувалися українські полки, дивізії й корпуси. Повстала гадка й велася відповідна підготовка до заняття всього фронту в межах України українським же вояцтвом. Створилася велика що до кількості армія.

Алеж, коли придивитися до внутрішньої організації цієї армії, до її психології, то треба признати, що це було просте сполучення людей, які під впливом часу почули себе Українцями, але потрібного розуміння ідеї українства, навіть тої прямої користи, яку мусить принести для українського селянства власна державність, — серед українського вояцтва майже не було. Разом з тим стихійний характер самого процесу формування українських частин, постійні перешкоди з боку російської влади, неналагодженість власного центрального апарату, та великий брак свідомого українського старшинства спричинилися до того, що формування провадилося не завжди організовано, часто хаотично, маючи випадковий характер та залежачи від окремих осіб, які ці формування провадили.

Коли до цього додати, що саме формування провадилося на тлі бувшої російської армії, яка в цей момент почала остаточно розкладатися, то буде ясным, що дезорганізуючий елемент був надзвичайно сильним і відчуження одної ідеї було замало, щоб з³ цієї великої кількості українізованого козацтва створити міцну, дійсно національну армію.

Але це ще не все. В бувшій Росії, а в тім числі й в армії починає все більше ширитися й набирати ваги большевицька агітація. З ідеями, на яких базувався український національний рух, стрілися нові, більше примітивні ідеї загальної рівності працюючих мас, кривавої розправи з буржуазією та негайного закінчення війни. Революційна хвиля пішла в другий бік.

Російське вояцтво, яке всюди було перемішане з українським, відразу пішло за цими ідеями, скоро большевичилося й тим самим робило вплив і на українське вояцтво. Що правда, під впливом національної ідеї українські частини довше трималися, ніж російські, довше заховувалися в них бодай якісь ознаки дисципліни. Поява большевизму та напад його на провідні центри українського національного руху поставили українство в становище самооборони перед новим наступом поглиблення революції, тимчасом, як у боротьбі

з Тимчасовим Урядом українські центри були активно нападаючою стороною. Проти большевиків доводилося провадити пасивну оборону, а не активний наступ. Тому ініціатива все більше переходила в руки большевиків, приваблюючи тим і військові революційні маси. Тому чим далі, тим більше большевизм виривав з українських національних осередків ґрунт серед українських активніших і революційних мас, і українське вояцтво поволі почало большевичитися. З моменту большевицького перевороту в Петрограді цей процес набуває надзвичайно швидкого темпу й до часу формального проголошення большевиками війни Україні з великої національної армії вже мало що й лишилося, і з Києва в січні 1918 року вийшло тільки біля чотирьох тисяч вірного українській ідеї вояцтва.

Тут ще треба зазначити, що проголошення большевиками „самоопределенія“ аж до повного відділення та зокрема проголошення ними самостійности України й створення „українського большевицького уряду“ значно неутралізувало національний елемент у боротьбі України з Московщиною. Так само й гасло їх: „Долой войну“ промовляло до зморених і змучених довгою війною з осередніми державами українських військових мас і навіть всього українського народу. Це породило своєрідний неутралітет українських етнографічних мас у боротьбі національно-свідомого українства з московським червоним імперіялізмом.

Критично оцінюючи цей минулий перший період боротьби українства за свою державність, треба сказати, що годі шукати когось винного в розпаді українського війська в 1917 році. Армія уявляла собою тільки частину всього народу й разом з ним в одних майже формах переживала революцію. Це був момент знайомства з цілком новими для народу думками та ідеями, а не момент кристалізації на підставі досвіду власної думки.

На перших порах народ пішов за українством, оскільки він знаходив тут щось рідне, щось знайоме, але ще в більшому він не міг розібратися, не міг зрозуміти і, коли перед ним повстали нові, далеко простіші й майже, на перший його погляд, зрозумілі йому ідеї, то він пішов за ними, не маючи сил поглянути глибше, щоб зрозуміти ті наслідки, які від цих ідей мусли повстати. Колиж ще до цього додати, що весь фронт рушив додому, тягнучи за собою все незліченне військове майно, яке він подорозі передавав в імени большевизму селянам, — в розумінню народнім ідея большевизму сполучилася з ідеєю власної користи, яка побила ідеї національно-політичної боротьби українського народу, що були далеко складніші й не мали таких безпосередніх наслідків.

Що відбивалося на психології всього народу, то ще в більшій мірі мусли відбитися на психології війська.

Національно свідомі верстви українського громадянства бачили в большевизмі не життєву ідею, а тільки невидану світом спробу перевести кабінетні думки в життя шляхом хочби й остаточної економічної руїни держави. Так само свідоме українство розуміло, що большевизм став машкарою московського імперіялізму, що не лише таїть у собі смертельну небезпеку для ідеї української державности, але й для добробуту самого селянства, котре силою обставин, при близшому ознайомленню на практиці з большевизмом мусіло стати до тяжкої боротьби з ним за збереження свого власного господарського життя. Тому свідоме українство не припинило своєї боротьби з червоною Москвою в ім'я створення української державности та щоб припинити всі експерименти большевизму на живому тілі українського народу, при німецькій допомозі провадило боротьбу за звільнення України від московсько-большевицьких орд.

II.

З приходом Німців большевизм придушено, але не задушено. Народ знав лише гасла большевизму, тільки показний його бік, але не самий зміст його, тому й симпатії у народу до большевизму залишилися ще досить сильними. Українські кола, рахуючися з цим моментом, відразу почали провадити широкі соціальні реформи, а разом з тим і творення національної армії.

Але в держа вному життю України з'явився новий сильний і цілком чужий фактор, якому дорогі були не інтереси української держави, а свої власні, а також інтереси споріднених йому клас. Це було німецьке юнкерство. Центральній Раді Німці не дали змоги сформувати армію та перевести широкі соціальні реформи. Вони, вступаючи в близькі зносини з реакційними російськими колами, що за всяку ціну хотіли використати цю чужу силу, щоби знову придбати до своїх рук владу, яку вони мали за часів царату, стали допомагати реставрувати стару російську імперію, почавши з України.

Заходи російських реакційних кол дали реальні наслідки й на гетьманський престіл поставлено великого земельного власника, російського „світського“ генерала. Що правда, народ у масі своїй поставився відразу різко вороже до гетьмана, алеж всетаки й серед селянства були певні верстви, які сподівалися, що гетьманський уряд забезпечить їх від большевицьких експериментів, яких вони тільки що скоштували. Вони не зрозуміли антиукраїнської ідеї цього відродження гетьманату, а також і того, що самою природою своєю уряд гетьманський, який виріс із кругів великопанських, мусів соціальну й державну політику провадити в напрямку інтересів великої російської буржуазії.

З другого боку ширші верстви головно незаможного українського селянства, в яких ще живі були гасла большевизму, які покоштували революції, але не встигли зробити певних своїх висновків, опертих на фактах, — не могли помиритися з такою грубою зміною політики і всі ті симпатії до большевизму, які коли не вмерли, то у всякому разі почали губити свою гостроту завдяки щиродемократичній політиці Центральної Ради, починають знову оживати, знову набирати сили й тільки твердий німецький режим примушував їх мовчати до слухного часу. Уряд гетьманський це ясно бачив і, маючи конечну потребу формувати армію, не міг оголосити загальний набір, боючися набрати до війська такі елементи, з котрими сам не міг би потім дати ладу. Тому він оголосив набір до армії лише з синів заможного селянства до так званих сердюцьких дивізій. Це не був набір чи мобілізація в загальному розумінню, а це був, так би мовити, партійний набір для охорони великого панського та селянського власництва.

Шож до самої армії, то були утворені лише кадри з певними штатами, але без козаків. Придивляючися до організації цієї армії, треба сказати, що це творилася не народня армія й не національна, якаб свідомо ставилася до того, за що вона йде битися, але армія старого російського зразку — без усяких прав і національної ідеї, а лише з одним обовязком бити, кого накаже начальство.

Відповідно до такого завдання був підібраний командний склад. Всі більше-менше значні посади були віддані людям фаховим, але у всякому разі не Українцям. Інакше й не могло бути. Будучи гетьманом України, гетьман боявся Українців, які ніколи не могли погодитися на ту великопанську політику, що провадив гетьман, і завжди ставалиб йому на перешкоді, бо така політика була лише в інтересі ворожого українству земельного та грошового панства. Тому в гетьманській армії всі посади у великій більшості були віддані людям безумовно російської орієнтації.

В самому серці держави творилася сила, яка фактично мусіла стати першим ворогом держави й головним чинником її загибелі. Плян був розрахований вірно. З допомогою Німців були створені певні кадри, в яких малося муштрувати рекрутів, щоби зробити з них цілком слухняне військо в руках керовників. Але сталося не так. Завдяки повному розхитанню революцією старих державних апаратів та неналагодженню нових, до кадрів попало багато й українського елементу, який корився тільки зовні, чекаючи відповідного моменту. Не встояла й німецька сила. Почалося повстання національних українських мас і переможні війська Директорії ввійшли в Київ. З цього моменту починається третя й зовсім відмінна від попередніх доба українського життя та творення армії.

Звичайно і в цю добу так само яскраво помічається тісне сполучення психології всього народу з психологією армії.

III.

Народ, що на перший же заклик Директорії пішов до повстанців, що часто - густо на власну руку розпочав боротьбу не тільки з гетьманськими карателями, але й з сильними німецькими військами, цей народ у перемозі над гетьманом побачив свою власну перемогу і наслідками її хотів скористуватися сам, не довіряючи нікому, навіть тим, що перші зорганізували та підняли повстання. Всі ті большевицькі ідеї, які попали в його голову, з першою ж перемогою розгорілися буйним полум'ям. Народ бачив большевизм кінця 1917 року та початку 1918. Він бачив тільки першу форму його, а не самий зміст і тому ніяким найрадикальнішим законодавчим заходам Директорії чи Трудового Конгресу він не надавав жадного значіння, сподіваючися швидкого приходу большевиків, які, на його погляд, мали йому дати все, що думка людська може вигадати.

В першуж чергу цим і тільки цим пояснюється той загальний нахил до большевизму в тої класи людей, що по своїй природі мусіла бути найтяжчим ворогом большевиків. Ті самі струни голосно брєніли і в армії, але з огляду на своєрідність організації української армії цього часу і на ненормально ріжноманітний склад її, й самі психологічні тенденції в армії вилилися в дуже ріжноманітних формах.

Селянство в масі своїй зразуж виявило дуже виразний нахил до большевиків, хоча й були серед нього елементи, які боялися большевиків і вороже ставилися до них, але ці елементи були стероризовані й придушені, а тому не мали значного впливу на загальний настрій селянства. В арміїж ці елементи навіть з самого початку мали досить значну силу, часто переважаючи елементи з большевицькими симпатіями.

Щоб докладніше зрозуміти психологічний настрій армії, треба докладно роздивитися самий спосіб її організації. Ця армія створилася в момент повстання проти гетьмана. Першими, хто проголосив повстання, були національно свідомі Українці, які в гетьманській владі бачили загибель не тільки соціальних здобутків революції, але й загибель самої ідеї української державности.

Ці кола громадянства ясно бачили, що ґрунт до повстання цілком готовий, що селянство настільки обурене політикою гетьманщини, що на перший заклик піде проти неї, але для цього треба було найперше зорганізувати свої сили, які моглиб стати центром повстанського руху. Ця організація розпочинається, шириться і в певний момент оголошується повстання проти гетьманату. Селянство з великим захопленням стає до боротьби; твориться армія, що завдяки

армії лише під тиском непереможних обставин, лише для боротьби з большевиками не як з національним ворогом, а як партією, з соціальними домаганнями якої вони не погоджувалися. Тому національний сентимент українського вояцтва не лише їх не обходив, але й був ворожий їх ідеології „єдиної Росії“. Ці московські старшини, будучи на службі української армії, навіть до певної міри спочували большевикам в їх боротьбі за об'єднання Росії, озираючися в той час безперестанно на Колчака, Деникіна, Антанту та інших, від кого вони могли сподіватися допомоги в справі відбудовування бувшої імперії.

Не можна було, звичайно, сподіватися від цього елементу щирого відношення до діла, а коли додати, що він і поняття не мав про наш народ, — ясно буде, чому ці старшини, бачивши постійний відхід нашої армії, дуже часті випадки переходу наших частин до большевиків, прихильне відношення селянства до тих же большевиків — чим далі все більше втрачали віру в можливість нашої перемоги над большевиками. Тому при першій же нагоді старалися дезертирувати, або перейти з української армії в одну з білих російських армій. Це також впливало деморалізуючо на українську армію та підкопувало її боездатність.

Крім того до української армії пристало також багато такого елементу, що лише шукав у ній тимчасового притулку й завжди виглядав, де-б його знайти кращу посаду. Цей елемент, що складався переважно з Українців з походження, або з „Малоросів“, почасти з Москалів та інших невиясненої національності, вносив ще більшу дезорганізацію в армію, ніж перший. Цим людям треба було забезпечити себе, а якою ціною — це їх мало турбувало. Тому знову, як тільки появилася можливість забезпечити себе, починаються масові гоме-ричні зловживання у військовому господарстві. Крадуть хто й де може. Скарбники, господарі, начальники частин тікають з грішми. Грошева та матеріальна відчитність чомусь завжди попадає при відступі в руки ворога. Всілякі постачання залишають ворогові величезні склади одягу та взуття, в той час, як козаки ходять голі й босі.

Не краще справа стоїть і з самим козацтвом. Частина його, що несвідома ідеї, за яку бореться, з великим нахилом до большевизму й до того бачучи постійну перемогу большевиків та вороже відношення до себе селянства, починає розбігатися додому, а то й переходити, часто навіть цілими частинами, на бік большевиків. Разом з тим, почасти з недовіря, почасти внаслідок старих знайомих большевицьких гасел, козацтво ставиться вороже до старшинства. При всяких переходах на бік большевиків козаки завжди старалися захопити і старшин з собою як певного роду запоруку перед большевиками. Це в свою чергу впливає на старшин, які по-

чинають недовіряти своїм козакам, й тому, боячися, щоби козаки не передали його большевикам на розстріл, старшина в небезпеці старається утекти від своїх вояків. Наслідком всіх цих негативних чинників повстає деморалізація та розвал армії.

А тут ще до всього того виходить на світ ще одно явище, але вже суто українського характеру. Бачучи занепад і остаточний розклад армії, окремі українські патріоти, а почасти й ті любителі легкої наживи, що під патріотів підшилися, вирішають на власні сили провадити боротьбу з большевиками. Починають творити окремі відділи, загони, і т. д. й на власну руку провадити війну. Коли спритні люди побачили в цьому можливість особистих користей, то такі окремі військові відділи почали рости як гриби після дощу. Кожен начальник такого відділу почав уважати себе, коли не спасителем України, то у всякому разі людиною, котрій ніхто не може наказувати, й тому кожен із цих начальників, чи як вони себе називали, „отаманів“, починає провадити свою роботу, ні з ким і ні з чим не рахуючись, як Бог на душу положить. Системи не було жадної, а тільки ще більше нищилася й тинь тої системи, що ще зберігалася в армії. Кожен „отаманчик“ уважав за своє право і обов'язок переманювати людей з армії до себе, не рахуючися з тим, що це ослаблює частини армії. Разом з тим кожен з цих „отаманчиків“ не хотів нікому підлягати, ідучи до бою, коли йому самому захочеться, і направляючи головну свою енергію на грабунки. В скорім часі отаманство розцвіло буйним цвітом і багато енергії та часу треба було покласти Головній Команді армії, щоб його знищити.

Ось комплекс тих факторів, які оточували українську армію. Були моменти, коли здавалося, що українська армія доживає останні часи. Але само життя та надлюдський героїзм і самопосвята всіх здорових елементів армії рятували від смертельної небезпеки Армію У.Н.Р. Затяжна війна з большевиками справдила надії українських кругів. Селянство побачило практику большевизму й запротестувало активно проти неї.

З усіх боків стали йти відомости про селянські повстання. Козаки зразу віджили, почувши хоч і далеку, але вже реальну собі допомогу, а тимчасом і той елемент, що мав нахил до большевизму, помалу розсипався. Залишилися козацькі маси, що на власному вже досвіді перевірилися в большевизмі. Так само й старшинство в армії вже цілковито себе виявило, зжилося з козацтвом і між ними утворилося потрібне знання одних другими та довіря.

Напруживши героїчні зусилля, урядові УНР. та Вищій Команді армії пощастило з решток змученої й розбитої армії створити невеликі числом, але міцні організацією та своїм національним і боевим духом регулярні військові частини.

В оздоровленню й зміцненню армії значну ролю відіграв інститут державної інспектури.

Переживши страшний, тяжкий хрестний шлях боротьби за свою державність, українська армія вже з другої половини 1919 року уявляла собою прекрасно здисципліновану, національно свідому армію, що з незвичайним героїзмом билася з усіма ворогами за українську державність.

Але переживши разом з українською нацією, так би мовити, психологічну кризу й ставши на рідкість прекрасною армією, армія УНР. вже не мала до своєї розпорядимости ні теренів, що мусіли її жити новими силами та постачанням, ні матеріяльних військових засобів, ні грошових, без чого жадна армія не може існувати і що більше, українській армії довелося битися в чотирикутнику смерті, оточеній з усіх боків ворогами.

Коли наша армія не здобула остаточної перемоги над окупантами українських земель, то це ні трохи не зменшує її слави і значіння, не зменшує значіння її героїських перемог, які вона мала над своїм ворогом. А що найважливіше—армія УНР., не зважаючи на такі страшенно несприятливі психологічні умови, що оточували її з самих початків народження, формування та боротьби, всеж таки досягла свого останнього етапу, як могутній чинник у будівництві української незалежної держави.

Рівнобіжно з тим, як видужувала українська нація від своєї індиферентності в боротьбі за свою державність, росла та кріпла й боєздатність української армії. Такі численні героїчні подвиги армії УНР., як перехід Запоріжського корпусу від Почеаєва до Чорного Острова, чи героїчні бої Січових стрільців та Третьої Залізної дивізії й інших частин, численні боеві перемоги над ворогом, що часто вдесятеро й більше переважав своєю силою та устаткуванням, знаменитий Зимовий Похід і т. д.—ось ті фундаменти, на яких будуватиметься відроджена українська армія, коли прийде новий зрив визвольної боротьби українського народу.

Свою історичну задачу армія Української Народньої Республіки, не зважаючи на всі несприятливі психологічні й фактичні обставини, виконала з честю й героїзмом. Вона прапор боротьби українського народу за своє політично-національне визволення, за Українську Соборну й Самостійну Державу піднесла на ту недосяжну височінь, з якої він маячить українському народові, як найсвятіший і найдорожчий його ідеал, за який будуть боротися прийдешні покоління українського народу.

Слідкуючи за розвитком української національно-державної ідеї, доводиться категорично ствердити, що в майбутньому українській національній армії не доведеться поборювати тих несприятливих психологічних умов для тво-

рення та боєздатности армії, які пережила армія Української Народньої Республіки. Вона своєю кров'ю й кістками розчистила поле для майбутньої національної армії українського народу, а народ у свою чергу своїм зрозумінням своїх національно державних завдань готує сприятливий психологічний ґрунт для творення своєї армії.

Вол. Кєдровський.

Сторінка боротьби.

(Переправа 21 листопаду 1920 року).

День 10 листопаду 1920 р. розпочався в штабі армії У.Н.Р. під знаком спокою. Точилася буденна робота — оті подробиці життя вищого штабу, які займають увесь час, незалежно від того, чи йде бій на фронті, чи панує там тиша.

Командуючий армією Ген.-Пор. Омелянович-Павленко виїхав ще вдосвіта до Проскурова на побачення з Командуючим III російської армії ген. Пермикиним. Ця армія, на підставі угоди уряду У.Н.Р. з Російським Політичним Комітетом, що на його чолі стояв Б. Савінков, мала орудувати спільно з нами. Частини російські прибували дуже повільно, що не могло не турбувати команду армії У.Н.Р. Ще наприкінці жовтня був розісланий наказ про наступ, час початку якого мав бути оповіщений додатково. В ніч на 10 листопаду це розпорядження було зроблене шифрованою телеграмою.

Отже на ранок 10 листопаду ніщо не заповідало небезпеки. В цей день мені, яко генерал-квартирмейстрові штабу армії, прийшлося „побити рекорд“ розмов по апаратах. О 9 год. рано засів я на помешканні телеграфу й протягом 6 годин переходив від одного апарату до другого. Розмовляв не тільки з командірами частин про найріжнородніші питання,¹⁾ але й з особами цивільними, бо через центральну станцію штабу армії в Ермолинцях²⁾ ішло сполучення більшости занятого нами терену з Кам'янцем. Між иншим, мусів я інформувати

¹⁾ Тут була до певної міри аномалія в праці штабу. Штаб, властиво Головна квартира армії, було організовано на широку скалю. Був начальник постачання, начальник артилерії й завідуючий артил. постачанням, начальник технічних військ і т. д. Алеж усі вони не завжди мешкали разом зі штабом або не завжди були вдома. Один генерал-квартирмейстер, керуючий оперативним життям штабу, завжди був у місці розташування штабу. Тому його всяк час можна було або викликати до апарату або, спіймавши „на дрогі“, тягати його у всіх справах. Як командіри дивізій, так і командуючий армією часто-густо зловживали цим, забираючи час ген.-квар-ра для розв'язання таких питань, якими керували відповідні особи з цілими при собі установами.

²⁾ Штаб армії стояв у Городку.

урядовця Міністерства Внутрішніх Справ, що їхав для обняття посади, здається повітового комісара, і запитував з району Староконстантинова, чи не зайшли які-будь зміни в загальній ситуації. Відповів, що змін нема, хоч фактично у цей момент (мабуть була година 13 або 14-а) вже зайшли значні зміни на фронті. По обіді й надвечір донесення в фронті не дали нічого надзвичайного. Дивізії, які отримали розпорядження для наступу, мусіли відповідно до них дати зарядження підлеглим частинам. Отже не було потреби перешкоджати їм якими будь запитами. Не було лише донесень від правої групи ген. Удовиченка. Там трапилася вдень перерва звязку й його налагоджували. Було відомо, що в район групи прибув Головний Отаман С. Петлюра і якийсь час звязок був зайнятий розмовами його адютанта з Кам'янцем.

Тому, підписавши вечірні звіти, зібрався я о год. 19-ій іти додому. Починалася ангіна, треба було насмарувати горло, аби зупинити хоробу. Алеж зайшов заступник вартового генерала сотн. Б—кий і завів бесіду на „політичні“ теми. Властиво, балакав сам сотн. Б—кий, бо я, яко не фахівець у цих справах, більше слухав. Начальник штабу армії ген.-хор. Липко ввечері або зовсім не був у штабі, або вчасніше йшов додому.

Нарешті, отримавши медичну поміч, збирався після 21-ої години лягти спати, аби добре відпочити перед початком операції, як був запрошений до телеграфу. Дуже несвочасним для мене було це запрошення, але „оператори“ не мають часу до своєї розпорядимости. До телеграфу від мешкання було яких 500—600 кроків. Викликав мене до апарату підп. Нивієнко (старшина для доручень при Головному Отамані) й коротко оповів про невдачу, що впала в цей день на групу ген. Удовиченка. Після цього, о 22 год., було прийнято з апарату, одно по другім, три термінові донесення штабу групи за день. Сумнівів не лишалося — права група понесла поразку.

Дожидаючи закінчення прийняття з апарату цих донесень, після доповіді ген.-хор. Липкові, що надходять поважні відомости з фронту, й прохав його прибути до штабу. Ген.-хор. Липко відмовився прийти, й тому мусів я, відібравши сумні донесення, йти на помешкання начальника штабу.

Мабуть з чверть години плентався я вузькими кривими вуличками та завулками жидівського містечка. Було темно, починав крапати дощ і непривітно шелестів вітер у деревах. Ліхтарка в руках вістового кидала неясне світло на безлюдні, сонні вулички. Адютант підтримував мене, бо, відклавши свою фізичну операцію, якої вимагав мій стан здоров'я, на час до закінчення боевої операції, я не міг рухатися цілком вільно.

В помешканні начальника штабу зустрів нас його старшина для доручень сотн. П—ний. За яку хвилю вийшов ген.-хор. Липко, вже трохи заспаний після вечері, як видно,

не без чарки. Прочитали донесення, обмірковували ситуацію. Одначе про ступінь поразки точно судити ще не можна було і не виключалося, що за якийсь час група поверне свою боєздатність. Тому треба виконувати основний наказ про наступ, бо в противному разі це булаб гра на руку ворогові, що випередивши нас на одну добу, намагається зірвати наш наступ. В такому сенсі й видається наказ на 11-е листопаду. Армія мусить змагати до виконання основного наказу з тою поправкою, яка викликалася подіями 10 листопаду й яка покладалася на частину армейського резерву, в тому числі й на кінноту.

Після 1-ої години ночі, здавши на телеграф за підписом ген.-хор. Липка й моїм наказ (командарм ще не вертав із Проскурова), міг я вернути до себе. Перекинувся на прощання кількома думками з адютантом і залишився на самоті. Сон пройшов. Що сталося фактично на фронті правої групи? Чи зможе вона впорядкуватися? На ці питання штаб групи вночі не міг дати вистарчаючих відповідей. Частини групи з боєм відходили, звязку з ними не було.

Минуло не мало часу, коли виявилися подробиці дня 10-го листопаду. Не варто згадувати помилки чи шукати винних. Частини групи виконали свій обовязок і героїською боротьбою мусіли виправляти дефекти керування.

Вранці 11-го листопаду штаб армії перейшов до м. Єрмолинці, звідкіль мусіло провадитися керування операцією згідно з основним наказом. Потягнулися довгі дні листопадової операції, коли надія перемогти ворога й виправити становище змінюлася днями невдачі, які знову чергувалися з днями часткових успіхів.

Крок за кроком, з безперервними боями, відходить армія до Збруча, до якого праве крило її проходить більш 200 верст. Переходючи в контр-наступ, вона завдає ворогові тяжкі втрати, здобуваючи трофеї та полонених. Алеж ворог з кожним днем отримувал підсилки, що пересувалися залізницями з півночі¹⁾, а втрати нашої армії лишалися без поповнення.

Коли зважити холодним розумом дійсні обставини операції 10—21 листопаду, то тяжко уявити, яким чином могла тягнутися вона стільки часу. Один із чужоземних старшин (здається, Американець), що ознайомився трохи з цими обставинами, висловився про наших вояків, що вони „або святі або божевільні“. І мав рацію цей чужинець. Передовсім на кожному кроці не міг не відбиватися зайвим тягарем на вояцтві брак одягу, взуття і вогнеприпасу. Лише 6-а дивізія, що формувалася у Ланцуті—Бересті, мала можливість більше-менше задовольнити ці потреби. Решта дивізій, після повороту 6-го травня

¹⁾ Між иншим — частини, що були інтерновані під час серпневої поразки (під Варшавою) й опинилися на німецькому терені.

з зимового походу, цієї спроможности зовсім не мали, а до того, будши увесь час у боях, не мали й часу, щоб задовольнити свої матеріальні потреби. Тож і не належало до рідкого випадку, що козакові доводилося вертати на Україну в вересні на тих підметках, що бачили вже часи зимового походу, а тому й потрібували кінцевого відпочинку. Отсі злидні, яких не знає стала армія (зокрема західних народів) спадали, повторяю, важким і зайвим тягарем на наше вояцтво в додачу до тяжких безупинних боїв та пересувань підчас цієї операції під холодним дощем та по невилазній багнуці. З другого боку, здавалосяб, що окрилений першим успіхом, мусів би ворог, не гаячи часу, енергійно його розвивати. Властиво ініціативу він уже захопив, а в тих обставинах ініціатива була сливе всім. Алеж чисельної переваги та першого успіху було ще замало в боротьбі з загартованими бойцями слушної справи, щоби покористуватися наслідками 10-го листопаду. Гостро мусів відчувати ворог на кожному кроці, що успіх того дня є тільки частковим і що боротьба за ініціативу ще непевна.

Так воно й мусіло бути. Протягом наступних днів намагається команда нашої армії вирвати ініціативу з рук червоного Москаля-окупанта й повернути колесо воєнного щастя на свій бік. Три рази армейська резервова група завдає ворогові жорстокі удари й тільки після цього армія відходить на позиції перед Збручем. Отже кожного разу відступає вона лише після того, як прикує ворога до того чи іншого відтинку фронту енергійним контр-наступом. Остання лінія фронту Тарнорудка—Чорний Острів—Миколаїв залишається після того, як звільнення польськими частинами Староконстантинівського району відкрило ворогові шлях поза нашим лівим крилом на зади армії. Напомацки, обережно посувається за нами ворог, для котрого, фактично, дорога на Камянець була вже відкрита після перших днів операції, бо права група так і не спромоглася відновити своєї боездатности. Лише кіннота її могла доглядати за правим крилом армії, та активно боронити його булоб їй зтяжко.

Тепер оглядаючися на події цієї операції — 12 днів безперервного бою або пересування для частин і праці без відпочинку штабів, не знаєш, чому більше дивуватися, чи залізній витривалости борців за визволення, що без сну, напівголодні та напіводягнені, промоклі під безнастанним дощем, підраховуючи набої, аби даремно не витратити зайвого, віддавали наїздникові крок за крок, після кривавої борні, рідну землю, — чи несміливости ворога, що звик душити лише безборонних (та й то тільки при перевазі 10 проти одного) і тому мусів боятися величі духа загартованих борців? Отож, коли нашій команді й не вдалося впертими боями видерти ініціативу з ворожих рук, то вона змусила ворога до обережних чинів і зманеврувала його на той відтинок кордону, на який бажала.

І нарешті, відворот за кордон стався лише після того, як державний центр з своїми установами евакуувався за кордон. В цьому забезпеченню й збереженню державного центру, тобто, захованню можливості дальшого провадження боротьби за вивольнення й полягає головний зміст тяжких боїв листопадової операції.

* * *

20-го листопаду, на 11-й день операції, коли державні й запільні армейські установи були вже за Збручем, армія У.Н.Р. затримує ворога на останній лінії опору — Тарнорудка — Чорний Острів — Миколаїв. В цей день мусіла резервова група кинути спочатку всю кінноту, а опісля перейти в наступ піхотою. Зранку командуючий армією виїздить до розташування кінноти, аби на місці покерувати її чинами. В помешканню сільської школи ¹⁾ відбувається нарада представників дивізій під головуванням начальника штабу армії. На розв'язку зібрання поставлено з доручення командуючого армією обговорення питання — прорив армії в запілля ворога. Більшість висловлюється негативно з причини відсутности тепер на Україні тих умов, що сприяли зимовому походу минулого року.

Кіннота армейського резерву ще раз відкидає ворожу кінноту. Але з заповідженим наступом піхоти резерву не повелось — російські частини (III рос. армія ген. Пермикина), посилаючися на брак набоїв, ще перед полуднем розпочинають відворот.

О год. 13—14-й дістається до штабу армії старшина 1-ої Запорожської дивізії. Він доповідає, що вранді фронт дивізії обійшов ворог коло Миколаєва через звільнений союзними частинами Староконстантинівський район (т. зв. „розеймова“ смуга). Користуючися цим, ворог без перешкод увійшов майже в запілля дивізії, яка понесла тяжкі втрати й примушена до відвороту.

Ця подія на лівому крилі армії відкривала ворогові (головне кінноті його) вихід на Воличиськ — вже на зади армії. При цій ситуації, як рівнож при виявленню невдачі наступу армейської резервової групи, відпадала яка будь можливість дальшого утримування фронту. Нарада в школі ще продовжувалася, командуючий армією з фронту не вертав. Доповівши начальникові штабу про останні події, закінчую о 16 год. диктувати наказ, який негайно розсилається. Згідно з ним, частини мусіли негайно розпочати відправку обозів до переправ на р. Збруч, що було ознакою загального відвороту. Це був останній боєвий наказ армії на своєму терені.

Вже пізно ввечері, коло 22-ої год. з посту кордонної охорони коло с. Ожигівці штаб армії розпочав по телефону

¹⁾ Штаб армії стояв у с.с. Писарівка — Войтівці, що майже лучаться з собою.

переговори з польським командуванням про дозвіл переходу через р. Збруч, бо прикордонна сторожа не мала жадних заряджень на цей випадок. Тож ціла ніч пішла на переговори й лише вранці коло 10-ої години одержано дозвіл.

Приблизно коло тої самої години з літака кинуте на площу с. Ожигівці останнє донесення про події на фронті. Ворожий наступ на переправи стримувала наша кіннота. С. Ожигівці було наскрізь заповнене обозами, що простували до переправи, перед якою товпилося вже кілька рядів возів. Рух на той бік ще не починався. Вкінці почався, але дуже повільно. Я мусів обняти керівництво ходом переправи, який штучно затримувався невиконаними умовинами доїзду до переправи. Це вдалося залагодити й рух возів почав відбуватися нормально. В купу складали зброю прикриття обозу й конюхи, й вози піднімалися на крутий західний берег річки. Далека гарматна стрілянина ставала з кожною годиною щораз ближча. Після 16-ої год., коли проходили вже піші частини, кілька гарматних стрілен впало в річку по боках переправи, здіймаючи стовпи води. Коло 17-ої год. переправу пройшли кінні частини, конвой командуючого армією й проїхав вкінці й сам командуючий з кількома ординарцями. На тому березі вже нікого з наших не лишалось, роля моя на переправі була закінчена.

Командуючий армією ночував на 21-е листопада в с. Війтівцях при окремій Кінній дивізії й увесь день був з нею. Дивізія мала після півдня останній бій у районі Курилівці — Бальківці, де збила ворожу кінноту й цим забезпечила переправи на ті кілька годин, що так були потрібні для закінчення переходу.

* * *

З сумними, виснаженими обличчями, оглядаючися на схід, звідки доносилася гарматна та кулеметна стрілянина, сходили вояки до переправи. Тут хвилива зупинка — треба здавати зброю. Помітно вагання — нелегка річ позбуватися того, що є символом боротьби та волі, та йти на інтернування. Алеж — послух на першому місці. Зброю кладеться й рух продовжується вгору, на правий берег. Росте гора рушниць і невимовний жаль та біль огортають серце. Це ще не кінець боротьби, це тільки перерва, алеж як довго буде вона тривати? І аналогія подій викликає в пам'яті давно забуте оповідання з повстання Поляків, здається 1863 року. Чиє це було оповідання й коли воно читалося — годі згадати, алеж там теж борці за волю народу мусіли припинити боротьбу й залишити рідну землю. Також і вони під навалюю російського війська переходили річку й складали зброю на австрійському березі. Більш як 50 років довелося чекати тим ветеранам здійснення своїх мрій і дехто дочекався. Чи не такаж доля судилася й

нам? На який час мусимо залишити ми Батьківщину? Уявлялося тоді, що час цей не може бути довгий і незабаром боротьба відновиться...

Цього не сталося й борцям за волю довелося на довгі роки змінити дні боротьби на сумне перебування за дротами в таборах. Проходить рік і частині армії випадає можливість спробувати ще раз щастя в активній боротьбі. В листопаді 1921 р. відбувається новий похід на Київ, але й він не вдається. Знову сила жертв, знову офіри, що кладе нарід український на вівтар свого визволення. Та глухим і сліпим лишається світ до жертв народу, що стогне в кайданах неволі. І коли є принаймні моральні зобов'язання, які вимагають від кожної фізично здорової людини дати поміч тому, хто гине в воді або вогні, чи при якому нещасливому випадку, то нема досі таких законів, які обов'язувалиб когобудь прийти на поміч багатоміліоновому народові, що гине на очах усіх від рук катів. Навіть ціла гекатомба — вирита власними руками могила 359 розстріляних у м. Базарі в день 22-го листопада 1921 р., останніх жертв цього нещасливого зимового походу, не відкриває світові очей на глибоку трагедію народу, що гине, не маючи сили вирватися з ворожих кайданів...

* * *

Упливає 8-й рік трагічним подіям 1920 р. Чимало пережито лихого за ці 8 років, чимало з тих бойців, що переходили ріку Збруч 21 листопада 1920 року, заспокоїлися на чужій землі й між ними — бл. пам'яті Головний Отаман цього війська, Симон Петлюра, якого злодійські кулі найманого ката підступно покладали трупом у Парижі. Та замість суму, що огортав тоді серце на переправі під свіжим вражінням тяжкої невдачі, зростає у нас тепер певність, що все це не загине даремно, й біль тої хвилини змінюється вірою, що був це черговий, навіть може необхідний етап у ланцюгу історичних подій.

На переправі 21 листопада 1920 р. закінчилася сторінка історії визвольної боротьби українського народу. Сторінка ця перегорнулася, алеж того, що вписано до неї, не має вже жадної спроможности викреслити нічия рука.

В. Куц.

Спокуса.

Лихі на нас наші московські брати, що здавна не до них горнемося, а до когось на стороні: колись до Турка чи до Шведа, тепер до Німця, Француза, або хоч до чорта в зуби, аби тільки не до Москаля. Поміж себе скажено гризуться: ті за Кирила або Миколаєвича, а кремлівці — за особисту перемогу, смачну їжу, веселе життя і комуністичний рай для пролетаріїв. Колиж підійдуть до мазепинської справи, то тут зворушуюче *viribus unitis*. Класові, станові чи ідеологічні поріжнення—геть... Як колись висловив національний їх поет:

От потрясеннаго Кремля..
стальной щетиною сверкая,
... встанет Русская земля.

Се правда: уміють держатися купи—не те, що ми. Вірним лицарям прекрасної дами в Парижі, Берліні підтягають в тон і наші землячки—оті потворно викривлені Царинні, Моркотуни, Могилянські, Мотузки... Особливо дошкуляють їм Левицькі: один заводить шури-мури з історичною інтриганткою з понад Темзи, а другий галасує з варшавської трибуни на весь світ про брехню самозванців харківсько-московського Олімпу.

Крутіїства „Англічанки“ знаємо не з учорайшого дня. Скаржилися на них ще наші блаженної пам'яті дідусі-землячки, Тяпкини-Ляпкини та Сквозники-Дмухановські. Тепер має мороку з нею так само істинно-робітнича селянська влада Рикова та Сталіна.

Трапилося і мені зустрінутися з підходом „Англічанки“ в її підступах проти „єдиної-неділимої“. Хочу оповісти про сей епізод, бо забудеться, то пропаде зайвий козирь для братів.

Се з часів нашої великострадницької Одисеї, коли ми перекидалися з Дніпра на Бог, Смотрич, Збруч, Дністер, купалися в Пруті, Бистрицях... Мерзли та мокли місяцями в безверхих та подіравлених вагонах для худоби, на яких ще не стерлося перед тим написане крейдою: для „тифозних“, співали тихими вечерами, зупинившись в полі, тужні пісні: „Козак відїзжає, дівчинонька плаче... Дівчинонька плаче“... втікали під обстрілом комуністських літаків під Волочиськом та Бредовського бронепотяга під Проскуровом, крали вночі на станціях вугіль та дрова для паровозів, ломали при тій нагоді собі ноги, тягли довжезні валки власними м'язами, вистоявали під Золочовом, Гусятином, вояжували до Ланцуту за гостинні союзницькі дроти, приймали обідом і промовами високого польського достойника, тішачися братерською ідилією двох народів, а иншим часом, розбуджені з наказу станіславського старости вночі, їхали, під вартою озброєних

багнетами вояків, у повному складі міністрів, між иншим теперішнього сенатора Стемпковського і теперішнього воеводи Юзефського, щоб далі надовго осісти (тільки без п. п. Стемпковського і Юзефського) в приснопам'ятному Тарнові, в якому роки варилися у власній юшці, не дуже пахучій, урядували, склали закони про штати, торгувалися з негоціантом Мігдалом за концесії на Україні та за інші цінності, складали міністерство...

Епізод, про який хочу сказати, стався ще в Кам'янці. Міністри наші в той час розкидалися по Поділля, Брацлавщині, Волині—одні агітувати, инші з військовими частинами, дехто з міністрів був у Варшаві. Кам'янець був окупований Поляками, при чому місцева шляхта, яка зайняла майже всі урядові посади, стояла на тому ґрунті, що Поділля—стародавня Польща і віднині назавжди повертається в лоно прапматірне. В такому дусі писала місцева польська газета. Представником української влади в Кам'янці остався проф. Огієнко, з котрим військова польська влада зносилася при потребах, при чому поводитися чемно, так само і з иншими представниками влади у нього ніяких конфліктів не виникло. Дехто з міністрів заїздили до Кам'янця інкогніто—Мазепа, Шадлун, А. Левіцький з Варшави, в Кам'янці постійно сиділи генерал Косенко, дехто з керуючих міністерством. Траплялися непорозуміння з Поляками. З міністрами—інкогніто сталося таке. Про їх інкогніто довідався польський староста. Невідомо, яка муха його вкусила, але одного красного дня кам'янчане мали видовисько, як у компанії з поліціантами, з наказу старости, їхали до старости „представлятися“ наші заарештовані міністри—здається Мазепа і А. Левіцький. Тай зо мною мало не трапилось лихо, але з инших причин. Коли я прийшов зранку в банк урядувати (я заступав міністра фінансів, який в той час перебував за кордоном), керуючий банком сповістив мене, що до банку приходив польський вояк і вимагав обміняти йому польську валюту на українську. Польських грошей населення не приймало, а військо не мало української валюти. Керуючий банком, на підставі статуту банку, відмовив у сьому. Тепер польський достойник знову прийшов у сій справі і хоче мене бачити. — А чи справді статут банку безумовно забороняє купівлю чужої валюти? — спитав я. — Так! відповів керуючий. Ми сими операціями не займаємося. — Ну, так про щож говорити? За хвилию керуючий знов прийшов, а з ним польський офіцер. Не дуже чемно привітавшись зо мною, офіцер роздратованим тоном став вимовляти мені, що український банк не хоче йти назустріч потребам польського війська. Я мусів держатися лінії, на яку став управитель банка, і знову відмовив офіцерові, хоч мав досаду в душі на управителя за його педантизм. Розгніваний до нестями офіцер тоді підвищеним голосом заявив мені: Я прошу вас, пане міністре, слідувати за мною до мого шефа! Тут

уже заговорила моя амбіція: Я не маю справ до вашого шефа, пане офіцере, а коли він має до мене яку справу, то нехай прийде сюди. Мало не підскочив молоденький прудкий офіцер з огнистою польською кровю. — Я прощу вас, пане міністре, слідувати за мною! — Я піду тільки з примусу під загрозою сили, пане офіцере... Мій офіцер обернувся й вийшов. Виглядало на те, що за хвилю вернеться з двома жовнірами, мене заарештують, поведуть улицями Камянця на потіху православних. Та потіхи не сталося. Чи гарячий офіцер опам'ятався, чи шеф йому наказав, але до мене він більше не з'являвся.

Про різні військові реквізиції — між иншим з майна Міністерства таких річей, як віз чистого паперу для письма, як телефон з мого урядового кабінету — не буду згадувати. Стократ цінніших річей позбулися в той час — пропало! *Suprema lex*: військові потреби. Коли наш уряд у сей час мав у Камянці якесь значіння, то се була — тінь влади.

Декого з урядовців центральних установ взяла за столовників жінка скарбника банку, а мені сей урядовець відступив для мого приватного помешкання одну з кімнат своєї квартири, що мав у будинку банку. Серед столовників кассірки, крім мене, були між иншим військовий міністр генерал С., державний контрольор І. Кабачків, столувався і один із старших польських урядовців, предсідатель камянецького окружного суду, поважний і симпатичний шляхтич. Якось перед обідом, коли скінчилися години урядування, я зійшов вниз (банк поміщався на другому поверху; там же я приладив свій службовий кабінет) до свого приватного помешкання, до мене прийшов гість. Назвав себе граф С. Т-ч і просив мене прийняти його сьогодні по обіді з чужоземним гостем — Англійцем (він назвав прізвище, яке не збереглося в моїй пам'яті). Сей Англієць є агентом консорціуму банків — тих самих, що приймали участь і підпирали фінансово при утворенні балтійських держав — Латвії і Естонії. Сі банки можуть, мовляв, і нам стати в пригоді. Містер N. заїхав у Камянець, хотів би бачити тут декого з міністрів і висвітлити собі деякі питання. Отже чи не міг би я у себе прийняти і запросити на се побачення військового міністра. Я з охотою згодився. Умовилися про час. Генерал С. теж згодився говорити з Англійцем, і в умовлену годину, підчас післяобіденного кейфу, ми чекали цікавого гостя.

Високий, стрункий, худорлявий, з русявим волоссям, середнього віку ввійшов слідом за гр. Т-чем Англієць. Відбулася церемонія рекомендації, і не вспів гість сісти на канапу, як потягнувся до кешені, вийняв люльку і задимив. Весь час розмови він не випускав з рота люльки, держав голову якимось похиливши і дивлячись на свої ноги; підіймав голову тільки тоді, коли давав якісь запитання, але розкривав рот для тих

запитань лише зрідка і яось при тому щідив слова на англійський манір. Розуміється, гр. Т-ч був тлумачем. Виходила така пропорція часу в розмові: питання Англієця відбирали 5 відсотків, на тлумачення витрачалось 20, а решту доводилося заповняти нам з генералом С., властиво генералові, бо я після перших питань, які не мали серйозного змісту, поспішив попередити свого інтерв'юера, що я керую лише адміністративною частиною М-ва Ф-ів у час відсутности міністра (який тим разом виїхав за кордон) і в політичне освітлення, як на пряму свого міністерства, так і всеї політики уряду вдаватися не маю можливости. Питання, які ставив Англієць генералові, мали загальний характер і де в чому спеціальний. Говорилося про те, чи охоче ставиться населення до формування військових кадрів, які військові частини переважають в нашому війську, де вони стоять, який настрій військ, а далі генерал не ховався й з болячками, якими ми тоді боліли. Говорилося про недостачу одягу, про малу кількість зброї, гармат, набоїв. Генерал умів гарно, округло висловлювати свої думки і слухати його було дуже цікаво. Чи зумів тлумач так само цікаво перекласти його мову на англійську, не можу судити, а з виразу лиця гостя-слухача сього не можна було зрозуміти, як і взагалі не можна було розпізнати ні його почувань, ні думок. Воно було неначе кам'яне. Навіть часом здавалось, що він про щось інше думає, а промовця не слухає. Тільки питання до речі показували, що він ні на хвилину не відриває уваги.

Рекомендований своїм чоловіком, паном Т-чем, містер Н. збуджував довірря. Хто знає, може він, хоч і невеличкий сам по собі гвинтик,—чи десь якісь комусь подасть корисні для нас інформації, чи в певний час, де треба, виступить нашим прихильником...

Треба всюди, люде добрі, приятеля мати...

Щиро розмовляли, неначе перекинулася поміж нами невидима нитка,—між нами, людьми в значній мірі просякнутими східньо-європейською психологією, і сим вихованцем країни стародавньої, відмінної, оригінальної культури, інших прагнень, а головне далекого, як світ, порядку життя і становиска.

З добру годину розмовляли ми з нашим гостем. Теми вичерпувались. Я був цікавий, чим же скінчиться ся бесіда, чи гість висловить якісь свої думки: про якісь обіцянки, або наміри не могло бути мови.

Замовк генерал і останні слова його тлумача. Посиділи якусь хвилину мовчки. Хмари диму цілком закрили обличчя гостя. Через дим так само, як раніше, невиразною англійською мовою прощидив крізь зуби кілька слів. Т-ч переклав: „Містер Н. каже: Займіть військами Одесу (а в той час там хазяйнував отаман Григоріїв)—і на другий день на рейді стануть англійські кораблі з потрібним вам припасом у необмеженій

кількості. Війська ваші будуть одягнені і взуті, матимуть повну амуніцію, будуть забезпечені консервами, ліками і одержать найкращу зброю.

Г-е-е! подумав я, якби бабі кадило... Наша влада була ще безсила. На те, щоб зайняти Одесу, треба було мати силу, а її не було. А він тут таке верзе... хоч по суті має радію. Не знаю, що подумав генерал, тільки військами він Одесу не зайняв.

Скінчилася візита заморського гостя тим, що він запропонував нам разом із ним сфотографуватись. Він з собою приніс невеликий апарат. Крім того просив мене, чи не міг би я зробити йому ласку: продати з банку зразки всіх купюр наших грошових знаків. З тих самих причин, що перешкодили продати польському офіцерові, я не міг сього зробити, та й, признатись, трошки совісно було такому доброзичливому гостеві продавати наші знаки тільки для колекції по номінальній ціні, а! рагі з російськими передвоєнного часу, бо номінал купюрів досягав високих цифр: були купюри і сотенні і тисячні. Хоч, мабуть, не бідний був Англієць, але й він міг би скривитись. Так само ту ціну, що утворилася на кам'янецькому ринку, якось не випадало зазначити чужому чоловікові. Я наказав урядовцеві банку проколоти зразки грошових купюрів, як це робиться при знищенні з яких-небудь причин паперових грошей—і ці ушкоджені папірці, виписавши їх по книгах у видаток, подарував гостеві. Поки нищили папірці та записували в книгах, ми четверо вийшли на подвір'я, правду сказати, дуже непоетичний закуток: міський двір провінціального українського міста, забруджений, засмічений ріжними відкидами, завалений деревом. Розсілися на якихсь пеньках, гр. Т-ч націлівся на нас темним оком апарату, цокнуло—готово! Повторили ще раз ту саму операцію—і ми з генералом залишилися в теці англійського вояжера вкупі з його власною особою.

А. Маршинський.

Повстанці.

Всі полягли, мов поросята
 В багні смердячому. А ми,
 Упоравшись, пішли шукати
 Нової хати, і найшли
 Зелену хату і кімнату
 У гаї темному. В лугах,
 В степах широких, в байраках
 Крутих, глибоких — всюди хата!

(Шевченко, Варнак)-

На острові Лемносі*)

(Уривок із спогадів).

Корабель зменшив свій хід, стукіт машин почав стихати.

Стихло відразу й на палубі. Тисячний натовп вояків, мов на команду, витягнувся і втопив очі в той бік, звідки чорнілася серед моря спочатку маленька, далі що раз більша крапка землі. Здавалося, все завмерло. Ні руху, ні тої радості, що завжди охоплює людей, коли забачать землю по довгим плаванню в морі. Страшна мовчазна туга в недвижних обличчях за тою землею, яку ще так недавно залишили десь далеко за морем.

Раптом заскреготіли залізні ланцюги, й корабель зупинився серед моря. І раптом, як густий ліс у сильний вітер, зацуміла маса.

— Не будемо висідати на острів!... Не хочемо увязнення!.. Хай нас відвозять на материк!..

Але крики zostалися криками. Від острова відчалив катер, який вів за собою велику баржу, й на покладі корабля розляглася гучна московська команда:

— Готовся к вгрузке!

Мов хвиля об скелястий беріг, розбилися враз всі викрики й погрози при звуках команди. Маса заніміла.

Баржа підійшла до трапу корабля й повернулася боком.

— Са-адісь!

Мов ті покірні овечки з сумно похиленими головами, поплили салдати трапом, і корабель почав пустіти.

П'ять годин працював катер, відвозячи переповнену людьми баржу на беріг і привозячи її назад до корабля — і від 12-тисячної салдатської маси, що переповнювала корабель, на покладі залишався тільки невеличкий гурт українських старшин і козаків у числі 300 чоловік, який, збившись до купи, радив над тим, що має робити.

Натрій був рішучий і високо піднесений. Віддатися на ласку Москалів і висідати з корабля на беріг не хотів ніхто — і з гарячих промов сипалися пропозиції одна очайдушніша за другу. Майже всі, з виїмком мене, яко команданта того відділу, й пари старшин, стояли за тим, щоб у момент, коли відійде остання баржа з Москалями, кинутися на кораблеву обслугу і під загрозою смерти примусити її негайно піднести

---

*) Автор цих спогадів, відомий з повстанчих часів отаман Черна Хмара, відступаючи перед більшовиками на південь, опинився в Криму, де підчас панічної утечі врангільської армії здобув з боєм місце на кораблі, який і завів його до о. Лемноса.

котвиці й вийти в море. Яж не міг пристати на цей ризиковний крок, який серед незнамого моря з такою маленькою жменькою хоч і рішучих, але безсильних через свою малочисленність людей міг привести до злого кінця.

Підчас нарад з'явився на покладі начальник транспорту й командант корабля, московський генерал Хоткевич, з яким у мене підчас плавання дійшло до гострого непорозуміння, й тоном наказу заявив, щоб я негайно покинув корабель.

У ввічливій, але категоричній формі я відповів йому, що ні я, ні моя частина покидати корабля не збираємося, а просимо й вимагаємо, щоб нас висадили де-будь на материк.

— Да? Скажіте пажалуйста! — саркастично всміхнувся генерал. — Очень жаль, што не імею под рукою артилерії. Я би вас немедленно висадил, только не на матерік, а к чортовой матері в воздух.

Миттю я повернувся до відділу й крикнув :

— До зброї, козаки!

І досить було ще одного слова, щоб триста рушниць і сім кулеметів заговорили з хоробрим генералом мовою, яка тільки одна могла переконати його, що з ним розмовляють цілком поважно.

Потім повернувся до Хоткевича й запропонував йому негайно зійти з корабля, бо за його життя не відповідаю.

Бачив, як його збентежено оточили з усіх сторін московські офіцери й він, блідий і злбний, сівши на катер, подався до острова.

Я перевірів набої й віддав наказ нікому без моєї команди не сміть стріляти. Вжити зброї тільки в разі, коли нас будуть брати силою. Момент серйозний. Як що кому не хочеться розставатися з життям, мусить негайно, поки не пізно ще, залишити товаришів і вдатися до берега.

Як один чоловік, триста голосів гучно відповіли мені на мої слова:

— Умремо на кораблі, а на поталу до Москалів не підемо!

Час ішов. Корабель котвиць не підіймав, тяжко похитуючись на морських хвилях. З острова ніхто не показувався.

Ми стояли, не покидаючи своїх позицій, і з хвилини на хвилину чекали, що підпливе до корабля баржа з салдатами й почнеться війна.

Але баржа не підпливала. Колиб це було на Московщині, генералова обіцянка висадити нас у повітря давноб здійснилась. А тут, як видно, було — ба! Як не казилися Москалі й чим не погрожували нам — руки їх були за короткі: господарями острова були Англіїці. Пізніше вже довідався я, як вони старалися представити нас перед англійським командуванням і большевиками, і гайдамаками, і анархістами, і збунтованою частиною, тільки одно вони ретельно ховали, що ми

— Українці. Англійці вислухали все, що доносили їм, але вирішили перевірити справу самі. Та й як можна було повірити Москалям! Можливо, вперше в життю траплялося бачити їм, щоб така маленька частина на покладі корабля серед відкритого моря могла ставити збройний опір багато разів сильнішому й під усяким оглядом ліпше ситуваному ворогові.

Ми побачили з корабля, як від острова відчалив катер, але без баржі, й направився до нашого корабля. Через короткий час катер був уже коло трапу, що все ще стояв спущений, і на ньому появилася якийсь англійський генерал (пізніше я довідався, що це був генерал Перр) у супроводі двох англійських і двох московських штабовців. Ця група вийшла на поклад і з зачудованням зупинилася в стороні від нас, трьохсот вишикуваних козаків, що із зброєю в руках і кулеметами на бортах корабля стояли в повному боевому поготівлі.

Генерал Перр підійшов ближче до нас і через переводчика, за якого служив один англійський старшина, запитав, хто є начальником частини.

Я виступив наперед і віддав генералові встановлений військовий салют.

Генерал Перр змірив мене з голови до ніг суворим поглядом і запитав, що це за частина й чому вона відмовилася виконати наказ генерала Хоткевича?

Відповідаю: відділ цей є частиною української армії, що бється тепер проти большевиків та інших московських банд за самостійність своєї батьківщини, а на острів не висідає тому, що не хоче попасти у ворожий московський табор, однаково, який би він не був монархістичний, чи большевицький. Вімени своїйому й цілого відділу прошу генерала залишити нас на кораблі й при першій можливості висадити десь на материку, щоб ми могли дістатись до своєї батьківщини.

Коли перекладчик переказав усе це генералові, я бачив, як суворе обличчя його раптом злагіднило й по ньому перебігла ласкава усмішка. Він звернувся до Москалів—офіцерів і щось по англійськи сказав їм. Злоба й ненависть проти мене раптом зосвітилася в їх очах. Ох, колиб сила — що вони зробилиб зі мною! Потім ген. Перр повернувся до мене й сказав, що він признає мені повну рацію й наше поступовання вважає правильним, але тому, що корабель відпливає на допомогу другому кораблеві, який сів на міль, ми мусимо висісти на його відповідальність на острів, звідки при першій можливості він відправить нас до Константинополя. Ні один волос із голови ні мені, ні моїм козакам не спаде на острові — в цьому його порука й слово.

Не було иншої ради — ми мусіли скоритися.

Я заявив, що бажання генералове буде виконане, але при умові, щоб нас цілком відділили на острові від Москалів.

Генерал пообіцяв це зробити.

Підплила баржа. З піснею: „Не пора Москалеві служити“ покинули ми корабель і в скорому часі висіли на о. Лемносі.

Слова свого англійський генерал дотримав. Як тільки ми висіли на беріг, мене визвали до штабу й указали місце майбутнього розташування нашого табору. Лежало воно далеко осторонь від московського табору і прилягало до розташування Англійців, що дало можливість у майбутньому близько запізнатися нашим козакам з англійськими вояками. Видали нам шатра, ліжка, харчі — і закипіла робота. Шатра ми розставили так, щоб вони замикали собою великий майдан для військових вправ, поставили кухні, розіпняли великий жовто—блакитний прапор на штабовому шатрі — і табор готовий. Назвали ми його: „Нова Запорожська Січ“.

Почалося нове життя. Вдень козаки займалися муштрою — а частина їх позмінно ходила на розвантаження барж з харчами, які прибували з Європи до острова (за роботу доставали платню натурою, що дало змогу нашій частині зробити великий запас харчів, а це було найголовніше на пустинному острові), а вечорами хор козаків співав пісні далекої батьківщини які голосно розлягалися навкруги по диких ущелинах острова.

Жилося назагал незле. Непорозумінь з Москалями майже не було, не рахуючи хіба рідких випадків, коли хтось із наших козаків потягне по пиці задиракуватого „старшаво по племенному срадства брата“, бо зброї уживати було рішуче заборонено. Люде відпочивали фізично від колишніх турбот і набиралися сили для дальшої боротьби в тихій, спокійній, товариській таборовій обстанові, але таке життя скоро усім нам надокучило. Ми були буквально відрізані від усього світу. Невідомість томила нас. Тілом ми були на о. Лемносі, а думки далеко носилися по-за морем над покинутою дорогою батьківщиною. Що там, як там? Чи й там, як тут, панує така мертва тиша й святий спокій, чи може громи гармат стрясують її і прадідівська земля поїтья кровю кращих синів її, що стали грудьми за її волю? Думки ці непокоїли нас, і не було місця на острові, якеб могло розвіяти нашу наболілу тугу за рідним краєм.

Острів сам по собі був дикий, пустинний, непривітний і похмурий. Голі, високі, чорні гори, порізані дикими щілинами, з суворими урвищами й стромовинами робив гнітюче вражіння на степову природу. Аборігени острова, Греки — народ дуже дикий і непривітний. Іде на своєму малому осляті й мургикає якусь однотонну журливу пісню. І це нащадки великої Еллади? Дивне і дике вражіння справляли вони на вільних синів широкого українського степу.

День і ніч шуміло чуже нам море, розбиваючись об кам'яні береги. Іноді зривався страшний вітер, по грецьки ердос, який приносив нам багато клопоту, зриваючи наші шатра, перевертаючи догори ногами ліжка з людьми й засипаючи очі

гарячим піском, а корабля, що мав вивести нас з острова, все не було. Я вже починав розчаровуватися в англійській словності, коли одного дня якось козаки, що пішли на роботу до бухти, приносять радісну вістку — цими днями має приплисти корабель, який забере наш відділ на поклад.

Вістка ця мигцем облетіла острів і до мене цілими ролями потягнули салдати й офіцери з московських частин, щоб я їх включив у наш відділ і забрав із собою. До Москалів мені було байдуже, але зостатися глухим на благання наших людей, чорноморців і кубанців з корпусу генерала Хвостікова, я не міг і почав вербування людей. Але з вербування того нічого не вийшло. Москалі довідалися про це й рішуче заборонили мені дальші вписи людей під загрозою воєнного суду, а всіх тих, що були записані в мене, арештували.

Довгожданий корабель нарешті прийшов. Я одержав від англійської команди писаний наказ в *українській* мові здати шатра й інше військове майно до інтендантури о 7 год. рано, а о 8-й бути цілому відділові на пристані для заладування на корабель.

Виконую все в точности й о 8-й годині з відділом прибуваю на вказане місце. На превелике моє здивовання застаю там Москалів, офіцерів і салдат, серед яких був і ген. Хотвич. В стороні в повнім боввім порядку стояла рота юнкерів. Нікого з Англійців на пристані не було видно.

Не підозріваючи нічого злого, вишиковую козаків, а сам іду в сторону баржі, думаючи стрінити когось з англійського штабу й довідатися, коли почнеться ладування.

Зривався страшенний ердос. Люде ледви трималися на ногах, лице засипало гострим піском.

Раптом мене кличе ген. Хоткевич і наказує стриматися з ладуванням до 7-ої год. вечора.

Чекати в такій обстанові 11 годин під ердосом, без кухні й накриття над головою було безумством. А головно — з якої речі? З примхи якогось дурисвіта, московського генерала?

Я протестую, покликуючися на писаний наказ англійської команди, який при цьому показую ген. Хоткевичеві.

Підчас моєї відповіді підходить якийсь московський офіцер і говорить:

— Прашу атвечать па рускі, а не на сабачьей мове.

— Коли моя мова собача, то ти і все твоє кодро — собаки! — крикнув я, не в силах стримати свого гніву.

— Я приказиваю малчать! — гукнув генерал.

— А я не виконую ваших наказів.

Мене раптом оточили московські старшини і під загрозою смерти наказали йти слідом за ними. Один офіцер підскочив ззаду й звязав мені руки. Тільки тепер я зрозумів,

для чого тут зібралося в такій ранній порі під ердосом стільки Москалів.

Козаки мої зобачили, що діється, й приготувалися до бою. Дорогу їм перерізала рота юнкерів. Момент — і пролилася-б кров.

— Пане генерале, дозвольте заспокоїти моїх людей! — крикнув я.

В оточенні московських старшин я підхожу до козаків і прошу їх стриматися від усяких виступів. Московський штаб запевняє мене, що випустить перед відходом корабля, отже прошу заховувати цілковитий спокій і терпляче чекати. Передаю командування одному із старшин, наказуючи утримати козаків у спокою, й під дулами револьверів іду до московського штабу.

Не встиг я відійти кілька кроків, як мій відділ повели до баржі й повезли до корабля.

Привели мене до команданта табору, полковника Саламахіна (лінеєц, жорстокий і суворий Москаль), який іронічно запитав мене, чи й до цього часу не відпала в мене охота вербувати до себе людей з чужих відділів?

Відповідаю йому, що сміятися в його положенні над обезброєним і арештованим чоловіком не личить.

За це я дістав таку порцію стусанів і кулаків, що дивуюся ще й досі, як це могли витримати мої ребра.

— Я тебе покажу, што такое власть і падчiненiє начальству!.. — говорив він, бючи мене. — Анархії захател? Інтернаціонала? На!.. На!.. На!..

Коли вже бити надокучило йому, закликав двох салдатів і одного офіцера — корнилівця й наказав вивести.

Взяли вони мене й напівживого, заюшеного кровю, з підбитими очима витягнули на високу вульканічну гору й вкинули до салдатського шатра, поставленого на голім камені.

Що далі було зі мною — не тямлю. Я впав у цілковиту непритомність.

Прокинувся я від сильного гуку морської сирени. Це відпливав корабель з моїми людьми.

Зібравши сили, висунув я голову з намету й крізь кров, якою заплили мої очі, як крізь туман, побачив, як знявся корабель з котвиць і поволі ховався з моїх очей, упливаючи в морську далечинь і уносячи від мене триста моїх товаришів — козаків, з якими я зжився за довгий час походів і неволі. Гірко, як дитина, заплакав я ревними сльозами — не витримали нерви, й від знесилення й впливу крові міцно заснув.

Як довго спав — не знаю. Пробудив мене холодний різкий вітер. Попробував встати й упав на бік: все тіло нестерпно боліло. Чув, що добре такі потовкли мене Москалі. Не було ні одного м'яза, ні одної жилки в цілому тілі, яке-б не боліло страшним, пронизливим, гострим болем.

В шатрі було темно, я лежав на холодному камені, від якого ще сильніше боліло тіло.

Намацую руками слуп посередині шатра, хапаюся за нього, щоб устати й трохи зігріти своє тіло, коли чую голос назовні:

— Чево там тебе черті падбрасивають? Сідеть тіха!

Я тоді тільки догадався, що мене стережуть.

— Ліпше вже з чортами справу мати, як з вами Москалями.

— Не разгаварівать!.. Хахол праклятий!..

Потекло життя моє, страшне, дике, нелюдське, повне жахливих страждань і невиносних душевних мук. Це тільки Москалі по своїй звірській натурі могли придумати щось подібне для людини, приреченої на знищення. Три дні сидів я без усякого пиття й їжі. Коли вже організм мій знесилився до того, що я, нерухомо лежачи, почув наближення кінця, прийшов офіцер і саркастично запитав мене, чи нічого мені тут не бракує.

— Коли хочете вбивати, робіть своє діло, а не мучте. А ще на большевиків кричите за звірства! Однаково добрі, що й вони — варті одні одних!.. — почав я ганьбити його.

Стали приносити денно мені по півгалета, — а хто їв їх, той знає, що для того, щоб заспокоїти хоч трохи потреби шлунку, треба зїсти їх за раз не менше півсотки, — і по півфунтовому пуделку консервів.

Холод мене мучив. Спати вночі від нього не було сили. А найсильніше дошкулювали мені воші. За два місяці, що я відсидів у тім проклятім, Богом і людьми забутім шатрі на вершечку дикої голої гори, вони буквально зїли мою білизну до нитки, — щож можна сказати про моє тіло, яке я старався обкутувати вошивими лахами, щоб не замерзти від холоду! Скільки живу на світі, ніколи ніде ні в кого не бачив і ні від кого не чув про таку силу цієї погані на людському тілі.

Виходити з шатра мені невільно було ані на крок. Я там сидів дні і ночі. Про втечу не було й мови: по-перше, я був такий ослаблений, що не міг кроку ступити, щоб не впасти, а по-друге, шатро моє було облутане назовні чотирма рядами колючого дроту. Втікай!

Але найогидніше й найстрашніше навіть від вошей було те, що там, де я жив, мусів відбувати й фізіологічні потреби: Коротко кажучи, за два місяці мого „життя“ в цьому місці¹ найстрашніших тортур на „свіжій повітрі“ я уявляв із себе ніщо інше, як огидну купу людського гною.

Протягом двох місяців до мене не являвся жаден пес. Не знаю, чим би все це скінчилося, колиб одного дня не почув я людського голосу коло шатра. Я лежав тоді й конав, не маючи вже сили не то що встати або сісти, а навіть поворухнутися.

Увійшов до шатра офіцер.

— Ну, як ви тут? — запитав, і раптом, зобачивши, що я вже пухну з голоду й з трудом відповідаю на його питання, жажнувся. — Боже, та цеж неможлива річ!

Я попросив його повідомити англійський штаб, що я тут.

Старшина дав мені офіцерське слово негайно зробити це, але під моїм словом, що я нікому не скажу про це.

— Хто ви? — запитав я цього нежданого мого ангела.

— Вам однаково, як називаюся я. Але, думаю, не буде однаково, коли скажу вам, що я — чорноморець.

Був гарний день, сонце кидало своє тепле проміння в середину шатра, де я лежав, як тварина, і грів своє нещасне тіло під його ласкавою усмішкою, коли раптом вартовий заглянув до мене і велів мені встати.

— Англічане ідуть! — повідомив він.

Я підніс голову й спустив її на камінь — не було сили встати.

Прийшло двоє Англіїців — офіцер і старший шереговець.

Заглянули до шатра й хитнулися назад від жаху.

Дуже лихою московською мовою попросив мене офіцер встати і йти за ним.

Пробую й не можу.

Тоді офіцер післав шереговця з якимсь наказом наділ. Скоро явилось троє англійських вояків, підвели мене, взяли під руки й відвели до штабу.

Дуже чемний, симпатичний полковник просить мене сісти й запитує через перекладача:

— Але яким чином ви опинилися тут? Ми були певні, що ви вже давно на вашій Україні.

— Дайте перше їсти. Не можу говорити.

Вмить переді мною появилася шклянка молока й два галети. Полковник попереджає, що коли я дуже голодний, їсти мушу дуже мало.

Оповідую, що сталося.

Полковник обіцяє розібрати справу й дає наказ відправити мене до шпиталю, де я попав під догляд симпатичного лікаря й сестер-жалібниць, які щодня уважно оглядали мене й довго про щось говорили між собою, хитаючи головами.

Прийшов до шпиталю той самий перекладач, що був на кораблі з ген. Перром, і висловив мені в імені генерала й англійського командування співчуття з приводу того, що сталося. Дуже просив не мати жалю до Англіїців, бо все це сталося по-за їх волею й відомом.

По списанню протоколу пішов.

Жив я в шпиталі сімдесят днів, після чого мене посадили на корабель і відправили до Сербії, звідки вже я згодом дістався до Галичини.

Евакуаційний профіль.

27 Січня 1919 року почалась евакуація української влади з Києва.

Учасники її добре памятають страшні обставини, в яких вона переходила, і ті чуда, що кожного разу, коли здавалося, що нема ніякої надії на рятунок, являлися і рятували українську справу.

З самого виїзду з Києва група людей, перенятих національною ідеєю, опинилася серед бурхливого моря большевизму, що ширився на всі боки, захоплюючи і шляхи уступлення і виникаючи навіть в центрах осідку української влади.

Коли евакуація з Києва ще заховала де-яку пляновість, то вже евакуація з Винниці базувалася лише на самій тільки Божій милості.

Перший раз евакуацію було призначено на 23 лютого, але становище трохи покращало, евакуацію скасовано і вона відбулася аж 5 березня.

Се між иншим своєрідна прикмета всіх наших евакуацій: призначається, потім касується і всеж таки кінець кінцем відбувається. Так було у Києві, Винниці, Камянці, Рівному, і не було далі тільки через те, що український уряд міцно сів на колесах і в буквальному розумінні поклався на механіків паротягів, які фактично і починали, і припиняли евакуацію.

Евакуація з Винниці провадилася в найтяжчих умовах серед здеморалізованого відступом війська; нікому не було відомо, куди можна евакууватися, і тільки в Жмеринці, в салон-вагоні, Рада Міністрів вирішила остаточно їхати до Камянця.

Залізничники, чекаючи на большевиків, ставилися неприхильно до української влади, саботували її і не можна було навіть розшукати механіків для паротягів; довелося ужити підкупу і за великі гроші спокусити де-кількох механіків, які потім увесь час їздили з евакуаційними валками.

Тодіж у Жмеринці зясувалося, що шлях до Камянця відтяло большевицьке повстання в Проскурові, котре однак було швидко зліквідоване, і валки дісталися до Камянця.

У Камянці ми пробули три тижні; увесь час становище гіршало, влади фактично не було ніякої, большевики наближалися і в самому місті большевицький настрій збільшувався.

Знову призначається евакуація, але куди — ніхто не знає. В Камянці повна деморалізація і відсутність влади; утворюється комітет охорони, який касує евакуацію і бере владу в свої руки. Одначе Директорія ліквідує комітет, а від Головного Отамана Петлюри одержано наказ евакууватися до Рівного. В той безнадійний час, коли українська державність

мусіла на який час перерватися, телеграма Головного Отамана була ярким промінем для всіх, хто не міг помиритися з загибілю державности.

Як потім зясувалося, північна група наших військ мала великі успіхи і навіть наблизилася до Києва.

Для нас се було чудо № 2.

На жаль і ся група не втрималася: під навалюю большевиків вона почала відступати. В той час ми були у Рівному і гостро переживали сю драму; здавалось, що большевизм остаточно залле всю українську землю і що нема надії на ратунок.

Але сталося чудо. Перша большевицька армія перейшла на наш бік і навіть утворила окремі загони, що потім добре билися з большевиками.

Се було третє чудо.

Одначе нас і се не врятувало, а дало тільки відпочинок; військові справи все гіршали і на 2 травня призначено евакуацію у Галичину, але ніхто не був певний, що нас туди пустять. Звичайно 2 травня ми не виїхали, евакуацію скасовано з тим, щоби вона відбулася 5 травня. Частина валок спинилася у Радивиліві, а частина на стації Верби.

А справи все гіршали: віддано ворогові Рівне, Шепетівку, Здолбунів, військо тане...

І в сей мент знову чудо. До Радивилова прибувають частини Запоріжського Коша, який, відступаючи на південь України, мусів перейти в Румунію, а відтіля через Заліщики до Радивилова.

Сей кіш у Радивиліві і Почаївській Лаврі відпочив, організувався і потім відограв надзвичайну ролю, зробивши героїчний марш на Винницю під командою ген. Сальського.

В сьому коші ми бачили четверте чудо.

Цікаво зазначити, що Почаївська Лавра — ся цитадель московизму — відограла ролю як фортеця української самостійности.

Простоявши якийсь час у Радивиліві, ми рушили на Галичину і з ріжними перешкодами дісталися у Тернопіль, а звідти нашу валку пересунуто до стації Дечків; під Дечковом, на великому схилі, наша валка розвинула страшенну швидкість, механік паротягу не міг сам стримати її і почав подавати тривожні гудки; урядовці, вже знаючи сигнали, руками гальмували ваґони і валку пощастило спунити в декількох кроках від другої, що стояла на нашому шляху. Передбачити розміри катастрофи, що могла статися, трудно, бо наша валка в складі своїм була незвичайно довга та густо набита урядниками.

В Дечкові ми перебували до 1 червня, коли Поляки наблизилися до Тернополя і стало чути гарматну стрілянину. Драматизм становища був у тому, що з Тернополя йшли

Поляки, а спереду були большевики і ми панували тільки над 42 кільометрами залізничної колії між Дечковом і Підволочиском, на сій просторіні скупчилося де-кілька наших валок, що репрезентували українську державність.

Наперед ми сунулися помаленьку і був один такий час, що ми чули гарматну стріляніну і позаду себе і спереду. Здавалося, що нема ніякого виходу, але й тут нам пощастило, і большевики звільнили шлях до Підволочиска. Страхіття сеї евакуації учасники назавжди заховали в своїй пам'яті.

І тільки чергове чудо № 5 визволило нас з ворожих лабет.

Через памятні для всіх нас місця: Чорний Острів, Проксурів, де большевицький літак кинув у нашу валку кілька бомб, ми знову приїхали 14 червня до рідного Кам'янця.

Тут ми просиділи спокійно до половини липня, коли большевики оточили Кам'янець і були навіть у Балині, себ-то за 10 верстов від Кам'янця. Почалася евакуаційна метушня, по місту нервово їздили авта, але евакууватися не було куди.

Спасло становище чудо № 6. Сьома дивізія Запоріжського Коша, що втратила зв'язок з нашими штабами і два тижні не подавала про себе відомостей, зайшла несподівано в запілля большевикам під стацією Ярмолинці і большевики тимчасом відступили від Кам'янця.

Але не надовго; оточення Кам'янця продовжувалося і він мусів упасти.

В той самий час у Галичині відбувалася трагедія: переважачі польські сили притиснули галицьку армію до Збруча й вона мусіла перейти на територію Наддніпрянської України; дисципліновані галицькі війська витиснули большевиків з Кам'янецького повіту і трагічна доля Галичини для нас була чудом № 7.

Коли згадаєш минуле, то мимоволі повстає думка, що за українську справу піклується вища сила і що доля України не байдужа для неї.

Може се і містицизм, але за евакуаційну подорож, хто наочно бачив низку чудес, такі думки мимохіть приходять до голови.

В. Завадський.

З українського життя в Москві.

(Сторінка зі спогадів).

(Присвячується світлій пам'яті М. Дикого, С. Петлюри та О. Саліковського).

З нагоди 10-ліття української еміграції, коли підраховуються підсумки еміграційного життя, необхідно згадати не злим, тихим словом тих видатних українських діячів, що вже відійшли від нас, склавши своє життя на чужині, поза межами своєї батьківщини. Стоїть навести лише самі імена цих небіжчиків з кола української еміграції, щоб зрозуміти всю величність тої втрати, яку понесло українське громадянство в цілості: др. М. Дикий († 11|IV 1919 р. в Станиславові), др. І. Липа († 13|XI 1923 р. у Винниках під Львовом), інж. Г. Сидоренко († 6|II 1924 р. в Празі), др. В. Совачів († 3|V 1924 р. коло Підлютого в Карпатах), П. Чижевський († 17|IV 1925 р. в Женеві), О. Саліковський († 22 XI 1925 р. у Варшаві), С. Петлюра († 25|V 1926 р. в Парижі), проф. В. Коваль († 21|III 1927 р. в Празі), — всі вони в тій чи іншій мірі прислужилися українській справі та визвольній боротьбі за Україну. Оглядаючи духовим зором життя й працю цих незабутніх діячів, воскрешаю в своїй пам'яті деякі моменти з їх життя, які, на мою думку, слід зафіксувати, як матеріал для майбутніх істориків українського національного руху.

На цей раз хочу поділитися з читачами своїми спогадами про діяльність М. Дикого, О. Саліковського та С. Петлюри в українській колонії в Москві.

М. Дикий по закінченню медичного відділу московського університету почав працювати, як лікар, у Москві, де скоро придбав велику популярність, як спеціаліст внутрішніх хоріб. Практика його в Москві, а особливо в курорті Есентуках на Кавказі, куди він що літа виїздив, давала Дикому солідний зарібок, так що він мав можливість придбати в Москві будинок, і тут не раз відбувалися тісніші збори української колонії чи для вислухання інформацій якогось „високого“ гостя, що прибув до Москви з України, чи для обміркування тих питань, що їх висували тоді на порядок дня потреби національного життя української колонії в Москві.

Треба сказати, що українська колонія в Москві була досить численна: тут були й професори, й учителі, лікарі, адвокати, артисти й т. и., а головне — студентська молодіж, яку притягала до себе Москва не тільки завдяки високому рівню науки як в університеті, так і в різних фахових школах, але й завдяки існуванню там цілої низки добродійних установ, які давали можливість побирати науку незможним студентам.

Патріярхом української кольонії в Москві, як найстаріший віком, уважався Ю. Цвітковський, колишній член київської „Старої Громади“, який поплатився за своє українофільство висилкою з Києва за межі України. В 1907 р. Цвітковський заняв у Москві посаду директора Олександрівської комерційної школи та з молодечим запалом упірнув у життя української кольонії. *)

Тому, що через численність української кольонії ставало щораз трудніше збиратися в приватному помешканні, не наражаючи господаря помешкання на різні неприємности з боку поліції за нелегальне зборище, ініціативна група взялася клопотатися перед московською адміністрацією про дозвіл на відкриття клубу „Українська Хата“. А що адміністрація не дала дозволу на клуб, то вирішено заложити музично-співоче товариство „Кобзарь“; серед його фундаторів були, між иншим, М. Дикий і Ю. Цвітковський. Після різних перешкод статут „Кобзаря“ затверджено 1911 р., і під покришкою цього товариства розпочалася робота в напрямі пробудження національної свідомости серед численної української кольонії в Москві. Але ще перед тим гурток Українців утворив „Комітет по упорядкуванню Шевченківських свят у Москві“ з нагоди 50-ліття з дня смерти Шевченка.

На чолі цього Комітету став академик Хведор Корш, Москаль з походження, але щирий приятель українського народу. Він був надзвичайний мовознавець. Він добре также розмовляв і писав по-українському (між иншим і вірші, які підписував Хв. Корж). Недаром відомий російський історик В. Ключевський якось висловився, що акад. Корш був головним секретарем підчас Вавилонського стовпища.

На Шевченківські свята в Москві відгукнулася не тільки українська кольонія й уся інтелігентна Москва, але й Україна, Галичина й Буковина, бо Москва, здається, була єдиним місцем на всьому просторі б. російської імперії, де адміністрація доброзичливо поставилася до ювілейного свята Шевченка. Серед численних привітань, виголошених українською мовою на цьому святі, особливо зворушливою була промова письменниці Л. Яновської, що приїхала вітати свято від імени киян, яким було заборонено належно відсвяткувати 50-ті роковини з дня смерти великого кобзаря України. Після того, як затихли громові оплески на промову Яновської, Корш, що головував на святі, звернувся до присутніх з такими словами: „Я думаю, що висловлю настрій зборів, коли дозволю собі нестримані ваші оплески пояснити не тільки як ознаку вашої прихильности до промовниці, але й як ознаку вашого співчуття до киян, делегаткою від котрих приїхала до нас про-

*) Помер у Москві 6/VIII 1913 р.

мовниця, і тому прохаю делегатку, як повернеться до Києва, передати киянам від москвичів щирий привіт і глибоке співчуття їхньому горю“.

Шевченківські свята в Москві закінчилися ювілейною виставою „Назар Стодоля“ з концертним віділом, в яких брали участь найкращі артисти імператорського Великого театру в Москві з гостинним виступом М. Садовського та М. Лисенка.

Тодіж таки, в 1911 р. зорганізувалася українська секція при російським „Товаристві славянської культури“, в якій найактивнішу участь брали С. Петлюра й О. Саліковський, що в тому році оселилися в Москві. Крім того Петлюра завжди виступав з літературними рефератами на вечірках товариства „Кобзарь“, а головне — вмів втягнути молодь після закінчення офіційної програми цих вечірок в обговорення різних справ національного характеру так, що дискусія нерідко тяглася до самого світу. Додам, що першим головою т-ва „Кобзарь“ був адвокат С. Хвостов, який за Української Держави був у Києві сенатором (в 1919 р. його забили большевики). Однак головне діло, яке припало в уділі С. Петлюрі та О. Саліковському з доручення українського громадянства в Москві, це було редагування нового часопису „Украинская Жизнь“, присвяченого українським справам, що почав виходити з січня 1912 р. російською мовою.

Обидва редактори з захопленням віддалися цій праці й зуміли притягнути до участі в журналі видатних учених і публіцистів не тільки Українців, але й чужинців — Москалів (акад. Х. Корш, А. Луначарський, М. Горький та ин.), Поляків (проф. Бодуен-де-Куртене, Л. Васілевський), то що.

„Украинскую Жизнь“ прихильно зустрінуло все українське громадянство, серед якого комплектувалися „друзі“ цього журналу, що підтримували своїми датками його видання.

Коли О. Саліковський виїхав до Ростова на Дону, щоб редагувати щоденний часопис „Приазовскій Край“ (в 1913 р.), то С. Петлюра залишився єдиним редактором „Укр. Ж.“ і ця робота забирала у нього увесь вільний час від службової праці в одному транспортному товаристві.

З початком великої світової війни, як відомо, на Україні підпали забороні всі українські часописи, отже „Укр. Ж.“ залишилася єдиним органом, який стояв на сторожі українських змагань та детально реєстрував у „хроніці“ як національний рух на Україні, так і ті репресії, що їх зазнавав цей рух з боку російської адміністрації. Згодом серед українського громадянства в Москві виникла думка про засновання українського часопису в Москві, і тут до реалізації цієї думки, що вилилася у виданню тижневика „Промінь“, причинився др. М. Дикий своєю матеріальною допомогою.

Не могу не згадати ще одної великої заслуги редакції „Укр. Ж.“, а саме виготовлення двох надзвичайно цінних книжок — „Українській вопрос“ і „Галичина, Буковина и Угорская Русь“, які вийшли накладом видавництва „Задруга“. Спільниками цього видавництва були деякі Українці, в тім С. Петлюра та О. Саліковський.

З переїздом С. Петлюри на фронт, де він заняв посаду заступника уповноваженого Всеросійської Земської Спільки, на чолі редакції „Укр. Ж.“ знову став О. Саліковський. Невдовзі, в зв'язку зі світовою війною українська колонія підняла на себе ще одну справу. Тому, що до Москви стали прибувати з фронту ранені Українці-воєнки, а через Москву відправлялися на Сибір полонені Галичане та жертви російської окупаційної влади в Галичині, українська колонія в Москві взяла на себе турботи про цих жертв війни й з цією метою утворила спеціальне товариство, в якому діяльну участь брали М. Дикий і О. Саліковський. Між иншим, др. Дикий був одним із лікарів у тому шпиталю, який влаштувало товариство „Кобзарь“.

Як тільки до Москви дійшла вістка про революцію в Петербурзі, українське громадянство в Москві зорганізувало величаву маніфестацію з українським прапором біля пам'ятника М. Гоголю на бульварі його імені та повело національно-просвітню роботу серед українських воєнків, розташованих по московських касарнях.

Колиж у Києві утворилася Центральна Рада, українське громадянство в Москві з великим ентузіазмом зустрінуло вістку про це й вирішило зорганізувати й собі Українську Раду з представників усіх українських товариств у Москві, як допоміжний орган Центральної Ради. На чолі цієї Української Ради став О. Саліковський.

З пробудженням національного життя на Україні почала з кожним днем рідшати українська колонія в Москві: С. Петлюра з фронту відїхав до Києва для участі у Військовому Комітеті, з початком жовтня 1917 р. відїхав тудиж О. Саліковський на посаду Київського Губерніяльного Комісара, а трохи згодом М. Дикий, який від квітня 1918 р. заняв у Києві посаду директора благодійних установ ім. Дехтерьова.

С. Петлюрі й О. Саліковському доля судила взяти на себе активну участь в будівництві Української Держави, пережити багато радісних моментів, які припадають в уділі творцям нового життя, та невпинно продовжувати боротьбу з окупантами України й підчас тяжкого перебування на еміграції.

Несподівана смерть М. Дикого на службі рідному народові (він перед наступом большевиків у січні 1919 р. виїхав до Станиславова, де заняв посаду лікаря військової окружної лічниці, і там помер, заразившись плямистим тифом), передчасна смерть О. Саліковського, що мав у своєму розпоряд-

женню на еміграції лише одну зброю—гостре перо— в боротьбі за кращу долю своєї батьківщини, та мученицька смерть С. Петлюри, що впав від кулі наймита московських окупантів, покладають на нас живих — обов'язок свято берегти пам'ять цих поляглих за українську державність та стійко зберігати й плекати традиції боротьби за волю й незалежність Соборної України.

Ст. Сірополько.

Петька Кли́н, нальотчик.

I.

Злодії виповіли війну денікінській поліції в Одесі. Війну відкрити. Ніколи одесити не мали ліпшої забави.

Молдаванка, Романівка, портові околиці і інші передмістя великого (на той час майже міліонового) міста зароїлися від невеличких груп блідих, часто в елегантних френчах мушкетерів. Були опоясані лентами набоїв і мали рушниці, хоч звикли частіше уживати револьверів. Усадовилися в амбразурах вікон, в піддашах, в брамах, за кольонками ганків, за пнями акацій (більшість акацій була вже зрубана на паливо підчас різних революцій) і зустрічали раптовим скаженим обстрілом несміливі відділи денікінської поліції з великими бляхами на каплоухих картузах і довгих, як спідниця, чорних шинелях. Кажали, що злодії мали опанувати місто і раз на завжди розгромити його. А може і встановити в місті свою владу.

Сього було за багато і для безталанної адміністрації денікінців: кількатисячним відділам поліції, набраної з утікачів з цілої України та з кількох чисто російських формацій, наказано було оточити непокірні передмістя (де по заході сонця взагалі боялися показуватись золоті наплечники) і, крок за кроком посуваючися, очистити від непевних елементів.

Відділи поліції зустріли кулемети і вогонь добре організованих партизанів. Певна владна пиха запанувала межі злодіями від кільканадцяти останніх місяців: вони використовували місто, поділивши його на ділянки, стрижути міщан регулярно, як стадо овець. Серед тисяч „блатаків“ найбільше вирізнялася і верховодила група „нальотчиків“, що працювали майже завжди без помічників, входячи з револьвером до помешкання і відбираючи все цінне від його переляканих мешканців. До тисячі нальотів відбувалося в протягу однієї ночі. Підпольна тоді большевицька партія трактувала з нальотчиками про поділ влади на випадок повстання проти білих, — і злодії вимагали на випадок повстання права мати своїх представників

у комісаріятах поліції. Упорядчики більших філантропійних концертів просили в газетах п. п. злодіїв не ограблювати осіб, що мають квитки з того концерту, — і громадяне сміливо ішли на такі концерти, бо в ту ніч запізнілих прохожих навіть без квитка не ограбовувано.

І тепер, стріляючи в зненавиджених „фараонів“-поліціантів, злодії кидали в павзах найдотепніші кпини і глузування. Поліція втратила свій авторитет після того, як перелякана і жаліслива почала ходити громадно з червоними прапорами і дозволяла розюшеним юрбам убивати, як зайців, своїх агентів, старшин і підстаршин.

Злодії мали також симпатію серед населення, навіть, часто серед пограбованих: бо виявляли часом більше шляхотности і доброго серця, як т. зв. ідейні армії. Про нальотчиків оповідаю легенди, співано пісні, імена видатніших у всіх були на устах.

Коло одного з невеличких залізничних містків, легко киненого над брудною вулицею передмістя, кипів бій. Поліція уклалася за невисокими барикадами на одному кінці мосту; на другім, перескакуючи з місця на місце, ховаючися за балки і залізні виступи, метушилися злодії. Ініціатива наступу була в їх руках. Вони цупко тримали в шорах пасивний настрій, не даючи їй голови висунути поліціантам. Командував злодіями легкими покриками й погрозами малий вюнкий чоловічок крепкої будови і смуглявий з лица.

Найогидніші лайки цідив він крізь зуби, але лице мав завжди спокійне на танцюючому тілі. Кожний шарпливий рух проводиря додавав відваги злодіям: їх сірі постаті, що зручно ціляли й ховалися, все зближуючись, здавалося, змусять тяжких поліцаїв до втечі ганебної й безповоротної. Зі сторони поліцаїв вистріли все рідшали.

Малий отаманчик злодіїв витягнув свій револьвер, готуючися до останнього рішучого заклику, — коли знад барикад виглянуло темне око Максима і кулемет затахкав просто в лице остовпілим злодіям.

Ватажок злодіїв скочив на бік і розглянувся: його жовніри розпорснулися на мості, як сірі кульки ртуті, декотрі падали і волоклися, труп одного завис на поруччах, перехилився, незграбно зсунувся нижче, аж полетів на дно сірої ulиці. Більшість злодіїв відхлюпнула назад, велика хвиля жаху понесла їх на своєму гребіні.

— Статъ, статъ, фартові, а то пришию*), — різким, тонким від обурення голосом крикнув він, — статъ, фартові! —

*) пришию = вбю.

гукав далі, на перемену ціляючи то в одного, то в другого, обернувшись плечима до кулемету, завзятий, із жевріючими жовтими очима.

Злодії спинилися з дивним виразом вагання на лицях. Кулі ляскотіли далі, але їм наказував сам Петька Клин.

— Стать, фартові! Вперед! — крикнув він, хоч знав, що підвладні ждуть на місці, але не йдуть за ним, знав — тепер, або він упаде і вони розтічуться, або переможе і згнітить відразу прокляті чорні шинелі з кулеметами. І, йдучи наперед, Петька Клин витягнув зза паса дві ручні гранати і механічно приготував їх до вибуху, весь час ідучи рівним кроком, як сновида, дошками мосту. Кулемет лютував як скажений, безхмарне небо синіло немилосерною синню. З одного боку дивилися на Клина його товариші, з другого — поліцаї, а він вийшов майже на середину мосту. Нараз якась куля вцілила його в бедро і він, ойкнувши, упав на коліна. Крик болю десятикратно сильніший відізвався з боку злодіїв, поліцаї, стріляючи встали зза барикад майже в увесь ріст. Тоді ранений, чуючи, що слабне, Петька Клин кинув обидві гранати в ненависну живу істоту, в кулемет.

Його очі були вже мутні, але він усе-ж чув, як вибухла одна граната, як за нею пішла скринька з набоями поліцаїв, і відізналася здолу, з вулиці друга граната. Чув ще радісні вигуки своїх співбойовників.

Кілька товаришів підбігло до Петьки і забралися до його рани. Куля пройшла стегно, утворивши малий отвір влету і велику кратеровату рану вилету на передній частині тіла.

— Петька, тебе ранили ззаду, — гукнув дехто переражений, і додав непевно: — В тебе стріляв хтось з наших.

— Я знаю хто, — відповів Петька Клин блідий і, хоч не знав, хто стрілив, але хотівши зістати провідником до кінця, додав: — Я піймаю його ще.

Петька хотів сісти, але застогнав і схилився зомлілий, поклавши голову на чорній рейді.

II.

Це була, здається, єдина правдива перемога, котру „блатні“ мали над „фараонами“, єдиний факт, коли „фараони“ втікали панічно. Як нагло зачалася та своєрідна війна, так нагло і скінчилася. Тіни злодіїв з револьверами і гвинтівками розтанули в сутінях жовтавих домів і льохів одеських передмість, поховалися в розгалужених катакомбах. Се був звичайний налет, тільки на широку скалю: налет десяти тисяч злодіїв.

Петька Клин ранений не лежав довго. Не знищили його свого часу кілька літ каторги, не знищила його й рана.

Тимчасом денікінці віддали Одесу большевикам.

На Молдаванці кіно „Уранія“ функціонувало уже від четвертої, зима дев'ятнадцятого року була тепла в Одесі, і двері кіна були широко відчинені: крізь двері виливалося на вулицю триндикання струнної оркестри і голосний регіт і свист глядачів. Господар кіна і двоє молодих височенних його помішників стояли коло дверей уважні й рішучі: міг, кулаками прокладаючи собі дорогу, безплатно увійти непевний понурливець, могла сама шановна публичність, незадоволена фільмом, з оглушливим риком, забравши крісла з кіна, посунути лавою на вулицю.

Оподалік під найбільшою лямпою став Петька Клин, широко розставивши ноги. Рана його гоїлася: він ходив уже „на грубе діло“. Ліву руку тримав у кишені, правою взявши граційно ножичок як перо, довбав ним у зубях на доказ, що нині мав пишну вечерю. Довбав і звисока відповідав на привітання товаришів і адораторів.

Останній акт у кіні скінчився, чорна гурма людей розплилася. Показавши себе і оглянувши інших, Петька Клин повагом попростував вздовж улиці, блискучої в поливі проміннь повного місяця. Ішов колихаючись, ситий і задоволений.

З якогось закутного шиночку в підвалі п'яні голоси виплескували слова задирливої пісеньки про нього-ж, Петьку Клина:

...Драстуй, Петька Клин,
Де Бог тебе несе?..

Все мертвіші квартали міста переходив він, облитий місяцем, і старався йти так, щоб його тінь зливалася з тінню низьких домків. Нараз насторожився, озирнувся і в цей же мент самі ноги понесли його: Петька Клин біг легко, він летів, як кинений камінь, за ним майже без звуку скакали шістьсім тіней. В руках одної з чорних постатей, озирнувшись, побачив Петька срібну блискавку ножа і не придивлявся більше.

Кожне передмістя ненавиділо інше, кожний, скажім, долішній кут Кривої Балки ненавидів горішній кут; для найжорстокіших битв не було писано кодексів і правил. Коли кілька духовитих „парнів“ чи „хлопців“ уночі зустрічали „чужака“, вони не гаяли часу на розмови, — до розмов були финські ножі.

Петька пізнав кількох, се були люде готові вбити просто для забави, люде, що невисоко стояли в злодійській гієрархії, де для чільніших потрібен розум і зручна, талановита воля. Се були звичайні збіри підюджені кимсь, і Петька чув за спиною їх глухаві, притлумлені прокляття. Коло рамена Петьки свиснув ніж і впав із дзенькотом. Петька відскочив набік задиханий; він не мав більше сил і ліва нога його боліла і наливалася оливяною тяжкістю. Він крикнув, біжучи, з викрив-

леним болісно видом і, чуючи тільки тяжке сапання своїх переслідників, свиснув в два пальці різко і завзято. Ніхто з його „шпани“, з його прихильників не був у близькості.

Петька Клин пробіг ще трохи і станув, тримаючи в руках ніж.

За ним бігло лишень трьох, з них один широкоплечий, випередивши своїх, зблизився до Петьки в кілька скоків, замахнувся, не влучив і впав з блюзнірствами на устах, упав як скошений, довгий, нерухомий.

Петька знову знявся бігти.

Сю частину міста, де вони тепер бігли, він знав як найкраще. Відчинена брама і сад за парканом манили його: він перемахнув паркан і перед тим, як зникнути в спасенній зеленій тиші і темряві, — оглянувся.

Кількадесят кроків від нього були троє, що лаялися і грозили йому, трохи далі двох нагнулося над раненим, з підколених грудей котрого виривався свист, а він, запінений крівавою піною, хрипів: „Чекай, яж тебе, яж тебе достану!“ Десь далеко біг мовчки один відсталий.

Вроджене почуття театральности Петьки перемогло в цю хвилю страх, — він зіп'явся над парканом, хочачи кинути їм кілька насмішок, аж раптом червоним огником блиснув револьвер у руді одного з переслідників, стрілив і другий. Петька зник як маріонетка потягнена за шнурок.

В темряві великого садка здивовання огорнуло його вони стріляли в нього, се не була звичайна бійка, кому залезало на забиттю його.

III.

Большевики мали різні рецепти для показання, що авторитет влади не згинув остаточно і що на романтичну озвірілість населення у них знайдеться математична озвірілість чрезвычайки. Розстріли були акомпаніяментом до найбезглуздіших наказів. Тим більше для наказів мобілізаційних.

Злодійські квартали вони зуміли прибрати яко тако до рук: не дарма стільки злодійських „богів“ і „шармачів“ були їх комісарами.

Під впливом переконувань розстрілами і агітацією за „найсправжнішим урядом пролетаріяту“ посунули й передмістя на заклик і утворили кілька спеціальних полків імен котрогось з визначніших червоних. А 1-ий „комуністическій“ полк складався виключно з злодіїв. Серед них був і Петька Клин потягнений загальним рухом.

Се була провесна двадцятого року, коли полк мав вирушити в поле. Збірним пунктом сього полку був головний двірець Одеси, і жаден полк не вирушав так мальовничо.

Злодії винайняли усіх ліпших візників, яких могли знайти, і вирушили на двірцях гусаком: фіякер за фіякром. В кожному повозі сидів новоспечений комуністичний герой, маючи поруч для потіхи серця якусь Соню або Шуру. Були п'яні цілковито, співали свої злодійські пісні, де порівнювали злодіїв з цитринами в липовій алеї, і грали на ручних гармоніях.

З таким же веселим гамором вирушили вони, попрощавшись з усіма і вислухавши кільканацять комісарських промов.

Одеса Головна лежить, як відомо, в середині міста і поїзд спиняється ще кілька разів на менших стаціях Одеси.

Коли військові теплушки станули по годині їзди на Одеса-Товарова, хміль почав опускати голову Петьки Клина і отверезений він виглянув крізь двері. Неспокійна, галаслива й весела Одеса промовляла до нього кожним домом, кожним камінцем і сільветками прохожалих. Зі Старого базару, Петька бачив, вертали пташниці з голубами, з курями, убрані в оранжеві, блакитні і фіолетові шалі, дикі селяне-каменярі йшли юрбою до Нерубайська білі від пороху, як діяволи летіли на порожніх бендюгах стрімкими улицями бендюжники, зморщені Німці-кольоністи в сірих кашкетах везли поволеньки вино на продаж, коло тору стала юрба сапальниць з Дальника, кріпких, насмішкуватих, високогрудих, у червоних і жовтих хустках.

Звіявся вітер і Петька втягував в себе запахи моря, смоли і вяленої риби. Море обізвалося до нього здалека. Море, найгарніше, найславніше і наймогутніше, над котрим Петька виріс, ловлючи рибу на прожиток самоловом, печеруючи мідії й раки, купаючися в сонці, солоній воді і сваволі. Від моря і повсталала його любов до барвистости й ріжноманітности.

Петька Клинь глянув на подібні до себе постаті товаришів у заялозених, зелених сорочинах, на підлу зовнішню однаковість, — страх охопив його за своє будуче і нараз, усміхаючись жовтими очима, заспівав він про надзвичайного злодія-бога, котрому перед судом однаково, скільки зарізав і вбив, та не однаково йому, що товариші його без нього на волі будуть тепер красти й грабувати.

Потім, сплунувши і вилаявши осоловілих товаришів, здер із себе жовнірське лахміття з відзнаками, зручно вискочив з теплушки, підбіг трохи, зробив кілька сороміцьких рухів у бік повільного поїзду і впірнув між жовті дома.

Вістка про втечу Петьки Клина розповсюдилася відразу серед злодіїв, і хміль почав покидати їх, а ненависть до офіційної влади взяла гору над страхом перед розстрілами. Злодії пішли за прикладом Петьки.

Коли поїзд дошкутильгав врешті до Одеси-Застави, від 1-го „комуністического“ полку зісталася з семисот лиш сімнадцять жовнірів, і то лишень тому, що вони, упившись непробудно, нікуди втекти не могли.

Тоді співано:

Ей, Одесо,
Що нос повесіла,
Коли з голоду не здохнеш,
Буде весело!

І Одеса голодна й холодна сміялася з цієї історії!

IV.

Большевицька влада, ображена в своїх амбіціях, постановила помститися. Лукавства і спириту їй не бракувало. За кілька місяців допяла свого.

Колишніх жовнірів 1-го комуністичного полку ловлено всіма способами. Одних зловлено без клопоту, бо злодії, ошукавши большевиків і висміявши їх, забули про них швидко і основно. Других зловлено по довшому попередньому висліджуванню. Петька укривався довго і клявся, що не дасться живим, однак його піймали сонного в його криївці і, побивши тяжко за спробу втекти, привели як і всіх до портового військового комісаріяту.

Там уже було кількасот його товаришів. Дехто сидів мовчазливо, думаючи про близький свій розстріл за дезерцію, а більшість ревіла безжурних пісень, дехто навіть мав зі собою трохи самогону. Що мали з ними робити, того ніхто не знав.

Врешті мертволиці Китайці загнали їх багнетами до величезної берлини на збіжжа. Чорнявий комісар без патосу, давлучися, прочитав їм розпорядження, що вони, яко дезертири, мають бути відставлені до диспозиції військової влади в Севастополь. Скінчивши махнув руксю і, попихані багнетами Китайців, арештовані влилися довгими пасмами в чорне нутро берлини.

Над їх головами заригльовано люки, за кілька хвилин малий парсплавчик-катер потягнув дебету й широку берлину далі й далі за мол і маяк одеський, вздовж Аркадійського берега, аж вкінці берлина заколихалася на хвилях відкритого моря. На небі плили олив'яні хмари, між ними і хвилями шугали мовчазливі чайки.

В середині берлини було спочатку тихо, аж обізвалося кілька голосів злісних, трівожних: — Ломи, братця! Чи-ж нам погибати? Потім заговорили інші, вкінці майже з усіх уст вирвався рик злоби і відчаю.

Душність, що все збільшувалася, побуджувала майже до шаленства: сотні рук били в стіни, в стелю й дно берлини,

аж поки знайшли слабе місце: люки берлини почали підноситися помірно й опадати, поволі вигиналися засуви; ззовні видавалось: берлина віддихає як велика жаба. Вкінці вигнуті риглі і великі замки заломалися, трісли дошки дверей і вязн вискочили на поміст.

Попереду всіх із потовченими до крови кулаками, як розлючене звіря, вискочив Петька Клин, плигнув по котячому і станув. Ніде на облавках не було видно ані сторожі, ані взагалі людини.

Петька підбіг до краю берлини: ген-ген далеко втікав, попихкуючи димом, катер. На обрію стало якесь судно. А довкола фіолетилося море, накрите сірим обресклим небом. Неспокій вязнів перейшов раптом у певність, що їх хочуть віддати смерті з голоду. Лайки змішані з сльозами безсилости посилали вязні наздогін катерові, що зникав. І чим меншою робилася плямка-сильветка пароплавчика, тим гістичніше кляли й плакали вязні.

Петька Клин мовчав. Його невеличка постать напружилася, він дивився в інший бік і, здавалося, нюшив повітря.

Сильветка іншого корабля видалася знайомою: Петька надвереджував зір, приглядаючися йому. Тимчасом корабель зловісний і сірий виконував якісь еволюції, аж блиснула золота риска в хмарці білого диму над його бортами і гук вистрілу роспанахав простір.

— Се „Алмаз“ у нас стріляє, братухи! — повернувся Петька до змовклих товаришів і додав: — Тепер мабуть смерть на нас приходить.

Коли ще можна було мати сумнів при першій невдалій стрілі, то при другій відламки злісно плюсували навколо берлини. Справа була ясна: „Алмаз“, крейсер військовий, мав з наказу большевиків затопити берлину дезертирів.

На помості берлини знялося галасливе й безпорадне шалотіння. Дехто сподівався ще вратуватися — мовляв — не влучать, дехто готувався до скоку в воду, не знаючи, в котрий бік плисти, дехто вився з безсилости, не вмюючи плавати, не знаючи, що робити.

Один Петька Клин, сівши на поручча, здавалося закамнів: де і як далеко є вони від берега, се єдине панувало в його мислі. Одначе мла не давала йому побачити берега, а як довго провадив їх берлину катер, не міг він облічити в заперті.

В той час хтось упав йому до ніг, обвивши його коліна руками.

— Петька! — мову його переривали схлипування. — Петька, прости мене, товаришу! Перед смертю прости мій гріх! Прости, — однаково всі тут загинемо! То я в тебе стріляв на мості на Мельниціях, то я намовляв людей, щоб

тебе вбили, коли ти вертався з „Уранії“, то я тепер „масалок“ *) навів на тебе сонного!

Білявий, з білими віями і бровами, переляканий, зворушений близькою смертю, слинявив слова молодий товариш Петьки — злодій тупий і мстивий — Васька Мацан. Він часто сидів по тюрмах, старші злодії висмівали його згорблену постань і голову втягнену в плечі.

— Ти! Юдо! — спокійно сказав Петька, дивлячися на нього згори. Ти, — і додав найпризирливішу лайку, яку знав. — За що ж ти хотів мене убити?

„Алмаз“ знов стрілив і знов хибив. Стовп води звівся і впав на берлину.

— Фартовий — ти дуже вдачний, усе тобі, як із рукава сипле: тебе всі хвалять, тебе дівки люблять, про тебе пісню склали — скимлив безбровий, зіщулюючися від гуркоту вибуху й погляду Петьки. — Я хотів, щоб і про мене знали й співали, я теж... тепер, прости, Петька, — і так усі згинемо.

— Ти... — з огидою буркнув Петька і звівся, як під ударом бича; його сильне і зграбне тіло не хотіло згинуть а згадка про пісню додала йому віри в себе. — Ти... — і він відіпхнув ногою Мацана, відіпхнув, не дивлячися, не маючи часу на лютість; очі Петьки блищали, і хода прибрала ціхи котячої звинности і вовчої жорстокости. Уже йдучи, скинув з себе зайве убрання, черевики і, не задумуючися, не спиняючися, кинувся в море.

Випірнув, порснув і поплив, не вибираючи напряду, інстиктовно, рішучо і швидко.

Інстинкт не ошукав його, за годину Петька побачив силветку стрункої Генуезької башти на Золотому березі, де темніли кіпариси і туї, де блакитніли і білили дахи віль, де впавши на золотий пісок між червоними сґелями, можна солодко думати про існування.

Злодій лежав змучений. „О Марі, о Марі!“ співав над ним неаполітанську пісеньку чистий жіночий голос і тужно гремів клявір у близькій віллі.

„Алмаз“ вистрілив ще кілька разів. *Революційні гарматчики не є блискучі, але й вони можуть при кінці влучити. З пробитим боком, ушкодженим середнім помостом, берлина зачерпнула води, одначе не втонула. Останні постріли рознесли її нестеменно на кавалки.

V.

Раз перебута велика небезпека дає здоровим людям відчувати світ стократно уяскравленим. Петька чув у собі силу

*) жовнірів.

нопомірну і зухвалість його не мала границь. Це був апогей його злодійської романтики. Він остаточно вибрав за свій фах нальотництво і тут у винахідливості і відвазі перевищив своїх попередників.

Одночасно всі вчинки Петьки прибрали відтінь мальовничості; оточення від нього чекало гри і він давав ту гру цілою істотою в час небезпеки і в час відпочинку.

Він почув себе навіть поетом. Коли гармонія грала фруктовий танець, або інші злодійські куплети, завзято й різко виспівував він рядки про власні удатні виправи і хвалився своєю здобичю, притоптуючи з поважним обличчям у колі цікавих слухачів.

Одного разу підчас такого танцю здалося йому, що в віддалі кільканацяти кроків з'явилася згорблена постать Мацана.

— Стій, Васька! — з радісною злобою викрикнув Клині, коли той не послухав, підніс з землі червоний, як кров, уламок граніту і кинув услід постаті.

Незнайомий обернувся, — ні, то не був Васька Мацан! Налети Петьки були кпинами з большевицьких інституцій порядку. За його голову визначили велику грошову премію; на нього полювали і большевицькі патрулі і навіть не большевики, щоб дістати нагороду. А він, сполучуючи нерозумну недбайливість про власну безпеку із вражаючими дотепністю хитрощами, вислизувався з рук переслідників.

Остання пригода Петьки Клина сталася на улиці Болгарській, оспіваній у багатьох злодійських піснях. Болгарська належала тоді до району діяльності Петьки.

В глуху ніч запалився одноповерховий будинок, запалився здолу, як величезне огнище, гургочучи вогнем і пахаючи димом і саджею. Води не було тоді в Одесі: водотяг не давав тоді води з Дністра, і пожежні, розбиваючи гаками і сокирами сусідні деревляні прибудівлі, ліквідували пожежу. Дім мав згоріти. Відділ міліції став довкола, не пускаючи цікавих мешканців близько до пожежі. Заводила купка погорільців у білизні.

В той час з'явилася в вікні першого поверху чорна зручна і розважна постать із невеликою торбиною за пасом. Постать зробила маєстатичний рух привіту для юрби на долі.

— Се Петька Клині! — закричали голоси звідти. — Драстуй, Петька Клині!

Міліція і патруля червонозрмійдів, що наблизилася, не надумуючися дали безладну сальву до силуетки злодійського героя.

Петька Клині зник, але знов з'явився в вікні на коротко, щоб показати юрбі, що йому нічого не сталося. Рев радості і хвали був йому відповіддю і не вмовкав довго, хоч Петька зник у глибині покоїв.

Невідомо, чи він сам підпалив сей старий деревляний дім, чи з'явився на пожежу, щоб „купити“ дещо для себе? Може його кликало видовиско і подив юрби? В кожному разі він чув на долі клекотіння сотень здивованих голосів і се була найсолодша музика для нього. В покоях було повно диму, але Петька, не зачепивши ані крісла, ступав мягко, зручно вилущував найцінніше і кидав у торбину. Ще кілька хвиль і він мав замір через горище дістатися на дах, а звідти на інші і зникнути.

Жовніри перестали стріляти і хмуρο дивилися в огонь і дим, подразнені лайками і кпинами вдовоаної юрби. Вкінці офіцер патрулі, порозмовлявши зтиха з начальником міліціантів, звернувся до патрулі з окликом:

— Струнко! Хто хоче йти на охотника ловити Петьку Клина? — і згадав про грошеву нагороду й службове підвищення. — Нехай виступить наперед.

Ні один із жовнірів не виступив: всі мовчки дивилися, як огонь, знищивши двері партеру і вікон, лизав перший поверх.

— То ти підеш, — коротко вказав офіцер на першого з ряду жовніра, високого пранцюватого руданя. Той виступив блідий, скинув шинелю і, не зводячи очей з палаючих дверей, пішов просто на них, як люнатик. Дерево шипіло, тріщали зруби, полум'я відбивалося на мідяних касках огневиків. Одначе ледве рудань вступив до челюстей дверей, як велика балка, іскрячися в диму дрібним полонінням, упала на нещасного, роздроблюючи йому череп. Убрання його згоріло відразу; звуглена чорна шкіра п'кварчала і лупалася, виказуючи червоні м'язи. Руки і ноги почали корчитися. М'язи живота і хрясти ребер перепалилися, почали розпадатися суглоби. Жінки в юрбі зойкали.

Офіцер стояв, нічого не кажучи, коло застиглих у напруженню жовнірів, — і сим разом Петьці видно судилося звійнути.

Тоді, мов опанований шалом, із навіженим обличчям прордерся крізь ряди міліції невисокий блондин і став перед офіцером.

— Я достану Петьку Клина! — гукнув він, а його білі вії тремтіти і безбарвне змяте лице було повне змісту, змісту найглибшої, бо майже безпричинної ненависти.

Офіцер повторив йому слова про нагороду і дав револьвер. Маган (бо се був він) не взяв нічого, він зміряв вправним оком палаючий будинок і нараз, кинувшись вперед, як голодне звіря, почав видрапуватися по ринвах і рурах на дах дому. Гаряче залізо пекло йому руки, ринви не раз відламувалися під його тягарем, але він ліз уперто і зближувався до ціли.

Юрби замозкли. По правім і по лівім боці стояли сотні людей, залюднивши довгу вулицю.

Вкінці Мацан станув на даху, однак усі мовчали, вдивляючися в його силуету. Начальник патрулі взяв папіроску, постукавши нею об мегалеву папіросницю.

Майже одночасно з трохи розгубленою силуетою Мацана випірнула друга силуета, звинна, рішуча, напружена. Випірнула, поклала награбовані речі, і два вороги кинулися один на одного. Не билися на ножі: душили один одного, дряпали кіхтями, кусали оскаженіло і сліпо. На долі сотні голів колихалися до такту їх боротьби. Офіцер як став із незапаленою папіроскою, так і zostався стояти,

Петька Клин був трохи менший від свого противника, але жорстокість, радше якесь право на жорстокість сповнювали радістю усе його тіло. Він чув, що його ворог слабне, і з прокляттями без сенсу й розуміння тягнув Мацана на край даху.

Там і зависли вони: дві чорні постаті, облиті червоною загравою, безлиці і нелюдські, часом показуючи білі немилосерні ікли.

Мацан упав. Петька гнітив його груди коліном, душність відбирала поконаному чуття, — сліпий, глухий і безпам'ятний полетів він на діл на палаючі балки і дошки.

Ніхто не стріляв у Петьку, коли він тяжко звівся на ноги і хисткою ходою ступив кілька кроків на даху. Він був утомлений і то не так боротьбою, як замахом на його славу, замахом безустанним, терпеливим і лютим. Васька Мацан занадто переслідував Петьку, щоб можна було так легко увірити в смерть Васьки. Петька Клин ступив ще кілька кроків, завагався і знов пішов на край даху.

І то було початком його кінця. Він глянув униз, де лежало тіло задушеного Васьки, дим клубами отулив його і Петька захитався, усміхнувся блідо до юрби на долі і стратив рівновагу. Тільки се, а не кулі, котрі свистіли довкола нього, змусило його скочити наділ.

Він упав, але звівся відразу: його попалення були незначні. Петька Клин побіг і був відразу оточений жовнірами.

І відразу спокій запанував у цьому хороброму і злочинному сотворінню. Нальотчик Петька Клин знав, що його чекає. Нальотчики, піймані на місці, мають бути розстріляні.

З офіцером говорив призириливо і безпардонно, на питання: Де його спільники? показав широким жестом юрбу направо, а потім наліво від себе. На питання про назвиска спільників засміявся і нічого не сказав.

А в тім і сам офіцер поспішав: справа була для нього також ясна.

Зробивши кілька нотаток у себе в записнику, що за той час Петька весело й помпатично перегукувався з приятелями

і товаришами, офіцер скомандував жовнірам відсунути юрбу направо й наліво. Юрба розсунулася, як при театральній виставі, і утворила широкий коритар, даючи місце Петьці коло муру насупроти пожариска. Міліціанти оточили ланцюгом звільнене місце, жовніри стали в дворяді лице в лице з самотним, трохи шктутильгаючим Петькою Клином. Між ним і жовнірами вийшов офіцер, сухо і з поспіхом прочитав присуд на смерть за налетництво і ворогування з пролетарським урядом. Скінчивши читання, хотів відійти на бік і дати знак до стріляння, але Петька Клин з тим самим своїм згірдливым і театральним усміхом попросив дозволу від офіцера заспівати своє „останнє танго“.

Певна тривога перебігла лицем офіцера, чи се не є нова хитрість Петьки Клина, але розглянувшись направо й наліво, позволив Петьці кивненням голови. Своім жовнірам одначе дав наказ узяти Петьку на приціл.

Тоді Петька почав співати свою останню пісню. Співав різким фальцетом, як завжди трохи глумливо усміхаючися і ілюструючи свій спів рухами рук. Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі, але зрідка, бо люде хотіли слухати.

Петька оповідав про свої пригоди на морі, де він їздив на торговельнім судні, оповідав дешевими римами і з патосом про кількість убивств, котрі поповнив, і здавалося, виростав червоно освітлений пожарищем, а металеві шоломи огневиків всі були звернені в його бік нерухомі і блискучі.

Оповів Петька про те, як зрадливо хотів його вбити товариш і про те, як він переміг його в чесній борні, а рушниці в руках жовнірів почали злегка дріжати, певне від утоми.

Вкінді заспівав Петька про свою власну смерть і фальшивим фальцетом у тужній мьєлодії старався передати, як глибоко він

... „попід стіною

Співав своє останнє танго!“

По сих словах ударила команда:

— Плі!

Петька Клин не впав, хоч грімаса болю змінила його лице: він упав лише по другій сальві, а жовніри дали сальву ще втретє до бездушних останків людини.

Юрій Лука.

„Бандитизм“ чи революція?

Не одне питання не є в нас таке болюче, як питання: чому не вдалася революція на Великій Україні?

1917 рік!.. Все тут було незвичне, грандіозне. Представники великої російської республіки від Фінляндії до Японського моря, що приїхали до українського вже Києва на перетрактації з вчорашніми підданими, а з вільним народом—нині... Мільйони вояків із так зв. південно-західного фронту, що скинувши царські трикольори, застромлювали на багнетах національні барви... Жовтоблакитний прапор над київською Думою... Проголошення непідлеглости нації на тій самій площі св. Софії, де під пам'ятником Хмельницького ясніла „єдина і недеіліма“... На тлі сірої буденщини нашого Сьогодні видається той час блискучою феєрією. Здавалось, що столітні картки історії перекидалися невидимою рукою назад, що з труни вставали мерці, і вмирала перед ними напів жива теперішність. Такий гарний, такий свіжий, такий гострий був се виклик ідеї, яка віщувала нам смерть, а перед якою недавно ще світ тремтів з переляку.

А потім... жадливий Катабазіс, що чекає ще на свого Ксенофонта, і трагічне finale. По роках невиданої посвяти — безприкладна катастрофа.

Як могло се статися?

Кажуть: — обставини нас перемогли, вдержатись не було сили.

Тяжка була ситуація України по 1917 р. Але чому ж обставини, в сто разів гірші, не перешкодили стати на ноги малій Фінляндії, Латвії, Литві, Естонії, що теж зазнали чужинецької інвазії?

Ні, самі обставини не були причиною катастрофи.

Кажуть знов: брак національного свідомлення мас народу перевів ні нащо зусилля проводу..

Яке наївне се твердження!

Маси українські може свідоміші від мас всякого иншого народу! Пригадую собі студентські часи у Відні перед війною, і хорватських селян, що продавали на вулицях столиці дрібний крам, ремінь через плече. На питання про їх національність, діставали ви незмінну відповідь „Ich bin götmisch-katholisch“ (я римокатолик). Що він був Хорват, чи Серб, чи Турок, — того виб не почувли...

Так само автохтони польського Закопаного звать себе „гуралі“, називаючи всіх приходьків Поляками..

Ні, з так національно усвідомленими масами инших народів може мірятися національна свідомість українських мас. І не вона є причиною невдачі наших змагань!

Є знов такі, що кажуть; — се брак посвяти і завзяття в народі спричинив невдачу визвольної боротьби... Брак за-

взяття? Але погляньте на всі повстання від 1917 до 1921 рр., які вирвали слова подиву навіть у Німців, навіть у таких противників українства, як Шульгин... Чи такому народові можна закинути брак завзяття? А коли він упав, під ударами цілої величезної Росії, що мусіла напружити всі свої сили, та її мимовільних союзників на Заході, — то мусимо хіба респекту набрати перед життєвою енергією сеї стихії.

Алеж ся стихія — то була правдива гайдамаччина, анархістична й дика, тому й не вдалося їй виляти свій безладний порив у щось трівке і зорганізоване... Так кажуть наші праві монархісти, забуваючи, що стихія є скрізь хаотична.

Ось що пише один Англієць у 1922 р. в „Ню Стейтсмен“ про ірландських повстанців, яких він очевидно зве бандами, як наших — хлібороби і большевики: „Мости висаджуються, дороги перегороджені окопами і барикадами, рейки зірвані, а поїзди летять під кручу. Внаслідок того стає торгівля, зачинаються крамниці... Цілі округи терплять голод. Терпіння людности загострюється реквізіціями, які чинять узброєні банди... Ірландія хутко наближається до стану, в яким лише той знайде право, хто має мушкет у руді... Нахабні юнаки, що звать себе „генералами“ і „командантами“, розтаборюються в найліпших домах, женуть божевільним гоном сільськими шляхами в крадених самоходах, змушуючи мирних громадян, замість лагодити свої денні справи, наповняти мішки піском, стинати дерева і руйнувати залізничні тори“ („Фосс. Цайт.“ ч. 353, 1922).

Чи се не фотографія нашої рідної „отаманщини“? А одначе... А одначе розгуканість сеї ніби-то „анархістичної“ стихії не перешкодила, а допомгла провідникам зеленого острова збудувати „Свобідну Державу Ірландії“, звязану з Вел. Британією лише особою короля...

Отже й не анархізм нашої стихії був причиною катастрофи. Стихія все виступає з берегів. Коли руйнує, то нема в тім нічого дивного. А коли на місце знищеного не здвинула нової будови, то не вина се стихії, лише кого иншого.

Що вражає в нашій революції, що виріжняє її з посеред инших — так се брак яскравих провідників, чоловіх постатей. Італія — мала Гарібальді і Віктора Емануеля, Мусоліні; Угорщина — Горгея, Кошута, Горті; Ірландія — О' Коннеля, Парнеля, Кезмента, Колінса та инших; Франція — цілу хмару; Туреччина — Енвера, Шефкета і Кемалю; Польща — Пілсудського; Росія — Савінкова, Леніна, Колчака, Троцького, Сталіна, Радека, Дзержинського, Зіновєва та инших. Ріжно можна до них ставитися, лише не можна відняти їм сильної індивідуальности і хисту вести, за собою маси... А Україна? Маса безіменних героїв — і жадної, мов з бронзи вирізбленої постаті провідника. Опріч одного, який уже не живе. Коли вільна Україна стягне колись туди, куди вони належать — в багно, пам'ятники Леніних і Марксів

а заходиться ставляти нові — своїм героям, то мабуть їй доведеться поставити лише пам'ятник невідомому воякові, символі своїм визвольних змагань.

Коли се усвідомимо собі, то знайдемо собі шлях до розв'язки питання — чому не вдалася революція 1917 року? Бо як у царстві природи є матерія і сила, так у громадським життю є маса і провід. Німецький соціолог Гайгер каже: „Щоби чуттєво-іраціональну підставову волю „загалу“ „перекласти“ на раціональне, витолкувати її розумово для кожного даного поодинокого випадку спільного ділання, на се потребує група... провідника“. Але коли він не зуміє вірно зінтерпретувати емоціональної волі загалу — його роля як провідника кінчиться. Тоді рух групи шукає за іншими провідниками, а як що не знайде їх — зупиниться по волі, або з гуком і тріском, як лokoмотива, що влітає до стації.

Маса робить революції — але тільки тоді, коли провідники ведуть її до ясної мети, коли її порушують. Без сеї виразної мети — всякий, хочби й як великий, народний зрив лишиться гайдамаччиною, бездумним бунтом юрби, без пляну, без мети — і без успіху.

„Маса — все“, учили нас! Тимчасом маса — се ніщо без ідеї, яка її одушевляє і яку їй може дати тільки провід...

Не римські легіони завоювали Галію, а Цезар! Не французька армія, а геній Бонапарте підбив Європу! Нащоб здався цілий шал французької революції без провідних ідей Вольтера, Руссо і Якобінців?

Там, де нема провідників, нема і провідної ідеї; де нема порядкуючої ідеї, не мають успіху найгероїчніші зусилля мас. А коли так, то чи не був причиною нашої катастрофи брак яскравої ідеї, брак сеї ідеї не в масі (що її ніколи не має), а в провідників? — Я гадаю, що власне так воно й було!

В інших цей яскравий ідеал був. Мали його Москалі. „Єдина неділімая Росія“, закута в граніт північна Венеція російський хрест на Святій Софії в Стамбулі, Полтава, злучення цілого словянства, світова революція, євразійство — а скрізь і завше та сама Росія, велика, потужна, на чолі людськості. Росія — Месія грядучого дня!

Мали цей ідеал Поляки. Польща від моря й до моря, Польща Ягелонів, Вишневецьких, Грунвальду і Кремля, — нова релігія з мільонами вірних, повних волі і самопосвяти...

Се були ідеали, за якими йшли наосліп до загину. З сим ідеалом у душі кожний Поляк, кожний Москаль, що йшов на Україну — чувся післанцем вищої сили, немов з Біблією християнський місіонар в африканській гушавині. Обидва йшли на „окраїни“ чи на креси з запалом у серці, певні свого права — ломити, хочби й гвалтом, опір некультурних дикунів...

Чи ж ми мали подібний ідеал?

Ми сього ідеалу не мали в момент, коли вибухла революція. Громи її збудили націю „окрадену“ з найгарнішого, що вона може мати — зі свідомости своєї мети.

Нарід ждав, аж знайдеться вгорі, в центрі країни сила, що яскраво сформулує його таємні сподіванки, що вкаже йому, куди йти, не перебираючи в засобах (таж се була революція!).

Великий зрив чекав чудесної формули, щоб схопила в однім фокусі нагромаджену енергію, — і не дочекався...

Нарід бачив факти, і лише факти, а коли північні прибуду в лаптях і з червоною зізодою на лобі приходили до нього з рушницею, щоби зрабувати його збіже, — він сам хапався за зброю.

Але йому казали, щоб робив се оглядаючись, бо ті лапотники є наші брати... Слово соціалізм значило в нас більше ніж слово нація.

А тимчасом неправдою є казати, що ґрунт для національної революції був слабший на Україні, як до соціальної. Читайте большевицьку мемуаристику про ті часи! Вони самі признаються, що обставини тоді були проти них. Вони й не мріяли спершу про опановання цілої України, сього кубла куркулівського шовінізму. Бо знали, що немає там ґрунту для їх ідей. Найбільше — хотіли вони відділити від неї для себе Донбас та Криворіже. Партія їх на Україні — пишуть вони — була слаба й не зорганізована, лише 10 процент всіх голосів дістала при виборах до Установчих зборів, без програми, без пляну діяльності. І навіть в 1919 р. у січні російські большевицькі військові кола відраджували йти на Україну, бо боялися відкрити ще один непевний фронт, боялися рушати осяче гніздо. *)

Щоб не бути голословним, ось кілька образків з фільму революції, як він відбився в очах самовидців мемуаристів. **)

Перший всеукраїнський військовий зїзд. Настрій бурливий. Домагаються самочинного творення українського війська. Але аранжери зїзду? Ось яке свідоцтво виставля їм, „Кієвська Я Мьсль“: „В настрою зїзду помітний націоналістичний підйом і перевага радикальних, мілітаристичних тенденцій. Але можна сподіватися, що під зручним проводом президії зїзд прийме лагідніші форми“. А московське „Русское Слово“ особливо тішилося з праці українських соц.-дем. провідників, оповідаючи, як то довго й уперто закликали зїзд Винниченко з товаришами не йти злочинним шляхом, а під-

*) Диви різні річники „Літописи Революції“. Е. Бош—Год борьбы, Москва 1925; її-ж, Нац. правительство и сов. власть на Украинѣ, М. 1919.

**) Цитую зі споминів Юртика, Кедровського, В. К. в ЛНВ, 1922—1928, та одна стаття в „Нац. Думці“.

тримувати контакт з російським тимчасовим урядом... В боротьбі з розгуканою національною стихією на Україні російські патріоти знаходили перших союзників в українських патріотах...

Та сама тактика, коли висланці уряду Керенського привезли до Києва „Інструкції Ген. Секретаріатові“ (так звані „інструкції для революції“), які зводили до нуля компетенцію українського уряду й відкраювали від України кілька губерній... Велике було обурення проти петербурзького ультімату; кричали урядові: — „Беріть владу в свої руки! Та будьте справжнім урядом“! Даремно! Як і на військовій зїзді, провідники ультімат прийняли, вірячи більше напівмертвій російській демократії, аніж живій стихії власного народу...

Ще один малюнок! Делегати Українського Військового Комітету в Петербурзі. В Зимовім Палаці здибаються з українськими гвардійцями. Один із них промовляє до делегатів української влади: „Нащо ви з Києва все їздите на переговори до Петербургу? Хібаж без того як небудь інакше зробити не можна? Ми думаємо, що ви тут ні до чого не добалакаєтесь! Бо їх треба примусити підписати те, що треба Україні. Ви лиш доручіть се нам. То ми їх з усім гуздром так, як будуть сидіти на Раді Міністрів, доставимо у Київ Центральній Раді. Ну, а там вони підпишуть усе, що скажете“...

Але делегат української революційної влади — як сам оповідає — лише посміявся з „наївности“ фельфеля, який хотів робити революцію революційними засобами... Центральна Рада знов приборкала своїх „шовіністів“, а „ходаки“ знов посунули до Петербургу, який мав або не мав часу приймати їх. Хоч ми й знали, що „переговорами ми охолоджуємо температуру самочинности мас; що вводячи в каззонні форми нашу боротьбу, ми самі себе обезсилюємо“, — як писав *post festum* Винниченко...

Ще малюнок! На 2-ім всеукраїнським військовій зїзді, де рішала про мир чи війну з центральними державами, домагалися промовці негайного миру і згромадження українських військ для неминучої оборони Києва проти півночі, замість посилати їх у наступ для слави Керенського... „Як можемо ми — говорив один промовець — віддати наших братів на службу чужим інтересам, на вірну загибель тоді, коли вони нам будуть потрібні у себе дома, на внутрішньому фронті для оборони рідних стріх? Ми повинні зорганізуватися і творити свою військову силу для оборони своїх границь. Тоді російський уряд побачить, що не жменька шовіністів, а сам український нарід у шинелях взяв у свої руки долю України. Тоді лиш він згодиться визнати наші святі домагання!“

Та головачі зїзду ухвалили взяти участь в нещасливій наступі російських військ. А керманічі української закордонної політики рішили заключати мир лише „по згоді з союзниками“, бо „розгром російського війська загрожує руїною

Україні". Для того й радилося не проголошувати самостійності, бо „незалежність нам підсувають Німці і тому її не треба оповіщати“, лише „помиритися з большевиками“. *) Фронт фактично розбігався, людність, втомлена чужою їй війною, вимагала негайного замирення, а Рада відкладала питання до „утворення центрального російського уряду“. Се очевидно не стримало розвалу Росії, — але скріпляло в українських масах ідею невмирущости російської державности.

Ось ще образок!.. До настрою мас. „В вагоні кипіло. В кождім кутку говорили про великі справи. В одному місці козак делегат на зїзд викладає перед аудиторією дядьків засади автономії для України: — Україна повинна мати автономію — з притиском говорив козак — таку автономію, щоб ніхто до нас не ліз. Наперед усього — поміщикам геть од землі. Бо тож наша українська, народня... Друге — Москві дулю, а не податки, свою скарбницю заведем і на школи і на армію свою, і на флоту. Без війська свого нарід нікуди... Найголовнішеж, щоб носа свого ніхто до нас не тикав. Коли всякий нарід матиме свою державу, тоді вже й буде автономія!“

Так розуміли автономію маси, а 2-ий універсал Ц. Ради урочисто проголошував: „Ми рішучо відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України перед Всеросійськими Установчими зборами...“

Події й маси вкладали в старі гасла — ширший зміст. Провід звужував нові кличі.

Далі... Формовання українського полку в Симферополі. Збори. Промова поручника Т.: „Пан отець читав вам в Євангелії — просіть і дасться вам, шукайте і знайдете, добувайтеся і відчинять вам... Ми шукали і знайшли себе, зедналися поміж собою, просили в російського уряду дозволу формувати український полк, — але нічого нам не дано; добувалися в двері, та нам ніхто не відчинив... Що ж маємо робити? Панове, маємо силу. Так виважуймож двері!“

Громове „слава“ перервало промову і довго розлягалось воно довкола майдану. Але хвилі сього настрою розбивалися об льояльність до Москви київських кунктаторів...

Або ще.. Творення вільного козацтва. Промова діда Шаповала на військовім зїзді: „Вільне козацтво не просило дозволу організуватися, він нам не потрібний... Коли панове Оберучев та Лепарський говорять, що Українці хотять захопити владу у Києві, то нема нічого дивного, бо ми тільки відберемо наше...“ Через місяць, 5. липня, зробив революційний виступ полк імени Полуботка, він захопив Київ, але з наказу Військового Генерального Комітету, який унікав непорозумінь з Москалями, зліквідував свій виступ і відійшов до Гру-

*) Летопись революции, Nr. 1.

шок. Генер. Секретаріят разом з командуючим Київського Військового округу, ставленником Керенського виступив солідарно проти „виступлення безответственной группы“ українських патріотів... *)

До Звенигородки долетіла вістка, що у Києві наше військо беться з Москалями. Вільне козацтво з власної ініціативи вирушило на допомогу. В забраних силою чотирьох поїздах, захопивши на стації Цвітковій гармати, прибуло козацтво під Київ. Але на стації Мотвилівка довідалося, що сама українська влада зліквідувала наступ, і повернуло назад...

Головний командант російської окупаційної армії на Україні Муравйов, в 1917 р., після відвороту з України, писав в „Ізвестіях“: „Революційна російська армія перейшла Україну, змітаючи на шляху все, що носило ознаки шовіністичного сепаратизму... Там довелося нам наткнутися на своєрідну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався нам у знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так зв. Вільного Козацтва. Ся організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалую, що мені не довелося зруйнувати се кубло, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на червону армію“.

І саме організації сього війська чинив перешкоди український уряд, а по вступі Німців до Києва, з наказу Центр. Ради, Вільне Козацтво здемобілізовано...

Ще образок... Взяття арсеналу Українцями в 1917 р. „Поборений ворог — пише самовидець — скапітульованого арсеналу окружений відділом Волоха, що готується до розстрілу полонених... Підходить і сотня Січових Стрільців... Командір звертається до Штабу Лівобережного Коша й говорить про негуманність масового розстрілу безборонних, про Европу і пр. і просить, щоб не дозволили Волохові розстрілювати винних і невинних... Полонених відвели на печерську „гауптвахту“...

Але коли другого дня гайдамаки покидали сі райони, арештовані вже були на волі, зуміли озброїтися й виступити знов до арсеналу... В числі полонених скривалася й відома Євгенія Бош, на сумлінню якої лежать тисячі жертв українських борців за визволення. Большевики подібної гуманности не виявляли!

В момент проголошення Україною війни Росії в грудні 1917 р. пише в „Літопису Революції“ та сама Е. Бош: „Шовінізм (український) охопив не тільки селянські маси на Україні, але й робітничі. Агітація Центральної Ради, ніби то Совіт народніх Комісарів не хоче визнати за українським народом

*) Літопис революції, журнал Іспарту Ц.К.К.П(б)У, № 1, 1928.

права на самоозначення й через те, мовляв, оголосив Україні війну, — мала своїм наслідком не тільки недовірливе відношення... до большевиків, а й штовхнула багатьох до підтримання Ц. Ради, яко національної влади. Кілька робітничих та військових організацій, які ще не мали своїх представників у Ц. Раді, почали обирати своїх делегатів і ухвалили постанову про повне підтримання Ц. Ради. Навіть ті робітничі маси, які активно боролися за владу Совітів, почали тоді хитатися, схилиючися до того, щоби підтримувати Ц. Раду, вважаючи її національним українським урядом“.*)

І в той час, коли ворог свідчив, що „шовінізм“ захопив цілу людність України, коли треба було сей шовінізм організувати, найвпливовіша українська партія „ес-ерів“ переводила час на п'ятиденні дискусії на тему: совіти чи парламентаризм? В той час, коли сей шовінізм треба було мобілізувати проти большевизму, що зближався до Києва, — одна, ліва частина сеї партії провадила таємні переговори з тими самими большевиками, а права — з Німцями... Що дивного, коли хвилі української революції спадали?

А один з провідників сеї партії писав у самий розгар російсько - української війни („Вільна Спілка“): „Як з Москалями гнобителями я допускаю можливість збройної боротьби з большевиками за визволення народу, але не вірю в її практичні наслідки, бо Московщина, як більша дужча, завше розібе нас. Як з комуністами — я збройної і боротьби (з большевиками) не допускаю, а теоретичну, політичну. Як активних революціонерів, я їх підтримую!“ Так думали многі, і чи з такою психікою на верхах, могли ними боронити успішно свої землі?!

Тоді „все сприяло тому — писав большевик Скрипник, — щоб боротьба клясів на Україні ...одяглась у шати національного питання, приняла гасла... національної автономії, а навіть національної незалежності“, тоді „український націоналістичний рух... мав також і значіння революційного зявища“.**)

Але ті, в чії руки впав провід нашої революції, „поглибляли“ її соціально і гамували національно!

Наприкінці останній образок з фільму революції... Знов таки з міркувань учасника тих бурливих подій — „Національна революція, пише він, набрала титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з будучою долею Росії. Мартівські Українці з фанатизмом і посвятою чекали хвилини, коли можна буде втопити ніж не в спину революції, а в серце Росії... Але не зважаючи на майже вулканічний характер ненависти до Росії, вибуху не сталося. Бо ми послішно йшли за нашими провідниками. А наші провідники — любили Росію. Що

*) Е. Бош. Год борьбы, Москва 1925.

**) Червоний Шлях, IV і V, 1923 р.

то була за протиприродня любов, чи то була любов льюкая до свого зубожілого пана, чи любов прирученого звіряти до дзвіночків на ярмі — не знати, але факт є, що в наших провідників була тасмнича, підсвідома любов до Росії... У такі моменти здавалося, що маси розтопчуть усіх і вся на своєму шляху до свободи, стихійно кинуться на ворога і вже в самій боротьбі знайдуть нових вождів... Але так не сталося, наша революція дізнала поразки“...

Тепер гадаю, не тяжко вгадати, чому до сеї поразки прийшло!

Німецький соціолог Р о б. Мі х е л ь с пише, що „фаталізм, сумна думка про власну неміч“ грає велику ролю в змаганні ворожих сил. Доки сей фаталізм не знищений в психіці мас, що борються, доки в них не заогнилось почуття зробленої кривди і бажання помстити її — не може повстати ніякий еманципаційний рух сих мас“... Ми бачили висказ провідника соц.-революціонерів про неможливість боротьби з Росією, і розуміємо тепер, де шукати причин неуспіху наших еманципаційних змагань.

Той самий соціолог пише: „Група, яка втратила віру в своє добре право — входить в стадію політичної агонії“. „Особливо проникнення гуманних думок, які збуджують сумнів у моральнім праві групи, деморалізує її і робить нездідною до оборони своїх позицій“... Ми бачили, що безоглядної віри в своє добре право в нас не було. Ще менше віри в право ставляти інтереси нації понад правила гуманности... Гуманістичні, соціалістичні, москвофільські і пр. ідеї нашої еліти — не могли бути емоційно рециповані масами, як чужі їй. З другої сторони підсвідома емоційна воля мас — не знайшла раціональної інтерпретації в зламаній паціфістичній психіці проводу. Революція впала.

Ми програли не через обставини, не через брак завзяття в масах, або свідомости національної. Лише через те, що се завзяття боялися використати... Ми програли через те, що українське питання, о б ь е к т и в н о революційне — себто таке, яке розв'язується на руїнах Росії, не стало суб'єктивно-революційним, в понятті нашої еліти. Ми програли через те, що провід наш не розгорнув прапору національної революції. Тому, що не дав готовій до скоку масі фасцінуючої ідеї, не окрилив і не ошляхотнив нею наш „бандитизм“. Тому, що замість мобілізувати народній гнів під прапором власного ідеалу, сей гнів приборкував. А замість ідеалу, в яким втілювалися всі прагнення розколиканих мас — підсовував їм чужі: братерство народів, союз з нацією, яка йшла на нас з вогнем і мечем, інтернаціоналізм, який запльовував все святе народові, соціалізм, з яким наш нарід не має нічого спільного.

Наша революція не вдалася тому, що провідники зачали її проти своєї волі, змушені подіями і масами, боячися наки-

нути їм свою ідею, якої не мали. Тому, що зачали війну за незалежність не з вірою в справу, не з революційним піднесенням, не з бажанням перемогти або впасти, лише з роздвоєною рабством пацифістичною душею суспільного реформатора... Тому, що „не припускали, як казав Винниченко, що нам фізичною силою доведеться здобувати свої права!“

Революція 1917 р. не вдалася на Україні не тому, що наша стихія була „бандитською“, „гайдамацькою“ (такою є всяка революційна стихія), лише тому, що не мала своїх Кромвелів. Невдачний бунт — є гайдамаччина. Удачний — революція. А удача чи невдача — се вже залежить не від маси, лише від її проводу. Ось що мусимо повторяти собі в кождо річницю нашого зриву...

В руїницькій „гайдамаччині“ ХХ в., як і ХVІІ (Хмельниччина) — як ствердив її ворог Куліш — „жила ідея збудування чогось іншого, збудування чогось ще „не сущого“, негуючого „сущее“.

Що головачі революції сеї ідеї не схопили і не зробили з неї движучої сили національної революції — в тім нехай нарікають на себе.

Д.м. Донцов.

Дві еміграції (1709, 1920).

„Так, Войнаровский, испытаю,
Покуда длится жизнь моя.
Все способы, все средства я,
Чтобы помочь родному краю“.

(Рылев: „Войнаровский“).

Два століття відділяють нас від тої доби, коли під Полтавою на довгий час припечатано долю України і коли все, що було політично активного в українським народі, мусіло навіки покинути рідний край.

Коли переглядаєш матеріяли про діяльність тих людей, то мимоволі впадає в око велика схожість їх почувань, змагань і надій з нашими сучасними. Взяти хочби гетьмана Пилипа Орлика — цеж майже наш сучасник!

В українській історіографії ця доба — життя мазепинців, чи скоріше орликівців за кордоном — незаслужено затінена. У тих народів, які більше цінять свою визвольну традицію, про подібну еміграцію понаписувано грубі томи історичних розвідок. Так є у Чехів або у Поляків. Ми й під цим оглядом „опізналися“.

Після полтавської катастрофи 1709 року на еміграції опинився цвіт тодішньої політичної України. Здавалось, не на довгий час лишало козацьке військо Україну. В союзі з північним вікінгом — Карлом XII, шведським королем, поразка під Полтавою здавалася провідникам козацької республіки тимчасовим, скороминувим епізодом, за яким мав наступити побідний похід союзних протимосковських сил на Україну. Запорозька Січ, на чолі з Кошовим Костем Гордієнком, піддержувала пляни українського гетьмана *in partibus infidelium* — Орлика. Не хочу перебільшувати ролі Січі Запорозької в українській історії. Треба всеж зазначити, що Січ дуже часто була виразницею настроїв широких українських мас, вона, так би мовити, персоніфікувала „дух нації“. Той факт, що Січ пішла разом з непопулярним у народі Мазепою проти Москви, кидає сніп світла на суть „зради“ Мазепиної. Союз Мазепи з Карлом XII російська історіографія звикла трактувати, як авантюру, що не мала коріння в народі. Мовляв, „народ не зробив повстання проти Москви“. Але Січ, якої народности ніхто не заперечує, до Мазепи пристала. А що гетьманщина не виявила великої активності, то це легко зрозуміти: аджеж цар Петро скупчив на Україні свої найкращі сили, щоб не дати виявитися народньому незадоволенню.

„Наробили колись Шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави“.

На Україні під московським доглядом обрано нездібного Івана Скоропадського, Січ зруйновано, та й усю безборонну Україну московський двоголовий орел без жалю роздирав, „руйнував економічно, щоб ще дужче її поневолити“ (спомини сучасника, Німця Вебера).

Звістки про нелюдську розправу московського війська на Україні ще більше ятрили рани вигнанцям у Волощині. Як це буває при неуспіхах, почали наші емігранти роздумувати над причинами поразки українського руху в боротьбі з московською силою. Виявом цих політичних шукань козацької еміграції були „Пакти й постанови законів та вільностей Війська Запорозького“, ухвалені українським військом та стверджені гетьманом Орликом 5 квітня 1710 р. в Бендерах. Ця конституція козацької України, хоч ухвалена на чужині, є вершком того, до чого могли самотужки дійти тодішні українські люде, дбаючи про доцільний устрій своєї держави. В конституції зазначено:

„Деякі попередні гетьмани, належачи до деспотичного московського царства, відважились захопити абсолютну владу, проти права й справедливости, чим порушували старовинні

закони й вільности Війська запорозького не без значної кривди для простого народу". Як у сучасности російські большевики, йдучи з своїм військом на Україну, проголошували, що вони „на гостряках своїх багнетів несуть свободу“ простому народові, так і за часів царя Петра I московське правительство уміло демагогічно використовувати соціяльну боротьбу на Україні: Москва, мов, тільки проти „измѣнниковъ“ — козацької старшини, але всією душею на боці „бідної голоти“.

Конституція Козацької Республіки ухвалена в Бендерах — це українська Magna Charta libertatum. На вигнанні, в чужій землі, ліпші люде того часу висловлювалися проти деспотичного самодержавного режіму московського та проти системи гетьманського правління, яке взорувалося на московським. Конституція рішуче відкидає принцип необмеженої монархії „sic volo, sic iubeo“ (так я хочу, так наказую). Конституція установає виборне представництво від полків, яке творить законодавче тіло, без котрого гетьман не повинен починати й рішати державних справ, передовсім тих, що торкаються цілости держави та державного майна. Звернено увагу в конституції 1710 р. на соціяльні справи на Україні. Соціяльні тягарі, які козацька старшина накидала селянам (посполитим) та рядовому козацтву, убивали в простолюдді патріотизм. Тому конституція наказує нововибраному гетьманові, щоб він дивився, аби „на простих козаків та на посполитих не накладалося надто важких тягарів, податків, суворих утисків, бо через це посполиті кидають свої хати, тікають, та шукають в чужих державах за кордонами своєї батьківщини спокійнішого, кращого й легшого життя“.

Цій конституції не судилося стати реальним законом на Україні.

Московська тяжка плита лягла на могилі української самостійности, настала доба „пропащого часу“ України. Надії на чужу допомогу не справдилися. Загинув союзник України — Карло XII. Протимосковська коаліція розпалася. Аж до своєї смерти (1742 р.) гетьман Орлик невтомно провадив свою дипломатичну й військово-організаційну роботу в західній Європі. Між Сциллою й Харибдою — між небезпеками з боку Московщини та з боку Туреччини, в найтяжчих матеріяльних обставинах доводилося нещасливому гетьманові шукати засобів, якимиб можна було визволити пригноблену Московю Україну. Так, року 1711 Туреччина домагалася, щоб Орлик і Січ Запорозька визнали протекторат султана над Україною. Багато енергії довелось вжити Орликові, щоб доказати союзникам, що підданство його Туреччині тільки пошкодилоб визвольній українській боротьбі.

Dux extra Patriam de Patria protegenda nullo modo potest privata activitate cum Porta Othomanica tractare (Гетьман, за межами батьківщини перебуваючи, ні в яким разі не може

переговорювати з приватної ініціативи з Портою Отоманською про протекцію над своєю батьківщиною). І далі Орлик наводить ряд доказів, черпаних із реальних обставин на Україні. Турецька протекція, писав він, поставилаб його, як гетьмана, під підозріння на Україні, бо народ міг би подумати, що гетьман, перебуваючи на чужій території, мусів погодитися на вимоги володаря тої землі. А тому Україна відцураласяб від свого гетьмана й горнуласяб більше під московське ярмо (*iugo Moscovitico adhaerere*), а не бороласяб за свою свободу.

Орлик наводить факт, з якою зручністю Москалі та Скоропадський з наказу царя (*tam Mosci quam Skoropadski de mandato Caei*) використовували перебування Орлика на турецькій території, щоб нагнати страху між людьми на Україні. Ніби гетьман Орлик віддався під турецьке панування, порушив усі закони й вільности народа, погодився на забирання невільників на Україні для Турків у часі війни, навіть на данину хлопцями й дівчатами в мирний час; далі, ніби Орлик хоче віддати Туркам Київ та інші українські фортеці, перемінити церкви на мечети. Не один раз підчеркує Орлик, що український народ тільки в тім разі активно виступить проти московської неволі, коли буде певен, що Туреччина не претендує володіти Україною, а хоче визволити цей край зпід московського ярма, а тоді вже Україна, як самостійна держава, вільно моглаб рішати, чи вона хоче мати чинсь протекцію над собою. Плян турецької протекції над Україною відштовхнув би Польщу в обійми Московщини, бо Польща теж претендувала на територію України, як колись приналежну до Річі Посполитої, і не хотіла й чути про турецьку протекцію. В конституції 1710 року зазначено західну границю козацької України по ріку Случ.

Тяжко було зліпити міцний і тревалий союз проти Москви в тих умовах, коли кожна держава, що хотіла помагати Україні визволитись, претендувала на протекторат над нашою територією.

Розпадалися сили української політичної еміграції. Одні верталися додому, інші розбрелися по всіх країнах західної Європи, Січ Запорозька осілася на Кримській землі. Минали роки. Новий тип людини виріс на Україні під московським пануванням — *gente Ucrainus, natione Moscus* — всі оті Теофани Прокоповичі, Стефани Яворські й багато інших, яких цар Петро кликав на Московщину для цивілізаторської роботи. Але ще жевріла надія на Україні, і Орлик пильно слідив за подіями, щоб у слушний час виступити з своїми претенсіями. Він усе надіявся на повстання українського народа проти царської влади, щоб разом з Татарами чи іншими союзниками прийти цьому рухові на допомогу й відновити українську незалежність. Діяльність Орлика й інших українських емігрантів турбувала московське правительтво, і воно робило

заходи, щоб цю еміграцію знищити, деморалізувати, паралізувати її діяльність. Підступом 1716 р. в Гамбурзі схоплено Войнаровського, такий сільця московські агенти ставили й на Орлика. Слабших вдачею схиляли до покори репресіями на родичах, що лишилися на Україні. Сконфісковані маєтності „мазепинців“ роздано на Україні „вірній“ старшині козацькій та всяким зайдам. Еміграція на чужині бідувала матеріально від простого козака до самого гетьмана. Орлик, перебуваючи в Відні 1715 р., не мав наприклад, чим удягти свою родину, не мав ні коней, ні повозу, так що стидався появлятися між люде в такій біді. *Salva me Domine, ne peream!* *), виривалися ці слова зпід його пера в листах до шведського короля.

І нужда, й поневіряння на чужині були ніщо в порівнанні з тим, що політична ситуація тодішньої України була об'єктивно безнадійна. Московський цар був всевладним паном на сході Європи, його впливи сягали далеко й глибоко в західній Європі. Силою й підступом, ласкою й загрозою диктував Петро I свою волю, так що українські вигнанці ніде не почували себе в безпеці, і кожний мусів боятися, щоб не потрапитися в московські руки, як це сталося з Войнаровським. Москва що далі, то більше обертала Україну в свою звичайну провінцію. Українське духовенство, догоджаючи цареві, старанно проклинала „зиждителя храмів“ на Україні, гетьмана Мазепу; нове покоління виховувалося не в традиціях боротьби за свої права, а в правилах „покірного телятка“, що, як відомо, „дві матки ссе“. Не диво, що при тодішніх засобах сполучення й зносин еміграція відірвалася від краю, жила своїм життям, а на Україні відбувалися свої процеси. Нове покоління переставало розуміти широкі політичні пляни еміграції: незрівнано важніше було для цих людей набувати собі земельку та „підданих“.

Траплялося, що батько мазепинець, живучи на чужині, діставав від сина з України листи, в яких „молода кров“ не грала, а гасила запал старого емігранта. Приміром, син генерального бунчучного Федора Мировича, що був до кінця днів своїх за кордоном, продовжуючи акцію протиросійську, написав 1732 р. до свого батька листа, в якому розвивав, по сучасному кажучи, „поворотницьку ідеологію“. Петра Мировича та його брата Якова після батькової „зради“ вислано в Московщину, де віддано їх до школи, а потім вони обидва служили в Петербурзі, бо наказано їх „въ Малую Россію не отпускать никогда“.

Лист Петра Мировича до батька-мазепинця переповнений хвалою московським порядкам; все, що українське, син-ренегат ганьбить і глузує з того.

*) Ратуй мене, пане, щоб я не загинув.

Цар Петро в його очах — оборонець інтересів українських посполитих („отечески соболѣзнуя о посполитом своем малороссійском народѣ от своих малороссійских старшин зѣло обижденом“). Петро Мирович не ховає своїх радощів, що Петро I замучив його дядька Павла Полуботка. Петро Мирович порвав з рідним краєм: „Я от своей братьи Малороссіянов сам в ненависти обрѣтаюсь за тое, что и живу ѝ служу в Великороссии с радостию“. Він і батька свого кличе в Москву, щоб той ударив чолом цареві: „Як ви можете терпіти, покинувши своє рухоме ѝ нерухоме майно куплене, не бачивши так довго матері ѝ дітей своїх? Задля вас самого вся родина страждає, то задля самої совісти можнаб вам все там покинути ѝ прибути сюди ѝ визволити свою родину, за яку щоб вам, боронь Боже, не терпіти вічної муки, як що там кінчите своє життя, не покоровившись своєму цареві“...

Чим далі йшов час, тим менше було звязків еміграції з рідним краєм. Січ Запорозька вернула під царську протекцію. Бували, правда, випадки, що поодинокі ентузіясти добровільно покидали високі посади на царській службі ѝ тікали на еміграцію, щоб разом з мазепинцями вести акцію проти Росії. Так зробив, напр., Іван Мирович — брат генерального бунчучного, Федора Мировича, що, будучи адютантом царівни Єлисавети, 1730 р. утік до Криму. Але загально кажучи, вітер віяв в інший бік. Мазепинська еміграція снувала пляни проти Росії ще довго, та на Україні запанували інші люде ѝ інші настрої. Майже через 50 років після полтавської катастрофи був згадуваний Федір Мирович разом з іншим емігрантом Нахимовським на доручення гетьманича Григора Орлика в Криму — це було 1757 р. З приводу їх агітації серед Запорожців повстала переписка між гетьманом Розумовським та російським канцлером Воронцовим, яким би способом їх обох з Криму, „вкрасти або знищити“. Воронцов відповів на цю пропозицію Розумовського, що краще не звертати на них уваги, вже ніякої небезпеки від них бути не може, бо вони „перестарілі люде і скоро повмирають. Мовляв, на Україні „не ті обставини тепер, не ті вже ѝ люде стали“...

II.

Новий „великий ісход“ Українців за межі своєї батьківщини стався теж наслідком воєнної поразки. Чи не жде ѝ нашу еміграцію така сумна доля, що ѝ попередню — занепад і повне забуття?

Вже своїм характером наша еміграція зовсім інша, як рівняти з добою Мазепи—Орлика. Мазепа тільки в останні хвилини свого гетьманування спробував піти по лінії національних інтересів України, але його позицію підкопувала попередня ненародня соціальна політика, його протегування ко-

зацькій старшині й шляхті. Москва вміла використати соціяльну прірву між масами та правлячою верствою: „вірну“ старшину нагороджувала маєтностями, хоч zarazом лякала її черню, а перед черню ставала в позу оборонниці „посполитого малоросійського народа, що терпить кривду від своїх малоросійських старшин“. Таким чином національну опозицію супроти Москви приглушено, замість того „страсть к чинам, а особливо к жалованію“ наповнила всі думки й бажання козацької старшини. Москва тріюмфувала: без політичних провідників Україна перетворилася на етнографічний матеріал, стала „нацією без історії“.

Наша доба є якраз епохою пробудження неісторичних націй. Капіталізм у своєму розвитку з'єднує етнографічну масу в єдину культурно-психічну спільноту, що охоплює всі верстви нації. Тільки в цю епоху розвивається справжня національна свідомість, що виявляється в національній мові, літературі, в науці. Ми стоїмо на порозі дальшого розвитку всіх сил — культурних, політичних, економічних — нашого народу, а не його занепаду. Наші серця б'ються в унісон з серцями тих, що полишалися на Україні, росте свідомість своїх інтересів у нашій народі. І хоч замість царя Петра тепер у ролі „оборонця покривджених“ виступив Ленін, але обманство розкрите, могутня хвиля політичного сепаратизму наростає на Україні й прийде момент, коли ударить „дев'ятий вал“.

Як за часів Орлика московська окупація лякала Українців „вірою турецькою“, так тепер у кожній большевицькій газеті читаєш про те, як еміграція „продає Україну імперіалістам“.

За часів Орлика була сформулована в „Пактах“ 1710 р. ідея станової демократії: єдино козацький військовий стан мав політичні права. За наших часів ідея модерної демократії, опертої на політичній рівності всіх громадян держави, стала дороговказом для українського визвольного руху. Це не випадково, що в час боротьби на Україні єдино демократична ідеологія була послідовно самостійницькою. Під гаслом демократичної республіки йшли маси проти московфільської диктатури та проти денікинського монархізму.

Наша еміграція відбулася в обставинах величезного соціального перевороту, аграрної революції на Сході Європи. Українська революція йшла своїм шляхом, але з Москви накинуто нам силою чужі й ворожі форми цієї революції. Проти тих форм деспотизму вперто бореться наш народ.

За царя Петра московській політиці вдалося на довгий час поглибити щілину між козацькою старшиною та поспільством.

Зовсім інший образ являє нам сучасна Україна. Тут росте що далі, то більше солідарність усіх верств суспільства супроти московської диктатури. Навіть ті, що допомагали російському війську захопити Україну в рр. 1919 – 1920, тепер рішуче відвернулися від Москви. Большевицька преса зазначає, що, наприклад на Харківщині, проти розпорядження влади активно виступають комітети незаможних селян. Так само комсомольці на українським селі почувають себе ближче звязаними з українським народом і через те бувають з боку цієї „молодої гвардії“ большевизму „навіть протирадянські виступи“. Російський большевизм, знищивши майже на Україні соціальну диференціацію (з окрема на селі), своєю політикою безмежного визиску на користь московського „центру“ поставив гостро перед очима українських мас проблему визволення. Самостійництво — це вже не „закордонна інтрига“, не „вигадка інтелігенції“, це голос самої землі.

Ось що говорять селяне на Україні з приводу большевицьких проектів оподаткування: „Радянська влада знову за нас згадала... Як що гроші зостануться на місці, підуть на місцеві потреби, то не тільки бідняк, але й середняк будуть стояти за самооподаткування“ (Власть Советов. Москва липень 1928 р.). Це вже, власне економічна формула самостійности, яка вкінці 18 століття відірвала Північну Америку від англійської метрополії. Але окрім солідарности територіяльно-економічної на Україні зростає свідомість культурно-національна. За часів Мазепи — Орлика ще не було національної свідомости в сучасному значінню. Типовою ознакою сучасної національно культурної свідомости є національна мова. Народи, встаючи до історичного життя, перетворюють свої сільські діалекти на мову культурного вжитку. Навіть ті народи, які забули свої давні мови, пробують їх відновити — приміром Ірландія або Жиди в Палестині.

З відродженням національної мови, яке охоплює цілу територію, заселену народом, зростає змагання до політичної єдности нації. Козацька Україна за часів Орлика претендувала на територію лише по Случ. Сучасна Україна однаково відчуває несправедливість і гноблення над Дінцем, Дніпром, Дністром, Прутом і Тисою. Мусить же наприклад, дописувач московського тижневика „Власть Советов“ заявити про „величезний інтерес української людности, що виявляє вона тепер до своєї рідної мови“ на Вороніжчині, себто в тих повітах, що знаходяться в межах РСФСР.

Україна після Полтавської катастрофи йшла по похилій площині, по дорозі занепаду. Сучасна Україна, навпаки, прямує вгору, вона росте непереможно. Тому й настрої еміграції тепер інші. Орлик у своєму щоденнику (до речі, писаному польською мовою) часто звертається до сил небесних за допо-

могою. Сучасність наша аналізує реальні земні сили, які майже з певністю природного закону мусять наближати момент відродження української державности Орлик шукав порятунку в військових силах чужих держав, — ми покладемо центр ваги на Україні, в самім народі. Доки маси народа на Великій Україні почуватимуть, що хтось загрожує здобуткам аграрної революції, вони будуть з недовіррям ставитись до ідеї „закордонної допомоги“, яка виявлялась би в приході чужої військової сили.

Яке-ж завдання нашої еміграції, яка її рація існування?

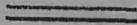
Роля нашої еміграції може бути належно оцінена лише в історичній перспективі. Але вже тепер те, що вона виконала, є закладним каменем для дальшої будівничої роботи.

Політична еміграція є живим протестом проти тих порядків, які чужинці завели на нашій батьківщині, протестом проти терору, насильства й поневолення. Еміграція поневоленої нації виконує в певних обставинах культурні й політичні завдання. Культурні цінности творила колись польська еміграція, оберігаючи традицію боротьби за незалежність, — згадаймо хочби імя Міцкевича. Культурні придбання української еміграції не малі, коли взяти на увагу малу її чисельність та матеріальну незабезпеченість. Особливо велику вагу має еміграція з Великої України тим, що як видно з усього, там, на Наддніпрянщині, лежить центр ваги всієї української проблеми. Там бо ще не скінчилася „революційна ситуація“, за якої здебільшого відбувається визволення народів.

Свій досвід, своє знання чужих країн і відносин ця еміграція повинна буде принести своєму народові в той день, коли настане суд для гнобителів.

В час поразки й вигнання знаходяться між нами й такі, що зрікаються тої ідеї, за яку боролися, і йдуть з похиленою головою до тимчасових панів ситуації. Історія вже виконала над такими свій присуд, покривши їх імена презирливим забуттям. Лише ті мають право на будучність, що твердо й непохитно стоять і стоятимуть за волю й незалежність рідного краю.

II. Феденко.

Пішки з Київа на Поділля.

(Спомин з 1919 року).

Життя Київа в серпні 1919 р., окупованого від початку лютого большевиками, проходило в умовах повного зовнішнього спокою. Коротенькі звістки в большевицькій пресі про становище на фронтах давали до розуміння тільки те, що десь там були якісь „білі“ („афіцерская белогвардейская сволочь“) під командою царського генерала Декініна, що змагали до повернення Росії в „єдино-неділимі“ дореволюційні рямці, й „контрреволюційні банди“ Петлюри, які представлялися, як розрізнені розбійничі ватаги під проводом окремих отаманчиків, що, оперуючи в різних місцях, заважали „советській владі“ привернути лад і порядок у краю. Докладніших відомостей про дійсний стан як на українському, так і на денікінському фронті, що з кожним днем усе наближалися до Київа, вчитати з цих звідомлень було годі. Що дивного, що повна відсутність правдивих інформацій викликала хмари найрізноманітніших, фантастичних, але не на користь „советам“ скомбінованих чуток, які, кружляючи навколо, підносили настрої населення й підогрівали таємні надії на скоре уступлення большевиків. В таких умовах прожив Київ цілий серпень, аж до 30-го, коли нарешті спочатку секретно, а надвечір уже цілком явно большевики почали евакуацію міста.

Пригадую собі, як ранком 30-го серпня, нічого не знаючи про події на фронтах, вийшла я, як звичайно, на службу до бібліотеки. В місті було тихо. Ніщо не зраджувало того гарячкового поспіху, з яким в урядових установах уже, на тайний наказ, почала „советська власть“ звивати свою діяльність.

І тільки переступивши поріг бібліотеки й побачивши метушню, з якою виносилися з покоїв меблі, друкарські машинки, архіви, діловодство й усе це сквапливо спаковувалося й кудись вивозилося, я зрозуміла, до чого йдеться.

Шалена радість наповнила мої груди.

Так? Значить усе те, про що так довго, протягом цілого ряду довгих тривожливих місяців тайно мріялося, здійснюється нарешті? Значить, завтра, чи позавтра — у всякому разі в найближчих днях — десь на вулицях Київа знову замайоріють наші прапори, почуються звуки рідної мови, замерехтять знайомі близькі обличчя — й після 9-місячної повної відсутності яких-будь вістей про чоловіка я щось довідаюся про нього, зможе навіть побачу його...

З радісним хвилюванням кидаюся до близької мені молоденької панночкм Елізи Вейгль, що служила разом зі мною

в бібліотеці (Чешка, яка цілою душею своєю впірнула в українське море й тепер є гарячою українською патріоткою в Празі), й, ухопивши її за рукав, тягну в тихий кут, щоб поділитися своєю радістю.

— Слухай-но, та вони все вивозять звідси! — хвилювалася Ліза. — А ми ж із чим залишимося?

Дійсно, большевики евакуувалися так, як ворог, що, тікаючи з чужої країни, не хоче нічого залишити їй, крім попелу й руїни.

— Давай ховати машинки! — пропонує вона.

І вмить, озирнувшись, ми хапаємо ундервуд зі стола й засуваємо його до грубки. Хапаємо другий і ховаємо на полиці за книжками: книжок однаковож брати не будуть, не встигнуть взяти! Ховаємо папір, канцелярйне приладдя — все, що попадеться під руки.

Скінчено. Ні нам, ні большевикам уже нема чого прибирати з помешкання, опріч книжок: усе винесено. Урядвання кінчається.

Виходимо на вулицю.

Страшений рух. Мчать авта, таракотять підводи з меблями, машинками, телефонами, різним иншим майном — евакуація в повнім ході.

Коло штабів і большевицьких урядів — товкотнеча. Лайка, рух, проклони, крики. О, значить — таки добре припекло! Ну — ну, щастя Боже!

На розі двох вулиць стоїть товариш — червоноармієць і говорить з кимсь:

— Нічаво, не надолга, брат! С одной старани Петлюра ідьот, с другой — Денікін. Скоро переґрізутся адін з другим, а тагда ми верньомся і в гріву аднаму і другому будем накладивать.

Говори! — думаємо. — Требаж хоч чим-будь підсолодити гірке почуття втечі!

Рух до самого вечора. А коли почало сідати сонце, стали висаджувати склади амуніції на Печерську. Грим! — і летять вульканом угору гарматні стрільна, ручні Гранати, кулі, шрапнелі. Грим! — і знову коливається розлогим деревом у повітрі темно-сірий стовп диму над місцями вибуху.

Поховалися люде по домах — небезпечно. На дахи, пішоходи, подвіря, вулиці — так і сипляться скалки шрапнелів, картечні кулі, циліндри з гарматних набоїв, рвані кусні заліза.

Стемніло.

І раптом на Володимировій горі заревли гармати. Бух! — і завищить набій над містом. Бух — бух! — і летять по — над домами й церквами в напрямі на Волинський пост тяжкі гарматні стрільна. Били в український бік.

Але це виття набоїв над головами страшне тільки в перший момент. Потім воно вже менше страшне, бо згодом лю-

дина й зовсім до нього привикає. Бийте собі, бодай з вас душа, окаянних, вискочила!

Кияне — привичний народ. За наступу Муравйова два тижні під гарматним вогнем жили: ходили на базар, варили їсти, торгували в крамницях, родилися, спали, розмножувались, умирали. Це — коли на самий Київ, по киянах бив з кількох тяжких батарей відразу анахтема - Муравйов. Що ж значив якийсь обстріл з самого Київа по комусь невиданому з легких гармат? Пхе!

Полягали спати.

Рано — ранесенько, десь може о 4—5-ій годині, трівожливо будить мене моя маленька 8-літня дочка:

— Мамо, мамо, скорше вставай!... Стріляють!...

Прокидаюся.

Якийсь шал у місті. Кидаюся до вікна й бачу:

Сіро на дворі. Жовто—сіро від диму й розриву шрапнелів. Мечуться перелякано верхи дерев, не знаючи, куди діватись. Летять на землю віти. Страшні чорні діри від гранатів у сусідньому домі. І гук. Страшний гук навколо.

Зриваюся й, вкопивши дочку на руку, біжу наділ з горішнього поверху.

А на низу — Боже! Плач дітей. Жіночі крики. Зблідлі, перелякані, змучені від туги й злобної безсилости чоловічі обличчя.

Бігти до пивниці? Не можна. Для цього треба перебігти ціле подвір'я, а перебіжи, коли над тобою, як град у літню пору, сиплються кулі й рветься гаряче залізо! Становище!

Проклони. Чоловік знає завжди, коли й кого проклинати. Знали й ми тоді, що клясти треба большевиків, які вже не з Володимирської гори, як учора, й не через наші голови, а з пароплавів на Дніпрі й просто по нас гатять з шестидюймових гармат барабаним вогнем. Довідалися вже якось люде про це. Довідалися навіть про те, хто був і автор цієї гарячої кривавої лазні. Це був командант дніпровської флотилії (переробив усі пароплави за ніч на канонірки), матрос, нехай йому легенько гикнеться, Полупанов.

Стоїмо й, притулившись плечима до мурів (чому? — так усі роблять!), чекаємо, коли вже або вдереться бомба до нас беззахистних і порве нас усіх на місці, або нарешті припиниться вже ця дика вакханалія вибухів і стрілів, що глушить вуха й робить людину божевільною й старішою на 5 літ за одну мінуту цього пекла.

Рев дітей і жінок стає вже просто невиносним. Ну, мовчалиб уже! Що те допоможе? А моя дівчинка плеще в долоні й скаче від радості на місці:

— Мамо, татко приїде!... Татко, мамцю, приїде!

Нарешті скінчилося. Повеселішало на дворі. Розігнав вітер дим у повітрі й радісним усміхом вітає нас сонце.

Виходимо на подвіря. Озираємося навколо.

Господи! І це такого можна наробити за годину обстрілу? Ну-ну! А як же це там на війні?

Повне подвіря залізних скалок і куль. Куди не ступиш — залізо й залізо. В розбитому ящику для сміття — величезне, як годований підсвинок, нерозірване гарматне стрільно. А що, якби розірвалося? Вибилоб нашу стіну й усіх нас розшматувалоб на місці. Але що те стрільно! Он у сусідньому домі (водолічниця д-ра Горлінського) — дві величезні діри в брандмауері. А ось прибігли люде з вулиці й розповідають:

— На Рейтарській набій упав у лічницю лікарів-спеціалістів й розсадив дім на дві половини! Так—таки напополам зовсім!

А з другого боку повідомляють:

— В Золотоворітському сквері 6-дюймове стрільно впало до будки, де спав сторож. І стрільно, і сторож сплять собі спокійненько аж досі: не розірвалося, а сторож п'яний, як хлюща.

І ще. І ще.

Беру дочку за руку й вихожу на вулицю. Повно скла на тротуарах. Від облупленого тинку — неначе пудрою присипано все. Повно людей. Щасливі, урочисті обличчя у всіх.

— Українці вже в місті! — повідомляє хтось. — Весь район від вокзала до театру в українських руках! А з Печерська заходять добровольці. На Хрещатику вже їх бачили В погонах, з кокардами — честь-чесною.

Тихо, тихо в місті. Ані телень.

Піти-б подивитися на тих Українців? Але з дівчинкою? Страшно. А що, як знов прокинеться веселий гумор у Полупанова? Або там золоті погони не помиряться за щось з довгим шликом? Театр і Хрещатик — хіба далеко до гріха?

„І хочеться, і боязно“... Ну, хай пізніше трохи — за комір вода не капає!

Вертаю до хати. До речі — вонаж незамкнена лишилася: ще залізе хтось.

Приходять сусіди. Веселі, радісні. Одні — тому, що Денікін у Києві: — „Ну, слава Богу — тепер уже порядок буде!“ Другі — тому, що галичане пів міста заняли.

В домі, де я жила, мешкала галичанка Катря. Чоловік, придніпрянець, з директорією 9 місяців тому виїхав (на два тижні, як і всі!) — возним при мінземсправ служив. А Катря, зоставшиися соломяною вдовою, як і багато з нас, жінок, — мішечним промислом заробляла: піде на село з білизною, одягом, шкірою, сіллю, а з села приходить з мукою, крупами, яриною, салом.

Прибігла до мене й конче: Прошу пані, ходім тай ходім! Повний Київ січових стрільців!

Спокуса! Пішли. Дійсно: тільки-но до театру вийшли — галичан повно. Сидять, стоять, лежать в холодку (гаряче було) на гранітових сходах опери. Тут уже й кухня військова парує. Обідають. Лиця у всіх чорні, запечені на сонці, чуби мокрі від поту, одяг запорошений від переходів. Але якісь невеселі обличчя. Чому? Не тішаться, що до довгожданого Києва нарешті дісталися? Сидять собі тихо в рядок і мовчки дивляться на публику, що з усіх сторін обступила їх. А потім — чому при амуніції всі? З своїми „крісами“ в руках, з „рук-заками“ за плечима, ладівницями при боці? Далі куди йдуть, чи що, — але куди-ж далі? О ні, щось не те... Не кінець, видно, всьому! О, не кінець!

А Українці-кияне ходять, тішаться, співають, великими гурмами переходять Володимирською вгору, до Софійської площі, й вертають назад, до оперового театру. Рух.

Час обіду вже. Треба додому йти.

А в обід прибігають люде на подвір'я з міста, захекані, стрівожені. Приносять трівожливі чутки: Таке там на Хрещатику коло Думи діється! Посварилися Українці з золотопогонниками. Здається, до бою дійшло.

Дійсно: залускали стріли, залопотіли кулемети, кинулася кіннота вулицями, вибиваючи копитами на бруку. Мав підлий червонармієць рацію: погризлися — і то першого-ж дня!

Вістка за вісткою що-раз сумніша й трівожливіша: Біжать галичане з Києва! Лишають усе й біжать до вокзалу! Оголошено наказ серед Українців про відступ!

На вулицю носа показати не можна — клекотить, як у казані: Лусь-лусь-лусь-лусь!.. Пах-пах-пах!..

Ну, пропала, значить, справа. Настрій падає. Вже де-які Українці-кияне тікають разом з військом до Святошина. Що-ж це буде?

Пара годин стрілянини — й стихло. Золотопогонники панамі в Києві, „матері гарадов руськіх“! Тоскно. Жити не хочеться.

Стемніло.

І раптом з виттям і свистом з боку Святошина впали на Київ перші українські гарматні стріли. Здається, взагалі перші, відколи Київ стоїть. Ще й ще... Почалася канонада.

Стоялося й думалося під звуки вибухів:

Чи влучають вони туди, куди мусілиб улучати? Ах, ко-либ улучали! Але чи можуть вони знайти ворога тут, серед маси невинних, своїх людей?

І, мов зрозумівши цю думку, Українці перестали раптом стріляти. І стихло все. Принишкло під владою нового непрошеного наїздника.

Трівожливо перейшла ніч і новий день настав під гучне ликування московських монархістів. „Боже, царя храни...“ „Слався ти, слався...“ „Спасі, Господі, люді твоя...“ Музика, крики...

Почали ловити „комуністів“ на вулицях. Де яке хоч трошки семітичного типу обличчя зустрінеться — кінець: арешт, биття на місці, розстріл. Особливо погано молоденьким жидівочкам: „Колонтай!..“ „Бош!..“ „Сонька-чекістка!“ Не одна мати не дораховується своєї дочки, а сестра сестри. Розгойдалася племінна ненависть, виповзли наверх дикі, страшні зоологічні інстинкти.

Граючи на цих інстинктах, „влада“ розкрила нетрі большевицьких чрезвычайок. Появилися гори трупів, які виставили на показ публиці в різних частинах міста — і запрацювали погромщики. „Бей жидов!“ З цим криком озвірілі товписька кидалися на передмістя й чинили там насильства, глум і розбій. Чи треба говорити, що дійсних комуністів і сліду не було в Києві й що за гріхі їхні платила тепер кровю здебільшого богу духа винна жидівська ремісничка біднота.

А ввечері, коли перелякане київське населення позабилося по своїх „халупах“, почалася гульня побідників. Пяні офіцери гурмами, з диким криком і співами патріотичних пісень висипали на вулиці, почали з боєм займати гостинниці й ресторації й чинити гучний бешкет. І тут, як грізне *memento*, вдарила раптом з боку Святошина по місті українська артилерія. Завили набої, залускали стріли, задзвеніли вибиті шиби. Важким набоем влучили того вечора Українці в стару Софійську церкву й розвернули частину її тисячелітніх мурів. Під ці звуки провело населення Києва другу незабутню кошмарну ніч.

Новий день почався вже тишею. Пристрасти ущухли, потреби шлунку кликали всіх до спокою й праці.

Пішла й я до бібліотеки.

Не було мови про якусь роботу серед руїни й хаосу. Прийшли службовики просто так, для одержання інформації і побачення одно з одним.

Мене відкликала на бік одна Українка, агроном Н, і заявила, що певна компанія Українців, серед них і вона, вибирається пішки з Києва до „своїх“. Коли я маю бажання вийти разом з ними — збірний пункт рано другого дня на Жидівському базарі. Треба було поспішати з цим, поки Українці трималися ще на підступах Києва.

В призначений час являюся, нікого не повідомляючи про це в домі, на умовлене місце. Там уже чекало на мене товариство. Але, як завжди це буває, в поспіху забула я дома наготовлене в подорож пальто своєї доньки. Вертати за ним було задалеко, а брати в дорогу дитину без пальта — ризиковано я мусіла була розпрощатися з товариством і пішла додому. Нічого на тому я не втратила, бо згодом довідалася, що ніхто з товариства на той бік не дістався.

Треба було чекати нової слушної okazji. Вона з'явилася несподівано сама собою.

Днів через два після тої невдалої спроби вийти з Київа приходить до мене якась незнайома пані й передає мені „з того боку“ записку від чоловіка. З розмови виявилось, що чоловік мій на третій день по взяттю Київа виїхав до мене з Кам'янця, де був при уряді, але далі Хвастова посунутися наперед не міг. Хвастів була остання залізнична стація, до якої ходили поїзди з українського боку. Дальшу подорож треба було робити пішки з ризиком не дійти або й взагалі не вернути назад. Разом із чоловіком їхала в поїзді пані, жінка начальника українського авіаційного парку, якій конче треба було побувати в Київі. Пані відрадила чоловікові пускатися в небезпечну подоріж до Київа, вказуючи на те, що жінкам це легше буде зробити (з панею N ішло до Київа ще дві пані). Чоловік написав записку й просив пань передати її мені. Одна з цих пань була тепер переді мною.

Не буду описувати того хвилювання, яке обійняло мене, коли я побачила перед собою людину „з того боку“. Хвилювання це збільшилося, коли дама повідомила мене, що через день тим самим шляхом, тоб-то пішки, вертає назад. Бажання за всяку ціну покинути осоружний тепер мені Київ було таке сильне, що я напросилася товаришувати дамі при її подорожуванні назад.

Умовляємося про місце й час побачення й розстаємося. Другого дня ввечері беру з собою маленьку дочку, прощаюся з сусідами, яких в останній момент повідомляю про своє рішення, передаю їм усе своє помешкання з речами й простую на вказану адресу. Нічого з собою, окрім хустинки на голову, потертих полотняних мештів, старої сукні й фартуха (одяг типової баби перекупки) — не беру. Ніяких розпоряджень що до річей і помешкання, яке я залишала, не даю. Віра в те, що „наші“ в скорому часі мусять вернути назад, була така міцна, що про річі не думалося тоді. А шкода! Більше вже Київа (а значить, і всього того, що лишала в ньому) з тої пори я не бачила.

В призначеному місці чекав на мене молоденький український старшина, який також мав іти з нами. Він дуже здивувався, побачивши зі мною 8-літню дочку, й попередив, що переходи можуть бути не під силу їй, але виходу з становища не було: або — або. Збірним пунктом були Караївські дачі за Політехнікою, а час виходу з міста — 6 год. ранку. Отож, щоб не звертати уваги на себе й щоб бути свіжими до далекої подорожі, вирішаємо з вечора йти на Караваївські дачі, й, переночувавши там, вирушити точно о 6-й рано в дальшу путь.

Йдемо на Караваївські дачі. Говоримо з обережності по московськи.

Довжелезний Бібіковський бульвар кінчається й ми вже за містом серед темного лісу. справа й зліва від нас чорніють

дачі. Ані одної освітленої — нема чим світити. Гавкають собаки. Зовсім, як на селі.

Йдемо все далі й далі. І тільки на якійсь далекій лінії знаходимо хату й входимо туди. Там уже всі в зборі. Розкладаємося на долівці, де хто може, й засипаємо перед дорогою.

Рано, удосвіта — всі на ногах уже. Нас восьмеро: шість дам, старшина й моя мала дочка. Хто може, їсть перед дорогою (я не можу) — й ми рушаємо. Дами одягнені за перекупок, старшина — за салдата.

Доходимо до поста Волинського. Відважний товариш наш — мужчина залишає нас у лісі й іде на стацію довідатися, чи не буде якого поїзду. Через чверть години вертає. Поїзд є. Це товарний поїзд, набитий вщерть мішочниками й спекулянтами. Іде до Хвастова.

Ну, що-ж — їхати чи йти? Перевірки документів, треба думати, не буде — нема кому їх перевіряти. Та й народу там так, як оселедців у бочці. Повно-повнісенько. Як там і перевіряти їх?

Наважуємося їхати і йдемо на стацію.

Без білетів (хто тепер про такі речі думає!) влазимо до вагону-теплушки, чекаємо трохи і раптом відїжджаємо. Прощай, Києве!

Доїжджаємо до Хвастова. Поїзд далі не йде. Треба висідати. Але як? На перон? Будуть легітимувати. Старшина відчиняє двері на протилежний бік — і ми виходимо туди. По-кіль рух — користуємо з нагоди й швиденько поміж вагонами виходимо поза стацію далеко в сторону Кожанки.

До Кожанки — 18 верств. Далеченько, але — що робитимеш! Ідемо.

Назустріч — люде. Такі-ж, як і ми: з клунками, в хусточках, в черевиках на босу ногу, в фартухах.

Розпитуємо. Інформації не дуже втішні. Там на стації був сьогодні бій. Колія розірвана, стація розбита. Українці — на ст. Попельня.

Треба поспішати.

Але як не поспішай, а далі 4-х верств на годину не увійдеш. А потім треба де-не-де й відпочити трохи чоловікові: не машина-ж!

— До лісу! До лісу! — кричить нам серед дороги наш товариш дорожний — старшина.

Озираємося.

Ззаду, з боку Хвастова, йде денікінський броневик.

Стоїмо в лісі й дивимося зза дерев на ворожий панцирник. Офіцери, салдати у вагонах. Гирла гармат спрямовані наперед, в український бік.

Проїхав.

Виходимо з лісу і йдемо далі.

Верста за верстою, а Кожанки все нема. Вже й вечоріти стало.

Знову ховаємося в ліс — броневик денікінський іде назад.

О годині 9-й нарешті доходимо до стації. Боже! Вікна вибиті, тор понівечений. Пустка, а не стація. Нікого. Тихо.

Знаходимо якогось будника, розпитуємо. Так, Українці на ст. Попельня. Приїздив денікінський броневик і видав наказ, щоб завтра до 12-ої дня тор був направлений, бо буде бій. Радить не йти далі залізницею, бо небезпечно й ніч на дворі. А от у цьому напрямі в 2 верстах звідси село Кожанка є. Зайти туди й переночувати, а завтра вдосвіта знайти підводу й їхати до Попельні. Тільки поспішати, щоб до 12-ої бути вже там, бо бій почнеться.

Розмовляємо, а з боку Хвастова суне щось страшне, чорне. Два великі ліхтарі, як очі в потвори, миготять в темряві.

— Броневик денікінський! — каже сторож. — Ідіть скоренько, щоб часом не затримав вас.

Побігли.

Прийшли на село. Попросилися до хати, замовили у господаря коней на завтра, пороздягалися й повкладалися на відпочинок. Люде добрі, гостинні. Лають денікінців, журяться, що Українці відступають. Поснули.

Грюкіт у вікна розбудив нас. Приїхав господар.

Встаємо. Квапимося виїхати. Двацять верст дороги, а на дворі дощ, болото.

Розбита цукроварня обік дороги. Розруйнований панський двір з вирубаним парком, по якому між пнями бродять свині. Наслідки руїни! Дощ пада.

Їдемо, їдемо потихеньку, нарешті зупиняється дядько.

— Не повезу далі. Ото он будка залізнична, йдіть просто туди, там вам скажуть, як іти.

Розсталися з дядьком, біжимо до будки. Обдивився нас уважно будник з усіх сторін і радить скорше йти, коли до Українців хочемо дістатися. До стації 12 верст іще, а броневик не з цього, то з того боку може надіхати, й почнеться бій. А що до Попельні, то там Українці дійсно. Тільки, що відступають вони й можуть покинути стацію. Спішитися треба.

Побігли ми. Не йшли, а таки буквально бігли. Подумати тільки: під самим носом бути і...

Захекавшись, задихавшись, підбігаємо до стації. Стоїть наш броневик. Милый, любий броневик.

Старшина наш біжить прожогом туди, інформується.

Кажуть йому, що броневик через п'ять мінут відходить на ст. Кожанку на бій з денікінським броневиком, а що тут є ремонтний поїзд, який от-от відійде до Козятина. Радять поспішатися.

Кидаємося до ремонтного поїзду. І саме в час. Не встигли сісти, як він рушив з місця.

Дома! Серед своїх!

Увечері були в Козятині. Двірець уявляв страшне видовище. Цілий перон, коритарі, проходи, салі — усе заняте тифозним військом! Покотом на підлозі лежало під шинелями, ступити було ніде.

Глянули ми на це й похололи від жаху. Так от хто побідив нас! Тиф.

З Козятини їхали ми до Винниці якимсь випадковим поїздом-пекарнею, а з Винниці вже пасажирським поїздом прийшли увечері третього дня до Жмеринки.

Як я згадала вже, нічого з того, що залишила в Києві, я вже не бачила ніколи. Рік пізніше, втікаючи за кордон від большевиків, я залишила ще раз усе майно на селі й також нічого вже не бачила з того. Власний досвід мій і те, що бачила я на інших людях, переконав мене, що ніщо так незв'язує людину в момент боротьби, як ті підлі річі. Коли були різні причини, які нас робили в боротьбі нерухомими й зв'язаними по руках, то найголовніша з тих причин — це річі. Людина, яка вступає в боротьбу, мусить зовсім відмовитися від річей або звести їх до того стану, який характеризується коротенькою латинською формулкою: *omnia mea mecum porto*. Річі в багатьох були важніші за волю батьківщини. І от наслідок: ні річей, ні волі. Чи будемо мудріші на будуче?

Любов Дудко.

В Олександрівську на Запоріжжі.

(Спомини про боротьбу з червоною Москвою в 1917 р.)

День 13. грудня 1917 року на завжди зостанеться для м. Олександрівська на Катеринославщині, чи то пак — на Січеславщині, днем історичним, бо в той день, від часу знищення запорожської „Січі“, вперше зацокали рушниці й заклекотали кулемети, обороняючи прадідну землю від свого споконвічного ворога — Москви.

М. Олександрівськ лежить на лівому березі Дніпра, проти історичного острова Хортиці і має дві залізнодорожні станції: одну — „Олександрівськ-південний“, на колії південній, яка лучить Крим з Україною й Росією, а другу — „Олександрівськ-катерининський“, на колії катерининській, яка лучить Схід України з Заходом. Перша станція лежить від міста на південь, в віддалі 2 кілометрів, а друга в самому місті, зі сходу. Обі ці станції лучаться колією, яка в передатковою і обхоплює місто зі сходу. Від м. Олександрівська, який лежить нижче Дніпрових порогів, починається пароплавний рух по Дніпру до Херсона і в Чорне море.

Олександрівськ під той час нараховував коло 75 тисяч мешканців, виказував величезний торговельний і промисловий рух, та мав усі підстави, як три транзитні шляхи й інше, щоб незабаром стати великим містом.

Південна залізниця мала в місті майстерню, з 5.000 робітниками, де будувались вагони, а катерининська, з 2.000 робітниками, де будувались паротяги.

Опріч того в місті було до 25 різних фабрик, та варстатів, як то: фабрики сільсько-господарського знаряддя, млини, цегельні, слюсарні й т. інше.

Автохтонне населення в повіті було українське, з малим відсотком Німців, а в місті, як і скрізь на Україні, переважали Жиди, Москалі й Німці.

В описуваній мною момент Центральна Рада старалася скрізь по Україні наставити своїх представників і таким чином владу перебрати в свої руки, а тому, через Секретаріят внутрішніх справ, наказала завести інститути Повітових і Губерніяльних Рад.

В м. Олександрівську, згідно з отриманим з Київа обіжником, після великих зусиль, теж сформовано Повітову Раду, а головою її обрано автора цих рядків. Повітовій Раді довелося без певних і докладних інструкцій з Київа, без усяких матеріяльних засобів проголосити себе владою на цілий повіт, не маючи ні приміщення, ні грошей, ні навіть клаптика паперу, і з перших же кроків своєї діяльності, відразу розпочати боротьбу з ворогами української державности, якими в місті були: Совет солдатских і робочих депутатів, міське і земське самоврядування, та безліч усяких урядових інституцій і осіб, що залишилися від царату. Всі вони відразу поставилися вороже до „самозванної влади“, як вони говорили, не визнавали її, не слухали, і перешкаждали їй на кожному кроці, як могли і чим могли, розпускаючи різні брехливі чутки, як проти самої Ради, так і проти тих осіб, з яких складалася вона. Особливо тяжко було вести боротьбу з Советом солдатських і робочих депутатів, який претендував на владу і якому співчували чужинні робітники й Жиди.

Владу свою він хотів поширити й на повіт, але там йому не повелось. Праця П. Ради йшла мляво через те, що члени всі були службовцями, віддати себе цілком справам Ради не могли й сходилися лише для урядування.

Багато також шкодило й те, що члени Ради майже всі були робітниками, мали дуже малий освітній ценз, докладно не уявляли собі справи й до керування якою-будь галузю повітового життя не надавалися, хоч старалися по мірі сил своїх робити що могли.

Та всеж потроху П. Рада ставала таким чинником у місті, що населення мусіло з нею рахуватися, особливо з моментом призначення Повітового комісара, який видавав усяк

урядові посвідки, пашпорти і працював у контакті з П. Радою, ставленником якої і був.

Повітовим комісаром був призначений сільський учитель, с.-д., людина надзвичайно солідна, працездатна, совісна й старий Українець, не мартівський.

Становище Повітової Ради зміцніло особливо з того часу, як по закону Керенського переформовано земство і в члени земського повітового зібрання вибрано голову П. Ради й Повітового Комісара. Тоді ці нові земські збори визнали владу Центральної Ради й обрали управу з Українців (в склад її входив тільки один Москаль, не ворожий до української влади). Нова Управа дала Повітовій Раді приміщення в своїм будинку і від того часу діяльність Ради зроста остільки, що годі було обмежуватися принагідним урядуванням увечері; члени Ради мусіли збиратися і вдень для виконання постанов Ради й взагалі для полагоджування всяких справ, що їх на порядок денний висувало життя міста й повіту. В звязку з цим розширенням круга діяльності П. Ради й потребою денного урядування, я, яко голова її, мусів покинути свою дотеперішню службу (учителювання в середній комерційній школі) й, рятуючи престиж української влади, віддатися цілком урядуванню в П. Раді. Відтоді я проводив дні й ночі в П. Раді разом із Повітовим Комісаром.

І от одного жовтневого вечора, коли ми так удвох урядували, до П. Ради зайшов салдат з автомайстерні і повідомив нас, що приїхали большевицькі агітатори з Харкова й на вічу робітників автомайстерні вимагають, аби їм віддати два панцирні самоходи, які там ремонтуються. Вони, мовляв, потребують їх на те, щоб їхати на Дін бити Каледіна.

Вістка ця страшно стурбувала мене. Чому, — зараз скажу. Треба вам знати, що під-час світової війни військово міністерство зареквірувало в м. Олександрівську фабрику сільсько-господарських машин німецького підданого Бадовського й улаштувало там автомайстерню південно-західного фронту. Тут працювало біля 1200 слюсарів, механіків, ковалів, столярів, монтерів і інших ремісників, покликаних на військову службу.

Влітку 1917 р. приїхав з південно-західного фронту броневий дивізіон, в кількості 10-12 панцирок, для ремонту, разом з своєю обслугою. Ремонт цей у описуваний момент уже наближався до кінця.

Певно місцеві большевики донесли про те в Москву і ось з Харкова приїхало кілька агітаторів, щоб підбити робітників віддати їм цю зброю. Очевидно, для мене, яко голови П. Ради, віддати таку цінну й страшну зброю чужинцям, коли вона потрібна й молодій Українській Державі, було річю цілком неможливою. Приходилось думати над тим, як би вплинути на салдатів автомайстерні й не допустити до

віддачі державного майна. Отож я порадив салдатові зараз же вертати до автомайстерні і старатися там скільки мога протиділати большевицьким агітаторам.

На 1200 чоловік салдатів в автомайстерні було лише 13 Українців — бодай лише ті 13 чоловіка зголосилися до Просвіти і брали участь в українському життю Олександрівська, яке топилося в морі чужинецького населення*).

На допомогу згаданому салдатові до автомайстерні зараз же післано одного робітника з залізнодорожної майстерні, с.-д., доброго промовця й вони вдвох зірвали віче. Мати вплив на чужинецьку масу в автомайстерні було нам дуже трудно, розпоряджаючи тільки згадуваними 13 вояками Українцями.

Та й не дивниця, що й вони мало що могли там зробити, будши в такій мізерній кількості. Тому виступали вони дуже обережно, щоб не стягнути на себе прізвиска контрреволюціонерів, як звичайно большевики п'ятували немилик собі осіб. Для темної маси це слово було тоді магічно страшне. А тут ще на згадану нашу тринадцятку й без того салдатська маса дивилася зизим оком за те, що вони виявляли себе Українцями, й називала „мазепинцями“.

Та очевидно, що для П. Ради було дуже важно мати тих салдат Українців, бо через них можна було знати, що діється в автомайстерні. Зі старшин автомайстерні ніхто не зголошувавсь ані до Просвіти, ані до П. Ради, хоч їх там було досить багато. Жили вони тихо і майже ніде не показувались, — на оправдання їх можна сказати хіба те, що положення старшин у той час взагалі було дуже незавидне. Салдатська маса до старшинства ставилася тоді з недовірям і на фронті, і в запіллю. Отже й положення старшин в автомайстерні було не найліпше. Там був начальник автомайстерні, але всім рядив уже салдатський Комітет.

Завдяки тому, П. Рада не мала ніяких звязків з старшинами автомайстерні й не знала, чи є серед них Українці. Большевицькі агітатори виїхали, але за кілька день знову появились. Цим разом приїхали вже комуністи матроси з чорноморської флотії з Севастополя, і з тим же звернулися вже в Совет Солдат. і Раб. Депутатів. Тут почали вони робити засідання за засіданням, виголошувати демагогічні промови

---

*) Для характеристики можу вказати на той факт, що до міської Управи, коли були вибори по закону Керенського, ледві вдалося провести трьох членів Українців на сорок чужинців, — Москалів і Жидів, а до повітового земського демократичного самоврядування від міста провели ми лише двох членів на всіх 8, що їх посилало місто, решту захопили Москалі й Жиди.

В таких невідрадних відносинах приходилося П. Раді провадити свою працю. Особливо шкодили зайшли військові елементи, які були тут хвилево, а тимчасом у життю міста брали участь та голосували при виборах. Всі вони були ворожі до української державности.

та клясти всіх „буржуїв“ цілого світу. Перепадало там і Українцям. Одначе Повітова Рада змобілізувала всі сили і якось удалося їй тепер на якийсь час загальмувати справу. Мені проте стало ясно, що ця справа добром не скінчиться й тому я почав на всі боки шукати рятунку.

Української військової влади в місті не було. Правда, було старе „Воинское присутствие“, але начальник його ніякої участі в українському життю не брав і на нього годі було покладатися. В Присутствію було двох писарів Українців, які інформували нас, що справа там безнадійна. Правда, в самому Олександрівську перебувало багато всяких інших старшин, але ніхто з них до українського руху не прикладав рук, хоч багато було з них українського походження. Отже й тут не можна було сподіватися помочі.

Повітова Рада мала і без того багато клопоту по різних ділянках повітового життя, а тут ще насувався новий клопіт з панцирками. Оминути його одначе було годі, бо годі було погодитися з тим, щоб їх забрали вороги українства. По невдачі в автомайстерні большевицькі агітатори перенесли свою діяльність на залізничні майстерні й інші фабрики, скликаючи скрізь віча і підносячи там справу віддачі їм згаданих панцирок. Словом зачали обробляти опінію робочого елементу, а тут, на жаль, не було в нас сили, на якуб можна було опертися й сказати: Ні! Руки геть від українського державного майна!

Повітова Рада винесла в справі панцирок відповідну постанову, але це большевицької агітації не спинило, й тоді я, бачучи, що своїми силами тяжко щось зробити, післав депешу у Київ до Ген. Секретаря військових справ, покійного С. В. Петлюри, та замість помочі від нього прийшла лише відповідь: „Ужити всіх заходів, аби панцирок не віддати!“ Отже треба було надіятися на свої сили. В цій ситуації, на одній з безконечної кількості нарад, по різних галузях повітового життя, прийшлося мені зустрінутися з начальником автомайстерні, чоловіком інтелігентним, інженером, Москалем, що тримав себе надзвичайно тактовно й обережно.

Користаючи з нагоди, що бачу начальника автомайстерні і знаючи, що він не комуніст, я запросив його до другого покою на довірочну розмову, де й старався справу з панцирками поставити в ту площину, що мовляв наш спільний інтерес вимагає не видавати панцирок большевикам, і, як що він з цим годиться, нехай мені у цьому допоможе. Він принципово погодився з моєю пропозицією, але остаточного слова не дав, обіцяючи дати відповідь на другий день, після наради з деякими своїми старшинами.

Через день відбулося побачення, на якому начальник автомайстерні дав згоду помагати, але під словом чести за-

тримати в повнім секреті його участь у цьому, бо інакше йому грозилаб смерть від салдатської маси.

Побачення мої з ним від того часу відбувалися в великій таємниці і без свідків, на неутральнім ґрунті. Від цього начальника дізнався я, в якому стані знаходиться ремонт панцирок, довідався, що автомайстерня має майна на величезну суму, які є старшини, що між ними є й комуністи і їх треба стерегтись. Ми умовилися, що ремонт панцирок мав він скільки мога гальмувати, а за той час я мушу найти якийсь вихід з прикрої ситуації. З свого боку начальник обіцяв, що він час від часу буде інформувати мене про хід подій в автомайстерні.

Заки йшли ці переговори, в місті вже що дня відбувалися по всіх фабриках і майстернях віча і робітнича маса почала ворухитися. Я з двома членами Ради їздив на ті віча і ми своїми виступами збивали агітаторів, але з кожним разом робити це було все тяжче й тяжче, тай не ставало спромоги поспівати скрізь, бо часом перешкождали інші справи. Неодіненну прислугу робили нам під цей час два місцеві робітники з залізничих майстерень і один галичанин, Скасків (Осадчий).

Він, як військово-полонений австрійського війська, попав в примхи долі до Олександрівська, де багато прислужився для пробудження українського руху й освідомлення мас. Як добрий промовець, він уславився на цілу Катеринославщину, а згодом був вибраний і до Трудового Конгресу на селянському губерніяльному зїзді.

Розагітоване робітництво що раз більше хвилювалося й з ходу подій ясно було видно, що справу панцирок без збройної боротьби годі буде розв'язати, бо большевицькі агітатори накручують робітничу масу до вирішення цієї справи самочинно.

Одинокий вихід із прикрої ситуації — це для мене було ясно — поставити в автомайстерні українську владу, а всю московську салдатню вигнати, та для цього треба було мати силу, а її то саме й не було. А що влітку того-ж таки року, під впливом Києва, с-ри і с.-д. почали з українських робітників організувати вільне козацтво, яке моглоб під-час якогось нападу на молоду Українську Державу з чийого будь боку стати на її захист, то я й звернувся до вільного козацтва. Але виявилось, що його дуже мало, всього 30 — 40 чоловік, тай ті перестали вправлятись, бо й на них уже звернули увагу большевицькі агітатори і стали проти них виступати, обвинувачуючи їх у контрреволюції, і вони, боячися ворожого виступу з боку робітничих мас, розформувались. Проте в разі потреби чоловік з 20 зібравсяб. Розуміється, з такими малими силами годі було щось починати. Отже рятунку не було ні звідки й треба було шукати иншого шляху. Я знову післав листи до Секретаріату Військових і Внутрішніх

справ, де зясував справу і просив допомоги. Відповідь прийшла, як давніше: „Робіть що можете, а не дайте“.

Щож його було робити, коли навколо вороже море, а тут ні людей, ні грошей?!

В ці тяжкі й сумні дні явилось до мене двох старшин з автомайстерні — Грузин і Латиш. Вони належали до панцирного дивізіону, приїхали з фронту разом з панцирками й жили тут, чекаючи на направу своїх броневих авт.

Вони заявили, що спочувають визвольному змагання українського народу, як у рівній мірі бажають того і для своїх народів, а що доля їх закинула на Україну, де їх захопила революція й вони до своїх країв добитися не можуть, а тут бачуть, що справа з панцирками без збройної боротьби вирішитися не може, то вони оце й зголосились, аби запропонувати свої послуги представникові української влади, бо бючи ворога України, вони тим самим б'ють ворога й свого народу.

Слова свого вони дотримали й багато допомогли в нашій справі. Це був для мене єдиний ясний момент у тих клопітливих днях.

В місті було кілька десятків старшин, але, як уже згадувано, ні один із них не зголосився і не запропонував своїх послуг, хоч серед них було багато місцевих Українців. Правда, напрошувався до роботи один полковник і пропонував різні фантастичні проекти, які годі було прийняти. Полковник цей був дуже молодий, — 22 літ; на світовій війні був він у куріні смерти й дослужився до чина полковника та мав усі відзнаки Георгія. Був він людина безумовної відваги й ризика, але не надавався до розважливої й обережної підготовчої праці, коли один необережний крок міг викликати в місті заворушення, яке нашу українську владу могло змести вмить. Треба було раніше зорганізувати силу, або дістати її денебудь з боку перед тим, як розпочинати яку-будь акцію.

На щастя на поchtі і на залізничних стаціях були урядовці Українці, завдяки яким усі депеші большевиків були нам відомі.

Тому ми знали, що робиться в Севастополі і в Харкові, та й взагалі таким чином добували багато цінних для себе відомостей, що давало нам можливість бути в курсі справ і запобігти небажаним подіям.

В той час, коли вказівки з центру приходили скупі й недокладні, газети спізнавалися й всякі інформації засягалися з великим запізненням, а життя кипіло як у казані і що не день, то траплялися нові події, нам дуже важно було знати, що діється, бодай у ближчих місцевостях. Тому отсі послуги українських поштовиків і залізничників, були для нас аж надто цінні. Поміж Харковом і Севастополем увесь час

тоді курсували большевицькі агенти та пересилали один одному депеші.

З перехоплюваних інформацій ми бачили, що Севастополь, як і Харків, дуже швидко большевізуються. А що Олександрівськ стояв їм на дорозі і перешкоджав їх роботі, а надто через те, що П. Рада ставила опір їх домаганням видати панцирки, то приїзжі агітатори повели сильну агітацію проти П. Ради.

З початком грудня, коли ремонт двох панцирок почав наближатися до кінця, ця агітація набрала особливої сили. Що раз приїздили нові агітатори і по всіх фабриках стали улаштовувати віча не лише вечером, як давніше, але й вдень і вранці. Увесь час фабричні гудки навколо міста гудили то там, то тут, скликаючи робітників на віча. Мені довелося полишити буквально всі справи й тільки те й робити, що організувати відпір комуністичній агітації та підготувати плян збройної боротьби, яка стихійно насувалася й ставала неминучою. Тим більше, що ремонт панцирок, утруднюваний свідомим саботажем українських робітників, кінець-кінців мусів покінчитися. Отож доводилося пускатися на всякі хитрощі, аби яко мога довше проволікати порішення цієї справи.

Саме на цей час припали збори Повітової земської Ради. В зборах цих, яко члени, брали участь я й повітовий комісар. І от біля 8 год. вечора викликано мене з наради до телефону, де салдат із автомайстерні повідомив, що в салі Народнього Дому саме відбувається віче всіх салдат майстерні з представниками від інших фабрик і на цьому вічу має остаточно вирішитися справа з панцирками. Салдат говорив, що з Харкова приїхали якісь спеціальні агітатори і рішучо домагаються видачі панцирок. Він просив негайно прибути й рятувати справу. Недовго думаючи, я вернув на засідання земських зборів, узяв слово для позачергової заяви, доповів зборам усю справу з панцирками, розповів про боротьбу, яка біля них точиться, і просив, щоб збори, яко господар у своєму повіті, зайняли до цієї справи відповідне становище, забороняючи розпорядження майном автомайстерень без своєї відомости й волі українського уряду. Я запропонував винести ухвалу в цім напрямі і зараз же про неї повідомити віче.

Збори одноголосно погодилися з моїм внеском, винесли відповідну резолюцію й додатково ухвалили післати на віче двох делегатів. На делегатів вибрано мене й повітового комісара. На мою пропозицію збори вибрали ще третього делегата з поміж селян, і ми втрьох зараз же поїхали на віче.

Велика саяя Народнього Дому була повнісенька набита салдатами з автомайстерні (більш 1000 люда) й представниками від інших майстерень та фабрик.

Поява делегації викликала в салі велике здивування й зацікавлення.

Аранжери віча рахували на те, що ненависні їм Голова Повітової Ради й Повітовий Комісар, заняті земськими зборами, не перешкоджатимуть їм, і вони тимчасом добються на вічі свого, а тому наша поява страшенно їх озлобила.

До вічевиків саме промовляв якийсь матрос. Він страшенно лаяв усіх, хто не робітник, називав усіх буржуями, контрреволюціонерами, сволочю й вимагав віддачі йому автопанцирок, на те, щоб іти бити Каледіна та иншу контрреволюційну сволоч. Промовець що разу стукав по столі і всім грозив смертю.

Від великої кількості людей повітря було неможливе, годі було дихати, тим більше, що салдатня курила, дим хмарами ходив по салі. І в цьому страшному повітрі сиділи сотки людей, що вже очманіли від тяжкої задухи й диму та від слів агітаторів. „Смерть буржуям! смерть контрреволюційній сволочі! смерть панам! Пострілять усіх“!.. і таке инше падало як молот на задурманені голови вічевиків. Атмосфера ця так поділлала на нас, що ми стояли як приголомшені. Становище було наше не легке: як утакій обстанові повести справу так, щоб її виграти?

В салі сиділи старшини автомайстерні бліді як смерть. Президія зборів злісно дивилася на нас, не розуміючи ціли нашої появи. Нарешті по короткій надумі я підійшов до предсідника віча й заявив, що делегація від повітових земських зборів просить слова для позачергової заяви. Предсідник слова не дав, мотивуючи тим, що мовляв листа промовців вичерпана й зараз має бути голосування. Після наради з своїми товаришами делегатами й покінчення промови матроса, який, закінчивши її словами: „Смерть контрреволюціонерам і всякій сволочі!“, подивився на нас і стукнув револьвером по столі, я знову підійшов до предсідника і в рішучій формі зажадав слова. Він відмовлявся, я настоював і в нас біля стола, на очах цілої салі завязалася суперечка. На щастя серед вічевиків були й Українці, які почали питати представника, в чім річ, і той, рад - не - рад, мусів сказати. Тоді вічевики зажадали, щоб він таки мені уділив слова, і я взявши слово, привітався зі зборами та спокійним лагідним голосом в довшій промові вяснив становище повітових земських зборів у справі панцирок, представив вічу своїх товаришів делегатів і відчитав ухвалу зборів, додавши, що вічевики самі вибирали повітове земство, яке є господарем у повіті, й тому не повинні втручатися в його права, що панцирки є добром української держави й той, хто хоче їх дістати, повинен у цій справі звернутися до української влади. По мені говорив повітовий комісар, а за ним промовив кілька слів третій делегат, селянин. Він сказав коротко, але добре.

Вийшов наперед, у свиті, сперся на патик, як це наші дядьки роблять, і промовив: „Слухайте но, діти! Ви хочете віддати панцирки?! а як нам треба буде тут? Га?! Не давайте! Не можна цього робити!“ Після того ми чемно вклонилися й вийшли. За пів години по телефону повідомлено Земські Збори, що всі большевицькі заходи пішли намарно. Та цей інцидент показав мені, що справу треба розв'язати негайно, бо інакше пропаде. Тої - ж ночі післав я депешу до командуючого Одеською округою, до котрої належав Олександрівськ, просячи рятувати справу.

На другий день я поінформувався у начальника автомайстерні й згаданих двох старшин, Грузина й Латиша, в якому стані знаходиться ремонт автопанцирок. Виявилось, що дві панцирки вже цілком готові і їх можна кожної хвили зложити й пустити в рух, тільки вони навмисне тримають різні їх частини осібно, аби панцирки виглядали як ще нездатні, але в такому стані їх довше тримати й неможливо й небезпечно. Робітники можуть доглубатися, в чім річ, і буде кепсько.

Тимчасом люті на свою невдачу большевицькі агітатори напружували всі сили, щоб поставити таки на своєму. Підюджені ними робітники готовилися забрати панцирки силою. І от увечері того дня, коли я, сидючи в своїм урядовім кабінеті, сущив собі разом з іншими членами Пов. Ради голову над тим, що діяти в цій ситуації, як десь коло 8-ої години відчиняються двері й появляється молодий старшина українського війська й каже, що він присланий з 250 козаками по наказу командуючого одеською округою.

Ми всі скочили й мало не задушили його в обіймах. Це були гайдамаки. Вони знаходилися ще на стації Олександрівськ-південний у вагонах.

Зараз же ми зробили нараду, на яку запросили начальника автомайстерні, з прихильними нам старчинами, Грузином і Латишем, повітового комісара, декого з салдатів Українців з автомайстерні й представника вільного козацтва. На цій нараді виробили такий плян: гайдамаків поїздом передати зі ст. Олександрівськ-Південний на Олександрівськ-Катерининський, ближше до міста, тримати в вагонах до 12-ої години ночі, а тоді вивести їх і захопити несподівано автомайстерню. Варта в автомайстерні слабенька й зле озброєна, тож сильного опору ставлятиме, а решта салдат автомайстерні живуть в місті на приватних помешканнях і про захоплення автомайстерні зможуть довідатися аж ранком о 6-й годині, коли прийдуть на роботу. Телефон в автомайстерні рішено зіпсути, щоб часом хтось не наробив алярму. Варту постаратись обезброїти без стрілу. Коли автомайстерня буде захоплена, то до 6-ої години ранку старшини автопанцирок, Латиш і Грузин, разо і з салдатами Українцями з автомайстерні обіцяють змонтувати

обі направлені панцирки і приготувати їх до бою. Плян переведено в цілості з повним успіхом.

Автомайстерні захоплено без вистрілу, на 5-ту годину рано панцирки були готові до бою, а на розі паркану й на воротах автомайстерні висіло оголошення, що всі салдати автомайстерні протягом 24 годин мають забрати свої документи і виїхати на місце свого уродження, в противнім разі будуть покарані й вислані під арештом. Рівночасно призначено коменданта міста і за його підписом розліплено скрізь оголошення, що ніякі віча не дозволяються, а винні в нарушенню спокою міста будуть підлягати воєнному суду.

Здивованню мешканців та злости большевиків не було кінця й міри. З самого рання всі фабрики й майстерні гуділи ревом гудків, скликаючи робітників на віча, але справа їх була програна. Та не надовго мені стало тої радості, бо прийшли й клопоти. Треба було харчувати гайдамаків, а тут грошей чортма та й взагалі нічого не було. Довелося скликати багатих мешканців міста й просити їх зробити складку, що вони радо зробили й на якийсь час справа залагодилась. Члени Повітової Ради ввесь час опікувалися гайдамаками.

Та в той же день наші телеграфісти Українці, що були на залізничних стаціях, донесли, що з Харкова на Олександрівськ їде поїзд з озброєними матросами, які мають і гармати, аби відібрати панцирки.

Що робити? Упять нове лихо насувалося на місто й ніхто з мешканців того не відчував. Збройної боротьби отже не минути. В своєму розпорядженню мали ми ще 12 годин, заки прийде ворожий поїзд до нас. Негаймо зробили нараду, на якій ухвалили постаратись відбити ворога. Акцію доручили провадити сотникові, що приїхав з гайдамаками і захопив автомайстерню. Сподіваний ешелон з матросами не був страшний, з ними була надія справитись, але як підіймуться всі робітники з фабрик і майстернь, то ми готові не видержати. Треба було збільшити свої сили, але як і ким? Вільні козаки обіцяли дати поміч людьми чоловік 15—20. То за мало. Стали запрошувати особисто старшин, що проживали в місті, — прийшло лише двох. Старшини з дивізіону — Грузин і Латиш, кулеметчики, до міста вже не ходили, бо боялися помсти від салдат з автомайстерні й сиділи весь час в автомайстерні біля панцирок.

Прийшов ще той молодий полковник, що про нього я вже згадував. Зголосився крім того один козак кулеметчик з автомайстерні, з поза тих тринацяти, що були в контакті з Пов. Радою. Та всеж цього було за мало й треба шукати помочі з боку. А тут як раз через Олександрівськ по лінії Катерининській вертали додому з фронту донські козаки. А що всі інші лінії були захоплені большевиками, а на півночі Дону йшла боротьба з Калединим, то дончаки цілими поїздами пе-

реїздили через Олександрівськ. Мені спало на думку використати ці переїзжі козацькі ешелони й просити в них помочі. Робити це треба було в великій таємниці, бо донці вважалися контрреволюціонерами і навіть уряд У. Н. Р. не хотів мати з ними звязку, а лише згодився пропускати їх через українську територію на Дін. Коли прийшов на ст. Олександрівськ-Катерининський перший козацький ешелон, я пішов до коменданта поїзда й просив у них помочі, пояснивши, про що ходить. Старшини всі погодилися, але сказали, що треба запитати козацький комітет, бо тепер і в них є комітети. Козацький комітет відмовився й ешелон за годину відійшов. Та з попередньої стації свій телеграфіст повідомив, що йде ще один ешелон дончаків і буде в Олександрівську за дві години, а тут уже мали невдовзі надтягнути й большевики на ст. Олександрівськ-Південний. Поганий був у мене настрій, а тут у місті кипить як у казані: віча, сварки, в повітрі чулася небезпека. З кожного віча приходили вістки, що агітатори закликають до боротьби й робітнича маса піддається.

Тимчасом в автомайстерні гайдамаки готувалися до бою. Молоді панни з українських родин варили їм їжу і прилагоджували перевязний покій. Як уже згадувано, автомайстерня містилася в фабриці Бадовського на північній стороні міста, з краю на головній улиці. Фабрика ця займала цілий, досить великий квартал, мала багато майстернь і усіх сторін була обгороджена як не будинками, то парканом. Скрізь на рогах фабрики і коло брами чатували наші вартові з кулеметами, а проти воріт стояли на погетівлю панцирки. Приступити до фабрики було годі. У фабриці кватерували всі гайдамаки, там же знаходилася й команда міста.

Настрій у наших козаків був войовничий і бадьорий, тільки я, комендант і сотник журилися, бо лише ми знали й розуміли справжнє становище. В той же день, коли стало відомо про те, що до міста йде поїзд з озброєними матросами, комендант наказав одному старшині з двома козаками сісти на паротяг і поїхати від ст. Олександрівськ-Південний за 7 кілометрів до першого містка й висадити той місток, а біля нього поставити в засідці чату, щоб як ворожий поїзд вивернеться, бити ворога. Так і зроблено. Я про це не знав і сидів на ст. Катерининській, чекаючи на донських козаків. В 5-й годині вечора прийшов ешелон. Я знов звернувся до командирів і комітету за помічю. Вони нарадившись ухвалили допомогти. Становище отже поліпшилося.

Зараз же по телефону викликав я до ешелону сотника гайдамаків.

Автомайстерня від двірця була недалеко і за кілька хвиль сотник прийшов, і ми разом із донцями виробили плян оборони міста.

Але не так сталося, як бажалося. Прочекавши в поговілью години 4—5, дончаки далі не скотіли чекати й поїхали, сказавши, що ззаду йдуть ще інші їх ешелони, то мовляв вони допоможуть. Справді вночі прийшло ще три ешелони, та не один з них не хотів залишитися й допомогти нам. Над ранком пішов я додому бодай трохи спочити після тяжкого дня. Большевицький поїзд, як опісля виявилось, підійшов до містка, завчасу побачив, що він висаджений, і спинився. Матроси висипали з вагонів і стали проклинати мазепинців, а гайдамаки почали їх кропити з засідки. Тоді матроси зрабили розстрільну, відігнали засідку й взялися направляти міст. Частина їх залишилась принаправі, а решта вернула назад, на передостанню стацію, де й заночувала. Там вони й зоставалися аж до другої ночі, і вдосвіта вирушили на Олександрівськ. Було це 13 грудня 1917 р. День перед тим трапилася у нас така історія.

Не встиг я проспати й три години, як до мене прийшов один член П. Ради й збудив, щоб я йшов рятувати від смерті п'ятох старшин. Як! Що? Яких старшин?

Виявилось, що начальник автомайстерні, комендант міста, двоє старшин з бронезового дивізіону, Латиш і Грузин та ще якийсь офіцер, не витримавши того гніту, який через ті дні тяжив над містом, і боячись, яко старшини, яких тоді салдатня скрізь мордувала, в разі неуспіху з нашого боку, пімсти від розлюченої салдатської і робітничої юрби—рішили втекти й, нікому нічого не кажучи, пішли на Катерининський двірць і сіли на поїзд, що прийшов о 5 й годині ранку. На двірці був хтось з салдатів автомайстерні, побачив їх і зараз же по телефону дав знати в Совет Солд. і Рабоч Депутатів, звідки прислали озброєних робітників, які заарештували їх і привели до приміщення Совету.

Совет негайно скликав представників від фабрик, майстерень та автомайстерні на засідання, судити нещасних утікачів.

Большевицькі агітатори, користуючися такою доброю нагодою, хотіли підняти темну масу на таку саму революційну акцію, яку вону проробили у себе на Московщині.

Треба зауважити, що Совет Солдатських і Рабочих Депутатів не визнавав П. Ради й увесь час вів боротьбу з нею за владу. В повіті вплив Совету Рада знищила цілком, але в місті вдалося це лише наполовину. Отже фактично в місті було дві влади. Уряд У. Н. Р. робив величезну помилку, допускаючи існування ворожої установи поруч із своїми. Населення не знало, кого слухати, а тимчасом Совети скрізь займали ворожу позицію супроти Української Держави та її представників.

Так було і в нас. Совет, що правда, досі не виступав активно проти української влади, але тепер треба було цього сподіватися з огляду на наближення харківського ешелону.

Я зараз же удався до Совету, де й застав арештованих старшин. Сиділи вони в кімнаті, а біля них стояло двоє робітників з рушницями. Я звернувся до предсідника Совету (Жида) з запитом про причину арешту й по якому праву це зроблено. Той відповів, що старшини мовляв тікали, очевидно значить щось нарobili шкідливого проти робочого народу.

Тут прийшов і сотник, начальник гайдамаків. Спочатку в мене була думка просити сотника взяти гайдамаків і силою увільнити арештованих, але я стримався від того кроку, бо покиб це сталося, їх могли перебити, а в місті піднялась би стрілянина, що з огляду на наближення ворога, могло хто знає, як скінчиться. Треба було старатися направити біду иншим способом. В Советі довелося нам прождати добру годину, заки зійшлися представники фабрик. Нарешті предсідник Совету запросив арештованих у салю засідань, а від нас зажадав віддачі револьверів, які обіцяв під словом чести вернути по нараді. Я револьвера не мав, а сотник свій віддав. В салі на естраді стояв стіл, за яким посаджено під вартою старшин. Ціла саля була набита людьми. Мене й сотника предсідник запросив сісти біля президіяльного стола. Почалося засідання. Першим почав говорити матрос, який приїхав з того поїзду, що йшов на Олександрівськ і застряг перед мостом. Ми, казав він, мирно їхали до Олександрівська, а тут нам навмисне висадили міст, аби нас знищити, та ще й обстріляли. Кінчив домаганням смерти для контрреволюціонерів старшин. Після того почали вияснити справу, хто дав наказ висадити міст. Комендант гайдамаків признався, що він. Спитали мене, чи знав я про такий наказ, і я відповів, як і було на ділі,—що не знав. Далі знову виступали промовці, які теж кляли буржуазію й контрреволюціонерів та всі домогалися смерти для арештованих старшин. Вкінці забрав слово я і в довшій промові старався збити вражіння від попередніх кривавих промов. Я говорив, що комендант Олександрівська людина військова, належить до війська У. Н. Р. і накази свого уряду мусить і повинен виконувати. Коли ворожий ешелон з озброєними людьми іде на місто не для розмов, він мусів ужити заходів для оборони міста. Висадити міст було його обовязком, а не проступком і за це винуватити його не можна.

По моїй промові суд ухвалив арештованих затримати і відправити до Харкова. Та я не дочекався виріку й відійшов скорше, щоб розпорядитися, аби всі школи були закриті, бо в місті неспокойно.

Приходилося й радіти й сумувати, що нарада в Советі так скінчилась.

В автомайстерні найшлися нові кулеметчики, а комендантом призначили ми иншого. Старшини, які проживали в місті, зачувши носом небезпеку, почали бігати до мене, питаючися, що їм робити і чи дійсно буде бій у місті. Я всім відповідав

однаково: Ви старшини, живете на Україні, ваше місце зараз має бути в автомайстерні. Але явилось туди може 2—3, а решта поховалась.

Коли я вирвався на хвилю додому пообідати, до мене явився якийсь чоловік з забандажованою головою. Виявилось, що старшина, якому було доручено висадити міст, не вернув назад до міста, а поїхав поїздом на Дін і явився до отамана Військового Донського Кола, розказав йому про становище, яке склалося в Олександрівську, і просив дати наказ козачим частинам війська Донського, що переїздили через Олександрівськ, щоб вони помогли нам своєю зброєю.

Наказний Отаман Війська Донського Гогаєвський дав бажаний наказ.

Та не зважаючи на цей наказ, усі частини, які проходили через Олександрівськ у той день і вночі, відмовлялися допомогти. Цілу ніч просидів я на стації і лише под ранок прийшов ешелон з донцями, які згодилися допомогти нам збройно. Зараз же відбулася військова нарада і донці зайняли призначене їм місце. І в сам раз це сталося, бо по телефону дали нам знати, що ешелон з матросами прийшов на ст. Олександрівськ Південний і почав виладовуватись. Отже збройна боротьба мала таки початись.

На нараді ухвалено, щоб донці стерегли передаткову залізничу лінію, себто східну частину міста, аби ворог не зайшов з боку, а гайдамаки мали боронити міста.

Західну сторону міста прикривав Дніпро, і ворог міг наступати з півдня, від південної стації.

Як передбачалося, так і сталося. Ворог почав наступати на місто, а частину післав в обхід. Заревли гармати, затріщали рушніці й кулемети. Населення в страху поховалось, а робітники стали по стороні большевиків.

Пандирки рятували ситуацію, але ворог мав гармати й почав обстрілювати автомайстерню. Проте за кілька годин бою напад був відбитий і ворог нарешті вигнаний з міста на південну стацію, звідки почав був свій наступ.

Міська Управа почала мирові переговори між обома сто-

З боку української влади поставлено домагання обміну полоненими і негайного відїзду ворога зі стації, бо інакше розпочне наступ українське військо. При виміні полонених вернули й ті п'ять старшин, що їх арештував Совет. Надвечір матроси відїхали, а українське військо обсадило стацію й поставило там автопандирку, сподіваючися, що ворог знову верне. Наслідки сутички були для большевиків досить тяжкі: у них багато полягло, тимчасом як у гайдамаків було всього кілька чоловік легко ранених, а в донців був забитий один козак. Увечері тогож дня донці поїхали далі.

Сподіванки української військової влади справдилися. Скоро лише відїхали донці, з попередньої стації, де спинився большевицький ешелон, чекаючи нагоди знову напасти на місто, по телефону прийшла від большевиків просьба дозволити їх делегації приїхати в Олександрівськ для переговорів.

Ми згодилися під умовою, що приїдуть лише два їх представники.

Явилися двоє матросів і просили, щоб ми дозволили їх ешелонові проїхати до Севастополя.

Переговори велися дуже гостро і по всьому було видно, що делегати приїхали лише подивитись, як обсажена наша стація військом. Ми дали дозвіл під умовою, що поїзд на стації не спинятиметься, а повним ходом проїде далі, інакше зараз же його обстріляємо. По відїзді делегації на стацію викликано другу панцирку й поставлено біля торч, щоб у разі чого—обстріляти ворожий поїзд. За годину приїхав ешелон. Він мабуть мав намір спинитися, але побачив дві автопанцирки й пішов далі. За якийсь час нам дали знати з наступної стації, що поїзд там спинився й стоїть.

Очевидно ворог думав вночі напасти. Зараз же в тому напрямі розібрано залізничий шлях і всю ніч автопанцирки вартували на стації. На другий день ворожий ешелон рушив на Севастополь. Отак закінчилася у нас перша сутичка українського війська з червоним наїзником.

Ю. Магалевський.

Катастрофа.

Було це на стації Гречани біля Проскурова в листопаді 1919 року. Три дні їхали валки з Камянця до Проскурова. По дорогах і шляхах ішли втомленою ходою козаки української армії, обідрані, напів босі, ненагодовані, змучені всякими тифами. Непролазна грязюка всюди, а понад дорогами то там, то тут валяються кінські кістки або недавно здохлі коні, з яких нікому й шкіри зідрати... Пригноблений настрій у війську, невесело дивляться на обставини в політичних кругах. Всі потомлені за цей рік. Почавши з повстання проти Скоропадського, багато з учасників боротьби вже рік не спали нормально в безконечних боях та евакуаціях.

Дійсність здавалася тяжким сном і хотілося прокинутись з того сну, прогнати страшні примари. Але на жаль, то була дійсність.

Армія та рештки державного апарату прямували на північ, на Волинь. Треба було знайти якунебудь незагрожену точку української території, де-б можна було дати хоч кіль-

каденний спочинок армії. „Дайте нашим козакам умитися та ніч переспати, то ми підемо в наступ на денікінців“, — так казав Василь Тютюнник, тодішній начальник штабу дієвої армії.

Дійсно, армія докотилася вже до Старокостянтинова, полишаючи майже без бою Проскурів. Денікінська армія, хоч почала вже панічний відступ на півночі під ударами большевиків, все-ж по інерції сунулася за Українцями.

Три дні стояли міністерські валки на Гречанах. На північ у напрямі на Старокостянтинів їздив панцирник „Вільна Україна“ і мав сутичку з селянами Пашківської волости. Отже це було причиною нашого стояння на Гречанах. Пробували зеднатися по телефону з Климашівкою, де ніби мав бути „центр повстання“, але телефон не відповідав. Від міністерства шляхів зверталися до бюро професійного союзу залізничників, яке теж їхало в одному з вагонів „міністерських валок“, але ніхто не згодився їхати: „Ще вбють десь“. 21 листопада прийшли чутки, що ніби в Климашівці велике повстання під проводом якогось Костенка, що там агітують денікінські агенти, обіцяючи селянам золоті гроші та дешеву мануфактуру. 21 листопаду опівдні сказав мені тодішній голова ради міністрів І. Мазепа, що кому небудь треба поїхати на Климашівку, вияснити справу й зараз же дати знати на Гречани, бо Проскурів уже майже під ударом. Я негайно взявся за це діло й запропонував Назарові Петренкові, членові центрального комітету партії соціал-революціонерів, щоб він їхав зі мною в Пашківську волость. Він без роздумувань згодився й ми рішили яко мога швидче вийхати на Климашівку. Було два способи доїхати до непокірної волости. Один спосіб запропонував мені мій приятель Павло Петришин (дійсне імя Лисий, старшина української армії, родом з Тернополя, що загинув в трагічних обставинах коло ст. Пятки в грудні 1919 року). Петришин командував панцирником „Вільна Україна“ й охоче згоджувався повезти нас на Климашівку. Довелося нам від цього відмовитися, бо панцирник „Вільна Україна“ напередодні був у Климашівці й там мав перестрілку з озброєними селянами. Тому ми рішили їхати дрезиною, яку нам дістали на стації. Настав вечір і за ним прийшла чорна-чорна ніч. На небі ні зорі, дрезина постукує по рейках. Нарешті ми добралися до Климашівки. На стації нікого, тільки черговий телеграфіст дзвонить по телефону, хоче додзвонитися до Красилова. Вийшов до нас вусатий начальник цього полустанка, поскаржився на селян, які мають зброю, а не знають, куди її направити. Казав, що на Климашівці стоїть у вагонах постачання 8. дивізії Запорізького корпусу, то селяне схотіли ним заволодіти.

Через те, мовляв, і заколот учинився. „Ох, уже мені ця несвідомість людська, скаржився він. То ждали, що „красна

армія красного товару принесе“ з Москви, та діждали, що большевики й сорочки з них почали стягати. Тоді одумалися, чухали потилиці й зраділи, як вернулась українська армія. Тепер уже нахилиють вухо до підшептів денікінських агентів. А то чи повірите, є й такі, що кажуть: Мені все одно, нехай би й Поляки прийшли — подивимося, яка у них програма“.

Ми діждали ранку й зі сходом сонця рушили в село. Якись парубчакі провели нас до сільської управи, де ми заявили, що прийшли з доручення правительства побалакати з громадянами з приводу сутичок селян з військом. До нас прийшов „організатор“ Костенко в військовім жовтім полушубку, з револьвером за поясом і з біноклем через плече, так ніби він тільки що сидів в окопах. Це був чоловік років 35, з невеличкою борідкою, з трохи кирпатим носом, жвавий і енергічний. Був морозець, сонце сяло. Ми сиділи під „зборнею“, розмовляючи з „дядьками“, які посходилися, щоб послухати новин. Пригадую, як один древній дід все намагався витолкувати присутнім, що таки справді настає „кончина світа“, бо мовляв, у писанні святому стоїть, що буде перед страшним судом війна між народами, а потім уже „піде партія на партію“. „Тоді вже всім нам буде капець“, закінчив дідусь.

З розмов виявилось, що Пашківська волость не дуже квапилась взагалі виконувати свої патріотичні повинности.

Їх патріотизм кінчився межами села або волости, далі вони не бачили. Вони знали, бо чули, що Денікін відбирає землю у селян, віддає її панам, але на мобілізацію не пішли. У вересні 1919 р., після неодноразових нагадувань, був посланий в цю волость відділ війська, щоб узяти новобранців, але селяне Пашківської волости цей відділ розброїли. Я питав, чому вони це зробили, й дістав від кількох селян відповідь:

„Ми не йдемо проти українського правительства, але нам набридла війна. Ми не признаємо ніяких партій, ніяких банд, а будемо самі захищати себе. Жнива у нас незібрані через війну. Треба всі війни на бік, і нехай нас оставлять. Уже три роки тут воюють, і кінця не видно“.

Ми хотіли вияснити причину сутички климашівських селян з панцирником і почули обвинувачення, ніби перші стріляли козаки української армії, а селяне мусіли боронитися. В дальшому виявилось, що селяне зовсім не були такі невинні, як хотіли себе показати.

Адже-ж на Климашівці більше тижня стояв ешелон запорізького корпусу. Климашівці поясняли, що одної ночі трапився грабіж у цій валці: як виявилось, озброєні молоді хлопці хотіли поживитися цукром. Оповідачі виправдувалися тим, що козаки, які охороняли валку, міняли у жінок курей

та горілку за цукор. „Стації ми не займали, туди не лізли. Людей стримати ми не могли.

„На ранок після нападу на постачання прийшов панцирник і почав стріляти з кулемета без попередження. Ми пішли й випроводили цього непроханого гостя. Проти Української Народної Республіки ми не маємо ніяких виступів“.

Такі речення записано в моєму щоденнику з того часу. Виявилось, що климашівські селяне пограбували з постачання не тільки цукор та борошно, але й зброю. Ми вказували на це, як на ганебну зраду України й почули відповідь:

„Зброї ми взяли небагато.. Після війни грабіж не минувий. Зброї ми не віддамо, поки будемо жити“.

Оттакий настрої знайшли ми в селі Климашівці. Був там один залізничник, родом з Пашківської волости, який весь час брав участь в українській визвольній боротьбі, на прізвище М — ч. В розмові з нами він зтиха сказав: „Якби була сила, то цих сватків, які не знають, чого вони хочуть, посадовити-б не місяць в тюрму, то тодіб вони порозумнішали. Чужа влада з них три шкури лупить, то й нічого, а свою армію обкрадають“.

Ми ждали, поки прийдуть уповноважені з інших сіл Пашківської волости до Климашівки, бо хотіли на зібранні почути голоси всієї волости. На 12 годину, дійсно, посходилися люде в школу. Костенко, держучи в руці бінокль, відкрив збори.

Я взяв перший слово і в гарячій промові кликав селян до пізнання своїх інтересів, щоб вони через свою несвідомість не стали жертвою Денікіна. Довелося їм показати образ України, поневоленої російськими генералами й поміщиками, і вказати на героїчні зусилля армії української, яка боролася на кілька фронтів, проти білої й червоної Росії.

На руба поставлене запитання: „Якої власти ви, люде добрі, хочете? чи денікінської, чи большевицької, чи може польської“, — відповідь була одна: „Тільки української“. „А чогож ви зі зброєю в руках на печі сидите, чого ви до війська не йшли й не йдете?“ На це відповіді не було, тільки молодші переступали з ноги на ногу та один на одного зпід лоба позирали.

„Так знайте, кінчив я своє слово, коли ви не схаменетесь, то пропаде наша Україна, і ви і діти ваші будуть довго покутувати свої погані діла в чужому ярмі, в неволі!“

Після мене промовляв Назар Петренко. Промови справили добре вражіння на присутніх. Зібрані заявляли, що вони не хотять робити шкоди українській армії, хотять тільки, щоб заарештованих на стації хлопців і дівчат, які розтягали військово майно, було випущено. Виявилось, що панцирник, їдучи через Климашівку, забрав з собою 5 хлопців і 4 дівчат.

Внаслідок обговорення справи складено такий протокол, який підписали ми, як представники правительства УНР., та уповноважені цього віча. Подаю тут головні його точки.

„Протокол загальних збірив громади села Климашівки і представників з окружних сіл Пашківської волости 22 листопаду 1919 року.

Ми, громадяне села Климашівки й окружних сіл, вислухавши делегатів Уряду УНР., громадян Панаса Феденка й Назара Петренка, й обговоривши справу озброєного виступу на ст. Климашівка, постановили довести до відома правительства УНР слідує:

1. Пашківська волость і окружні села не виступали проти уряду УНР, не виступають тепер і не будуть виступати надалі. Озброєна сутичка, яка мала місце 20—21 листопаду на ст. Климашівка, була наслідком непорозуміння, що сталося межи бронепотягом і селянами, які були на стації в момент розпродажу цукру.

2. Пашківська волость і вся місцева організація заявляють, що вони в своєму районі не будуть втручатися до залізниці; переховуванню війська і проходу поїздів перешкод не чинитимуть, залізниці не псуватимуть і не будуть робити ніяких перешкод нормальному залізничному рухові.

Так само Пашківська волость і вся місцева організація обов'язується не чіпати військових частин УНР. при переході їх через волость...“

Цю заяву підписали уповноважені окружних сіл. Зладжено її в двох примірниках: один взяли ми з собою, а другий лишився в Климашівці.

Отже, після цієї дипломатичної „перемоги“ нам треба було використати її якомога швидче. Попрощавшись з селянами, ми скорим ходом рушили до стації. По дорозі ми бачили огидне видовище, як дівтора тягла з стації з розбитих вагонів усякі речі, — цукор, свічки, пшоно. Охорона з постачання розбіглася і людність господарювала в вагонах по своїому. Я показав Костенкові на це, і він обіцявся навести порядок.

Саме, коли ми проходили селом, почули сичання й пихкання паротягу. Це летів з усієї сили панцирник „Вільна Україна“. Ми бачили, як усе село збентежилось, все живе вхопилося за зброю, бо думали, що панцирник почне бомбардувати село. Але панцирник проїхав на північ без вистрілу. Цей несподіваний проїзд панцирника видався мені підозрілим і ми з Петренком кинулися до телефону. Телефон зеднали з Гречанами. Жіночий голос відповідає. Я прошу негайно покликати голову ради міністрів Мазепу. Дістав відповідь, як обухом по голові: „Перед двома годинами всі валки відїхали в напрямі на Проскурів“...

Щоб зрозуміти всю фатальну роль цих двох годин, треба знати, що шлях через Проскурів вів у напрямі на Чорний Острів—Волочиська, тобто в суточки, з яких не було виходу. Шлях на Старокостянтинів був довший, тут була надія виграти час, реорганізуватися й рушити в наступ на ворога. Переїзд міністерських валок до Старокостянтинова урятував би цінне державне майно, медикаменти, постачання для війська. З цього можна булоб почати відбудову фронту проти Денікіна, якого військо вже остаточно розкладалося. До цього відновленого фронту неминуче приєдналась би галицька армія, словом продовжено булоб боротьбу в регулярних формах, а не в формах партизанської війни.

Аж на другу ніч добралися ми пішки на ст. Війтівці і там застали вагони, які вже треба було опорожнити. Тут виявилось і трагічне непорозуміння. Хтось приніс чутку до Гречан, що мене й Петренка в Климашівці постріляно, ніби там повстанці розібрали залізничу колію. Головний Отаман С. Петлюра, не порадившись з міністрами і не перевіривши чутки, рушив на Проскурів, а інші валки мусіли їхати слідом.

Коли я прийшов на Війтівці й бачив остаточно руїну, коли майно міністерств перекладали з вагонів на селянські вози, я шкодував, що мене справді не вбили климашівські „патріоти“, щоб не дивитися на це, від чого їй досі маю в серці криваву рану.

П. Феденко.

З м і с т :

	стр.
1. Великий ісход	3—5.
2. Ю. Липа: Відступ (поез.)	4
3. В. Садовський: До десятилітнього білянсу	5—15
4. Є. Маланюк: Extra Patriam (поез.)	16—20
5. В. Королів-Старий: Без підтримки	20—26
6. В. Кедровський: Де-які психологічні підклади при творенню армії УНР.	27—39
7. В. Куц: Сторінка боротьби.	39—45
8. А. Маршинський: Спокуса	46—50
9. А. Гребінник: На острові Лемносі	51—58
10. В. Завадський: Евакуаційний профіль	59—61
11. С. Сірополко: З українського життя в Москві	62—66
12. Ю. Липа: Петька Клин, нальотчик (опов.)	66—78
13. Д. До вдов: „Бандитизм“ чи революція?	79—88
14. П. Феденко: Дві еміграції	88—96
15. Л. Дудко: Пішки з Києва на Поділля	97—106
16. Ю. Магалецький: В. Олександрівську на Запорожжі	106—121
17. П. Феденко: Катастрофа	121—126

Т Р И З У Б

Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва

виходить що неділі у ПАРИЖІ при участі видатних літературних сил під загальною редакцією Вячеслава Прокоповича.

П Р Й М А Є Т Ь С Я П Е Р Е Д П Л А Т А Н А 1929 РІК:

	на місяць	на три місяці
у Франції	12 фр.	36 фр.
у Чехословаччині	20 корон	60 корон.
у Польщі	4 золоті	12 золотих
у Румунії	120 леїв	360 леїв
у Німеччині	4 рен. мар.	12 рен. мар.
у Сполучених Штатах Пів. Америки.	1 доляр	3 доляри
у Канаді	1 доляр	3 доляри

Передплата приймається з першого і п'ятнадцятого кожного місяця. — — — При груповій передплаті дається знижка.

Журнал набувати можна в Парижі

в книгарні **В. Поволоцького**, 13 rue Bonaparte, Paris VI.

Крім того журнал передплачувати й набувати можна у представників „Тризуб“:

- 1) В Сполучених Державах Півн. Америки — „Surma Book“, 103, Av. A. New-York, N.J., U.S.A.
- 2) В Канаді — W. Sikewitch, 512 Bannerman av. Winnipeg, Man.
- 3) В Румунії — Dm. Herodot, Strada Delea Veche. 45. Bucarest.
- 4) В Чехословаччині — Прага: F. Slodecky, Horni Cernosice u Prahy, Villa Krotochvil.
- 5) В Польщі — W. Prychodko, Podwale, 16, m. 15. Warszawa.

Редакція і Адміністрація. 42, rue Denfert-Rochereau Paris V.

Почтова адреса: „Le Trident“ (Tryzub). Boite post. Nr. 15. Paris XIII.

27 РІК ВИДАННЯ.

**ВИДКРИТА ПІДПИСКА
НА**

27 РІК ВИДАННЯ.

Літературно - Науковий Вістник

місячник літератури, науки й суспільного життя.

Виходить книжками в перших числах місяця і містить статті визначних молодих і старших укр. письменників і учених.

Передплата винсить: місячно 2*50 зол., піврічно 14 зол. на рік 26 зол.

Адреса Редакції і Адміністрації: **ЛВІВ**, ул. Руська ч. 18 III пов.

Редагує: Комітет. За редак. відповідає: **Петро Постолук**.

Видає: **Українська Видавнича Спілка**.

Як стати свіжим і здоровим ?

Робимо це, що вже наші діди і родичі з успіхом робили і уживаємо від 32 літ випробований і улюблений

„Феллера Ельза-Флюїд“

котрий певно успокоює біль, зміцнює і покріплює тіло. Він придаєсь:

Як косметик є він жерелом сили і краси. До натирання у всіх случаях, де натирання є конечним і дуже скоро ділає.

Як добродійно впливає Ельза-Флюїд при болях ревматизму і гіхту, свідчать чисельні подяки, з яких можна щоденно перекопати, що Ельза-Флюїд побороє легко цілковито найбільше застарілий ревматизм.

Для членів по трудах, зусиллях, утомленню і т. д. ділає зміцнюючо і оживлюючо. До плекання уст дуже улюблений задля свого доброго ділання на ясна і зуби.

Для горла особливо в зимні і мокрі дні як вода до полокання горла. (Кілька кропель змішаних з водою ділають знаменито).

До плекання тіла проти всяких висипок на тілі і т. д. котре відсвіжує, чистить і скріпляє.

До плекання голови зміцнює чистить шкіру голови і хоронить перед творенням порплів і т. д.

В зимі хоронить перед злими наслідками вогкості і зимна. В літі є він скріплюючою домішкою води до мита і до купелі, ділає проти почення і дезинфікує.

При 1000 нагодах оказується добрим і пожиточним средством і ддятого повинен він знаходитися в кожнім домі. Кілька кропель ділають о много ліпше і сильніше як „Францбрантвайн“.

В кожній родині можна його при численних нагодах з найбільшим успіхом уживати.

Многосторонна придатність правдивого Ельзафлюїду Феллера є достаточно знана.

Що всі хвалять, то мусить бути добрим!

Можна дістати в пачках з 6-ма подвійними або 2-ма спеціальними фляшками.

ЦІНИ: Нам не можливо означити сталі ціни, одначе обчислюється кождо разово як найтаньше. На жаданне пересилаємо докладні цінники.

ПОЧТОВА ОПЛАТА: На поштової оплаті можна богато заощадити, наколи кількох знакомих з одного місця замовлять рівночасно на одну адресу. Замовляючий дістає надто даровий пакунок.

АДРЕСА ЗАМОВЛЕННЯ: Правдиві Ельза препарати аптикара Е. В. Феллера можна дістати:

Для Польщі: у Польській пересилковій централі № 413 Ельза препаратів в Більску, аптикар А. Іутвінські, Ринок 15.

Для всіх інших країв: у Евгена В. Феллера, Стуніца Донья № 660.

К Р О А Ц І Я.

Феллера Ельза-помада до лиця є незрівняним средством до надання шкірі лиця і рук м'якості і делікатности. Остуди, зашкірники і веснянки зникають при її помочі в дуже короткім часі.

Ельзамасть до волоса (Таннохіна помада до росту волоса) має добродійний вплив на волоса і запобігає передчасному осивінню.

Тільки при помочі Ельзаплекаючої для туристів. Их можна дістати в малих і великих картонах.

Ельза тиктура для туристів у фляшочках з пензлем Плин не средство проти нагнітків, усуває без болю інапевно нагнітки, спускає хливи і т. и. Ельза - загорянський сік при кашлю і болю грудий.

ЛЬВІВ,

КОСТЮШКА

Ч. 1а

Одинока на Зах.-Укр. землях фахова централя
КРАЕВИЙ МОЛОЧАРСЬКИЙ СОЮЗ
„МАСЛОСОЮЗ“

зі своїми відділами в

СТРИЮ, Шевченка 5,

СТАНИСЛАВОВІ, Собеського 26,

ПЕРЕМИШЛЬ, Ринок 25,

САМБІР, Костюшки 11а.

КОЛОМІЯ, Шевченка 26,

ТЕРНОПІЛЬ, Міцкевича 42,

ДРОГОБИЧ, Стрійська 14,

ЛУЦЬК, Ягайлонська 13

СОКАЛЬ—організаційний

відділ уділює вселяких і вечерпуючих порад в організованні, в основувані молочарських кооперативів, достарчає молочарняне приладдя комплетне і поодинокі части на догідних ратальних сплатах і по цінах фабричних займається організацією з буту масла і т. д.

„ПОЛОТНО“

Акійна С-ка

у Львові, вул. Городецька 95. 97 (напроти гол. залізн. двірця)

КУПУЄ ЛЕН і КОНОПЛІ або міняє на готові сільські та фабричні полотна, сукна, цайги та продає їх за готівку. Власна фабрика лив, посторонків і шнурів. Вибір хідниківв юти та одежевих відпадків. Купує всякі личничі і промислові рослини, насіння коріння.

Видавництво

„РУСАЛКА“

під редакцією

Гр. ГАНУЛЯКА

ЛЬВІВ,
КУРКОВА Ч. 10

Редакція „Театральної Бібліотеки. (Річна передплата 10 зл.) поручає слід. Календарі на 1929 р.: „Господарський календар“ 3 зл., „Веселий календар“ 2 зол., Народний календар „Наука“ 2:50 зл. В-во українських листівок: Великий вибір листівок з привітом на різдвяні й великодні свята(сот.8—10 зл

Кооперативи предплачуйте
Господарсько - Кооперативний
Ч а с о п и с

Орган Ревізійного Союзу Укр. Кооператив
що містить правні поучення та статті про органі-
зацію Кооператив та з господарства. — — —

Річна передплата 24 зол.

Адреса; Львів, Словацького 14,

oooooooooooo

Кооперативна Республіка

одинокий економічно-суспільний місячник
під редакцією: доц. др. Карла Коберського
містить статті наукового характеру і хроніку економічного та
кооперативного життя. — Передплата вносить: За рік 16 зл.

Для Америки передплата: 2-50 ам. дол. річно.
Бимагайте у всіх книгарнях.

Адреса: Львів, Словацького 14.

Петро Гелемей
БРОНЗІВНИЧА РОБІТНЯ
Львів, вул. Вірменська 30.

Виконує дешево й солідно всякі відновлення церко-
вних знарядів, як: окуття до Євангелій, павуки чаші
монстранції, процесійні хрести, також нові хрести і
мідяні кулі золочені в огні (на куполи).

Приймає замовлення на церковні дзвони з як най-
лучшого матеріялу з милозвучним голосом по
низьких цінах і догідних умовах.

Замовлення, полагоджує точно і в умовленім часі.

К И Л И М И

покутська кераміка, народне мистецтво, ловіцькі
пасяки, всякого рода хідники, портієри, к а п и
вовняні і бавовняні

Михайло Хамула

Львів, пл. Трибунальська ч. 1. ^{УВАГА}
_{НА АДРЕС!}

Книгарня Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка
у Львові, Ринок ч. 10.

БОГДАНА
ЛЕПКОГО:

„МАЗЕПА“

ТРИ-
ЛЬОГІЯ.

Третя й остання частина — ПОЛТАВА — вже продається.

Голоси преси:

Нарешті маємо цікаву літературно написану, передуману, запальну історичну повість — такий є щирий оклик кожного, хто прочитав перші три томи трильоїї „Мазепи“...

Три томи на 300 сторінок прочитає сучасний укр. читач із запертим віддыхом і нетерпляче жде на нових два, так, немовби це була остання сензація фільми! Чи треба більшої похвали для автора і більшого виправдання для читача, якого відразу до рідної книжки не є первородним гріхом, а придбанім під впливом середовища?...

В інтересі власного талану, українського читача і дальшого розвитку рідної історичної повісти — він (Лепкий) повинен продовжувати свій великий цикл історичної епопеї.

„М. Рудницький — Діло“ 2. XI. 1926.

„Нова Книжка Б. Лепкого — („Полтава“) — новий цінний дар українській літературі, нова скрижаль для всіх чистих серцем і відданих душею ідеї української майбутности во імя великого минулого“.

„Тризуб“, Париж 13. V. 1928.

„Трильоїя Лепкого належить до найбільше почитних творів серед західно-українського громадянства. Добрий знак часу!

Саме появилася на ксигарських полицях дальша частина „Мазепи“: Перший том Полтави, який має підзаголовок „Над Десною“ (в другому томі буде зображена битва під Полтавою). Як в „Батурині“ так і в цьому томі держить автор увагу читача у високому напруженню...

Лепкий своєю новістю відповідає на питання: чому полтавський бій скінчився катастрофою. А пильний читач „Мазепи“ Лепкого найде теж відповідь: чому катастрофою покінчився зрив сучасного покоління.

„Український Голос“ 27 V. 1928.

Вийшли та продаються:

ч. I, МОТРЯ т. I—II. по брош. 9 90 зтл. — опр. по	13'50 зол.
НЕ ВБИВАЙ „ 9.90	13.50 „
ч. II. БАТУРИН „ 9'90	13.50 „
ч III, ПОЛТАВА т. I. „ 8'— „	„в півпол. 10'— „
„ „ „ „ „	„в ціле пом. 11'— „
„ т. II. в друку.	

Головний склад в Книгарні Наук. Т-ва ім. Шевченка
у Львові, Ринок 10.

Церковна торгівля відзначена медалями і хрестами
Стрию, Одесі і Коломиї під фірмою—Дім торгівельно-промисловий
заслуги в Римі, Карльсбаді,

кооп. з обм.
пор.

„ДОСТАВА“ у Львові.

Дирекція: Львів, Домініканська 11. Склади: Львів, Руська 20, Пе-
ремишль, Ринок 23 і Тернопіль, Перля 16.

Поручає свої багато заосмотрені склади всієї церковної утвари.
Доставляє ДЗВОНИ з німецьких фабрик, з першорядного перед-
воєнного матеріалу, з довільними написами і образами, готові
і на замовлення. Виконує всякі малярські різьбярські роботи най-
лучшими артистами. Поручає підприємців будови і направи церков.

Доставляє всякого рода килими та дивани до церков і кімнат.
Кожний священик і кожна Церков повинні бути ч л е н а м и
„ДОСТАВИ“. Уділ 10 зол, вписове 1 зол. — Часть зиску розділює
„Достава“ на церковні і народні цілі. За минулий рік виплатила
на фонд вдів і сиріт по священиках по 1000 зол. готівкою. Хто
купує в „Доставі“, купує у себе, збільшує народне майно, попирає
рідний промисл і торгівлю.

ОКРУЖНА АПТИКА

**Михайла
Терлецького**

давніше Ц. К. Циркулярна
Аптика Д-ра А. Скленін-
ського.

ЛЬВІВ — РИНОК
Телефон 16—21.

Поручає всякі специфіки кра-
єві і заграничні, перевязочний
і гумовий матеріал, як також
власні випробовані фабрикати
як діточий пудер, каплі на біль
зубів, мазь на нагнітки, вино
хінове з залізом для недокров-
них, мило і т. п. Власна лабора-
торія хемічно-мікроскопова
для аналізу під проводом ліка-
ря-спеціаліста.

Муштарду францу-
ську,
кримську, англійську, природні
соки овочеві, коріння мелене
поручає витвірня **Vitellio**
споживчих арти-
кулів,— Спілька з огр. порукою
Львів, вул. Садівницька 66.
Всі повітові союзи замовляють
впрост через Народну Торговлю
у Львові, Ринок 36.

ЖУРНАЛИ, ОБРАЗЦІ,
КРОЙКИ, МАНЕКЕНЕ

Р. Ляндау

ЛЬВІВ, ЧАРНЕЦЬКОГО 3.

„Пробудити в народі любов до славного минулого це стільки, що дати цьому народові (силу предків його.“

ЦЕ ЗАВДАННЯ: БУДИТИ ЛЮБОВ ДО НАШОГО СЛАВНОГО МИНУЛОГО — МАЄ ПЕРІОДИК.

„БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ.“

„Б. І. П.“ виходить що три місяці як товстий том 8^о понад 10 арк. друку Поодинокий том „Б. І. П.“ коштує 4 зол., у передплаті 3.60 зол., піврічно, 2 томи 6 зол.; річно, 4 томи 12 зол. Зміст трьох повістей взятих з історії України-Руси; четвертий том присвячений історії інших народів.

Твори „Б. І. П.“ переважно ілюстровані — писані легко, цікаво, приступно — надаються для старого й молодого. Хто прочитає один том, прочитає всі прочі.

Твори „Б. І. П.“ ідейні своїм змістом: у всякому з них представлені будьто боротьба за рідну державність, будьто лицарські подвиги. Книжки того рода не згіршають, а навпаки убагороднюють і підносять на душі.

У В-цтві „Б. І. П.“ вийшли досі:

- 1) В. Будзиновський: Пригоди запорожських скитальців повість з козацьких часів — (196 сторін).
- 2) А. Лотоцький: Кужіль і меч. — пов. з кінця XV. і початку XVI. стол. — (170 сторін.)
- 3) Л. Вволлес: Бен-Гур — повість а часів І. Христа (189 сторін 4 ілюстр.)
- 4) Б. Монкевич: Слідами новітніх запорожців — спомни з 1918. (208 стор. 15 ілюстрацій).
- 5) О. Лещук: Криваві сліди — оповідання з визвольної війни 1918. (164 сторін.)
- 6) М. Ценевич: Злощасний самоцвіт — повість з козацьких часів (224 стор.).

ДРУКУЄТЬСЯ:

- 7) А. Лотоцький: Лицар у чорнім оксамиті — пов. з часів першого козацького отамана.

„ ГОТОВИТЬСЯ ДО ДРУКУ:

- 8) В. Дежеліч: Софію вибрав — повість з історії византийського царства.

Нехай не буде української хати, в котрій бракувало би „Бібліотеки Історичних Повістей“.

Кожда школа, читальня, парохіяльна та громадська бібліотека повинні передплачувати „Бібліотеку Історичних Повістей“!

Читайте й поручайте своїм знакомим „Бібліотеку Історичних Повістей! Пишіть до редакції, які бажання Ви малиб що до „Б. І. П.“ що Вам у ній подобається а що ні.

Не відкладайте постанови заперенумерувати собі „Бібліотеку Історичних Повістей“! Напишіть зараз картку зі замовленням, вишліть завдаток Адресуйте так:

ЛЬВІВ, (ул. Содова 4.) п. скр. 11.
„Бібліотека Історичних Повістей“.

Будьте апостолами традицій нашої славної минушини а певно станете творцями ще славнішої будучности!

Тов. Взаїмних Обезпечень

„ДНІСТЕР“

у Львові, вул. Руська ч. 20.

Обезпечав:

- 1) від огню будинки, хатні і господарські движимости, худобу, пашу і збіжа в дільцях або в польській валюті;
- 2) від крадежі готівку, вартісні папери, дорожочінности, предмети домашняго урядження, товари, склади і т. п.

Адреса для телеграм: „ДНІСТЕР“ Львів. — Телефон ч. 547.

Інформації в справі обезпечування і позичок уділяють агенції „ДНІСТРА“.

КООПЕРАТИВНИЙ БАНК

„ДНІСТЕР“

у Львові, вул. Руська ч. 20.

уділяє позички векслеві і товарові, зачети на підклад акцій і т. п., переводить купно і продаж усякого рода цінних паперів, приймає під найкориснішими умовами вкладки в краєвій і заграничній валюті, переводить торговельні операції, приймає вплати на рахунок третих осіб. попирає діяльність других кооператив.

ГОТЕЛЬ НАРОДНА ГОСТИННИЦЯ

у Львові, вул. Костюшки ч. 1.

ТЕЛЕФОН: 8—88.

Для виходу Н. Гостей вінда і в кімнатах телефони. Для селян осбні убіканії. З'їзд трамвая и: Ч. 1, 6, і 7. з Головного двірця, Ч. 9, з двірця Підзамче, Ч. 8, з двірця Личаків. — Перестанок трамвая и біля готелю.

Г. Аллерганд

Львів, вул. Казимирівська 4.

Торговля товарів залізних коси, серпи, ваги і окутя будовельне.

МАШИНИ

до виробу цементових дахівок в ріжних родах, форми до бетонових рур керничних, громозводи, хрести, вікна ло нових, і старих церков, і всякі вироби слюсарські виготовлює

Михайло Стефанівський

Львів, ул. ВАРСТАТОВА ч. 10.

(між ул. Кордецького а Рицерською коло головного залізничного двірця.)

Осип Стефанович

РАНИШЕ

Роман Зубик

Львів, вул. Галицька 16.

ПОРУЧАЄ ПО НАЙНИЗШИХ ЦІНАХ :

Модні вовни на плащі костюми і сукні
жіночі, шовки у великому виборі, сукна
мужеські англійські і краєві. Полот-
на, рршники, обрусина капи на
ліжка, ковдри коци хустки
і п л е д и

КИЛИМИ ГАЛАНА З ГЛИНЯН.

Елегант

одинока найліпша і своєрідна
паста до обуви.

Жадайте і уживайте лише сю
пасту.

адр. О. ЛЕВИЦЬКА і С-ка
Львів, Кордецького ч. 51.

КРАЄВИЙ АДВОКАТ

Д-р Мирослав
ЯНКЕВИЧ

Львів

Куркова ч. 5,

Перша Українська торгівля
ВУДЖИНИНИ і МЯСА

у Львові, Руська ч. 16

Телефон 59-74,

Теодор Пявка

Доставляє вудшинини, м'ясо
ковбаси, солонину і смалець.
Свій товар. Низькі ціни

Одинока українська
ЛІТОГРАФІЯ

А. Андрейчина

у Львові

при вулиці Михайла 4.

приймає замовлення.

Народна Торговля

Краввий союз споживчий

у Львові. _____ Ринок 36.

Споживчі товари для членів і гостей,
Каву, Чай і Какао у власному упакованні,
Насіння господарських рослин, городовини і квітів

продає у своїх складах, а саме :

у Львові, Станиславові, Перемишлі, Тернополі,
Дрогобичі, Коломиї, Стрию, Самборі, Рогатині,
Бродах, Сяноці, Городенці, Борщеві, Золочеві,
Збаражі, Косові, Мостисках, Снятині, Сокалі, Турці
н. Стр. і Луцьку, — — — — —

Приймає вкладки щадничі до обороту, а на їх безпеку служить вісім власних камениць і мурований магазин на головному Двірці у Львові.

Для членів—товарів звороти, отже дешевше. ніж деінде.

ЧАЙ

В. ВИСОЦЬКОГО І СКА
П'ЮТЬ В КОЖДІЙ ХАТІ

ЖАДАЙТЕ по всіх кооперативах і складах
„НАРОДНОЇ ТОРГОВЛІ“

чеколяда — — — — — Англяс какао

The Anglo-Asiatic Company Ltd. — London.

— — Філія: Danzig, Ketterhagergasse 3. — —

Яков Інгбер

технік-дентист

— Л Ь В І В —

Сикстуська 56а.

Кравецька робітня Михайла Стеця

Львів, Зелена ч. 31.

Абсолютно академії крою в Штутгарті і Ліпську, виконує для Всес. Духовенства реверенди, папістики, пальта і колпаки.

Для Вп. Панів виготовляє всілякі кравецькі роботи швидко елегантно по найновішим взорам і по найнижчих цінах.

Великий вибір матеріалів.

ПЕЧІ і КУХНІ

кафлеві

нові ставить

скоро і дешево так у Львові як і на провінції

виконує майстер кафлярський

МИХАЙЛО ГАЛІВЕЙ

Львів, Петра Скарги 3.

Найкращі щітки

власного виробу, різнородних можна набути тільки у фірми

Х. Вайшток

Казимирівська ч. 16.

ПОЗІР! ПОЗІР!

„ХРОМ“

Перша укр. фабрика ФУТЕР і гортівня шкір на О Б У В У

„ХРОМ“ Руська 20

Доставляє на догідних услівях перворядну шкіру на обуву.

Приймає до виправи і фарбовання на спосіб липський усі роди шкір на ф у т р а.

Має все на складі шкіри на жіночій і мужеській фура.

б. секундар загального шпиталя
б. лікар клінік у Празі і у Львові

Др. мед. Александер

М а л ь ч и к

ординує в недугах внутрішних і жіночих, лічення кремніною лямпою.

Львів вул. Лонцкого 8

В наших сторонах кожна зміна температури даєся дуже сильно відчувати і катар, кашель, хрипка, біль горла, рване членів, біль голови і зубів є у нас в той час на порядку деннім. Незвичайно сильно мучать тогди ревматичні болі. Ми вже нераз зробили цей приємний досвід, що усмиряючим тогди болі показався все певний: Феллера пахучий „Ельза-Флюїд“, котрий уживали вже наші родичі і діди як завсідги пригожий лік і косметик. Ельза-Флюїд ділає все зі skutком і то так внутрішню як внішню. Є він сильніший і більше успішним чим Францбрантвайн. Його можна дістати у пачках з 6-ти подвійними або 2-ма спеціальними фляшками з польської централі пересидкової № 305 Ельза препаратів в Більську, аптекар А. Гутвінські, Ринок 15,

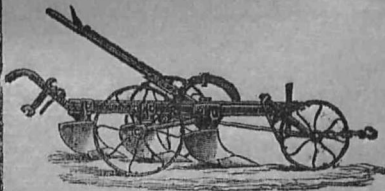
Рільничі машини і знаряди
знаменитої якості

поморської фабрики Венцкого
порадає поручає:

„Аграрія“

АДАМ КАМІНСЬКИЙ

Львів, ул. Городецька 25.

Д-р ВОЛОДИМИР БАБІН

зубний лікар

ординує від 9—1 і 3—6.

Львів, вул. Гетманська 8.

ПЕРЕПЛЕТНЯ

Павла Бабяка

у Львові, Бляхарська 12.

приймає церковні роботи, як: Євангелія, Службники, старі книги, наклади, брошуровання, канцелярські книги, які входять в круг переплетничої штуки і т. п., по найприступніших цінах.

Роботи виконує солідно
й скоро.

ГУРТІВНЯ
ФАРБ і ХЕМІКАЛІЙ
АДОЛЬФ ЧОПП

заприсяжений річезнавець
і оцінитель карного і кравового
суду — Львів Жовківська 2.
поручає свою торгівлю фарб і лякерів на складі артикули домово-господарські.
Власна хата. — Тел. 18-51.—Рік зал. 1845.

Інк. К. Котецький і С-на
Спілка з обм. пор.

свічки — вазеліна

Львів, ул. Кульпарківська 9.

Скринька поштова 106.
Телефон 57—48.

„ЦЕНТРОСОЮЗ“ Союз Кооперативних —
— Союзів

кооператива з відповідальністю уділами
У ЛЬВОВІ, вул. ЗІМОРОВИЧА ч. 20.

адреса для телеграм: „Центросоюз“, Львів.—Телефон ч.94,2116.
Доставляє через Кооперативи, або де таких нема, безпосередно рільникам.

Штучні навози, рільничі машини і знаряддя, коси з власною охоронною маркою, насіння дорідних збіжж, товари споживчі і галянтерійні. КУПУЄ і посередничить у продажі рільничих продуктів, як збіжжжа, фасоля, яйця і клоче.

ДРУКАРНЯ і ВИДЛИВНЯ ЧЕРЕНОК СТАВРОПИЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ

Львів, ул. Бляхарська ч. 9

По війні цілковито відновлена. — Заосмотрена новими машинами для звичайних і кольорових друків, машинами для відливу черенок найновіших кроїв, При друкарні стереотипія і переплетня. Виконання робіт як найсоліднійше. Ціни конкуренційні.

ТЕЛЕФОН

=====

34—76.

Позір Громадяне! Свій до свого!

Кожне село, чи то парохія, прагнуть аби мати добрі, гармонійні і витривалі дзвони, цеж краса і гордість для церкви парохії мелюдійні дзвони. За браком досвіду і належних інформацій в цій справі, часто буває, що дзвони заовляються або купуються у невідповідних джерел і не забаром прикрі наслідки — такі, що дзвони тріскають! Отже кождий з Вас мусить знати що є

Одинока українська ліяря дзвонів

Михайла Брилинського

Львів-Замарстинів
вул. св. Михайла ч. 14

або Львів, Замарстинівська 41 (власний дім)

де можете зєвжди дістати дзвони першої якости, довільної величини. — За витривалість дається гварантія. — Умови приступні. = Сплата ратами.

Свій до свого!

Вже

„МІСІОНАР“

трицятьдругий рік виходить в ЖОВКВІ народно-релігійна часопись п. з. МІСІОНАР“.

се найбільше поширена і найдешевша часопись для українського народу.

„МІСІОНАР“

„МІСІОНАР“

се приятель кождої української християнської родини, подає кождого місяця популярно-научні статті релігійного змісту, моральні науки, оповідання, вісти із світа і Церкви і т. п.

Річна передплата виносить всего 2 (два) золоті на цілий рік.

Адреса: **ВИДАВНИЦТВО ОО. ВАСИЛІАН** в ЖОВКВІ,

У Видавництві можна набути також ріжні дешеві книжки релігійного змісту та молитовники.

Жадайте цінника!

Дорогоцінний подарунок для всіх людей приносить нам добра земля в лічних рослинах, котрі родить вона для нашого добра. З таких цінних рослин споряджується від 32 літ домашнє средство: Феллера пахучий „Ельза-флюїд“. Як було це вже за наших дідів, так і тепер хвалять його вплив на всілякі хороби, а особливо при ревматичних болях, болу крижеї, рваню членів, ири болу голови та зубів. Він иомагає при натузі, змученню, спричинює нечуїність на зимно, зміцнює і скріплює мязи і нерви. Змішаний з водою надається до полокання горла і уст. Дуже добрий косметик! Внутрішно і зовнішно ділає сильніше і успішнійше як Францбрантвайн. Його можна дістати в пакетах з 6-ти иодвійними або 2-ма спеціальними фляшками з польської централі пересидкової № 305 Ельза препаратів в Більску, аптекар А. Іутвінські Ринок 15.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ
БАНК**

**Краєвий Союз
Кредитовий
у Львові, Ринок 10**

що акредитує українські кооперативи всіх видів, — приймає вкладки ощадності в золотій і чужій валюті, та опроцентовує їх на 7, згл. 8 прц.

Резервові фонди має улюковані в каменниці при вулиці 3-го Мая ч. 15, і в реальності при ул. Кордецького у Львові та в маєтності Черниця коло Бродів.

Ч. телефону 433. — Чекове conto П.К.О. Варшава 143.467. Жирове conto в Польськiм Банку. — Адреса для телеграм.: Центробанк Львів.

Фотограф

Л. Янушевич

**Львів, вул. Вінцент. Поля 1
(бічна Зеленої)**

Виконує всі роботи: портрети, групи, репродукції особливо мистецькі побільшення.

ТЕЛЕФОН 59—60.

„Гуцульське Мистецтво“

Українська спілка в Косові біля Коломиї

ВИРОБЛЯЄ: Килими, хідники, гуцульські ліжники. **ВИШИВАЄ:** Сорочки, блюзки, серветки, подушки, жіночі торбинки, рушники, доріжки (Tisch-laufer).

ПРИЙМАЄ ЗАМОВЛЕННЯ: на цілі народні українські строї, гуцульські кіптарі, торбинки.

МАЄ НА СКЛАДІ: Гуцульські артистичні вироби дерев'яні, мосяжні, глиняні.

Взірці на виробах і вишивках; чисто народні. Виконують взірці видатні українські художники

Присилайте замовлення!

**Підтримуйте рідне
мистецтво!**

АРТИСТ-МАЛЯР

Юрій

Магалевський

(Диплом С.-Петербурзької Академії Мистецтв)

приймає замовлення на ріжні

артист. роботи з обсягу

церковного малярства

й штук красних у Львові.

й на провінції

Адреса: — — ЛЬВІВ

вул. ВИСПАНЬСЬКОГО, ч. 31.

Передплачуєте одинокий ілюстрований двотижневий журнал

„С В І Т“

В кожному числі 20-30 ілюстрацій і знімок.

Передплата на квартал 7 зол.

Адреса:

„СВІТ“ Львів, вул. Руська 3.
Жадайте оказових чисел.

„Український Голос“

Політично - економічний селянський тижневик

ЩИРО НАРОДНЯ ГАЗЕТА

Чвертьрічна передплата
в краю 3. зол.

Адреса:

ПЕРЕМИШЛЬ, Побереже ч. 1.

„Громадський Голос“

Радикальний, політично - економічний часопис

Виходить в кожную суботу.

Рік видання 26-тий.

Передплата за кварт. 2'50 з.

Адреса:

ЛЬВІВ, Коперника ч. 28. II п.

Жіноча доля

Двотижневик
для українського жіноцтва

Передплата: на рік 10 зол. на півроку 5 зол., на чверть року 2'50, За кордон — на рік 2 дол. америк.

КОЛОМІЯ, ул. Нова, ч. 1.

Н Е Д І Л Я

є одиноким україн. ілюстр. тижнев. для родин

найбільшим і найдешевшим бо друкується на 12 сторін друку великого формату а коштує тільки 25 сот. примірник. Місячна передплата 1 зл.

НЕДІЛЯ є непартійною газетою і тому безпристрасно й річево інформує про все, що діється на Україні й поза нею.

ОГОЛОШЕННЯ В НЕДІЛІ є дешеві і мають велику вартість бо тижневик друкується в дуже високому накладі. Тому, хто ще не читав „Неділі“, хай купить число в трафіці або передплатить в Адміністрації НЕ Д І Л І У ЛЬВОВІ, ПРИ УЛ. БЛЯХАРСЬКІЙ Ч. 9 Річники „НЕДІЛІ“ остануть цінним бібліотечним набутком, як невичерпаний засіб відомостей з усіх царин знання й творчости.

**Артистично - слюсарська
й будівельна робітня**
ч. Телефону 15—40.

Івана Глинчака
у **Львові**,
вул. Короля Лещинського 21.

Виконує різні роботи, які входять в обсяг артистичного слюсарства і конструкцій, виконує також окуття дзвонів.

„УКРАЇНСЬКА НИВА“

Виходить 1, 5, 10, 15, 19, 24,
і 28 числа кожного місяця

Передплата на місяць вносить 1 зл. 25 гр., на 3 м-ці 3 зл. 75 гр. за кордон подвійно.

Адреса редакції і контори: **Л у с к**
на **Wołyniu, ul. Sienkiewicza 9.**

Передплату слати до контори, або вносити на конто Р. К. О. „Укр. Нива“ ч. 13973.

Передплата приймається 1-го і 15-го числа кожного місяця.

Перльмуттера УЛЬТРАМАРИНА

є безумовно найліпшою і найвидатнішою синкою до білля, вапна і малярських цілей. — відзначена на виставах золотими медалями. :—: :—: :—: :—: в Брукеелі і Медіолані.

Жадайте по всіх кооперативах і складах Народної Торговлі. :—:

Краєве Товариство господарське „СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“
у **Львові**, вул. Зіморовича ч. 20.

Як головна хліборобська організація українського рільничого населення під Польщею заступає і боронить господарські і промислові інтереси українського народу, ширить сільсько-господарську фахову освіту, підносить господарську культуру українського села, закладає і провадить ввірцеві господарства, посередничить і помагає при закладанню кооператив, при закупні і продажі землі, домашніх звірят, земледів, навоїв, господарських внарядів і видає господарські книжки та фаховий господарський двотижневик п. з. „Сільський Господар“, якого квартальна передплата вносить 3.50 зол.

М. Старицький.

Розбійник Кармелюк

в 4 частях з ілюстраціями. — Ціна 18.00 зол.

Замовляти в **Українській Книгарні і Янтикварні**
Львів, вул. Рутівського ч. 22.

Жадайте по всіх
кооперативах і складах
НАРОДНОЇ ТОРГОВЛІ

При печиві
найважнішим
є добрий і випробований
порошок до печива

Уживаючи Дра. ЕТКЕРА порошку до печива „Баккін“
кожда година зискує, бо тільки тоді кожде печиво удається

Крім наших від багато років випробуваних фабрикатів Еткера поручаємо
слідуючі пудинги, що можуть заступити бажання найвибагливіших смакунів.

Дра. Еткера пудинг макаронувий

Дра. Еткера пудинг турецький

Дра. Еткера порошок пудинговий „Іаля“

Дра. Еткера міддалове печиво з родзинками

Дра. Еткера печиво чоколядове з січеними міддалами

Дра. Еткера чоколядове печиво з макаронами

Дра. Еткера вибаглива леґуміна — Желе.

Дра. Еткера, фабрика споживчих середників. Оліва — Данціґ.

Dr. A. Oetker, Nahrungs—Mittelfabrik. Oliva — Danzig.

КООПЕРАТИВА

„УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР“

у Львові, вул. Руська 18. Т. п.

Має 2800 членів а поверх 4 000 долярів капіталу.
Веде під своєю фірмою „Український Театр“
під дир. Стадника.

Кооператива випозичає своїм членам перуки, народні козацькі та
турецькі строї, продає партитури, всі драматичні твори (по кни-
гарських цінах) шмижки, мастику, крепу до борід і вусів, готові
перуки, борода і вуса.

Один уділ 10 золотих — впис 1 золотий. Обовязком кожного
Українця і Українки кожної Читальні та драматичного Гуртка є стати
членом Кооперативи „Український Театр“ та купувати там
театральні прибори.

ПРОВЕРЕНО

С/Ф. 1987

5671

1929

1992

НАЙСТАРША І НАЙБІЛЬША В КРАЮ ЛІАРНЯ ДЗВОНІВ БРАТІВ ФЕЛЬЧИНСЬКИХ

в КАЛУШІ
вул. Сівецька ч. 6.

— i —

в ПЕРЕМИШЛІ
вул. Красінського ч. 63а.

ФІРМА ІСТНУЄ ПОВЕРХ 120 РОКІВ

відзначена численними медалями на виставах краєвих і заграничних між ними Grand Prix Париж 1927 (світова вистава) і Grand Prix Львєж 1928 Бельгія.

Наша найбільша в краю ліярня виливає дзвони тільки з найліпшого заграничного металю а то: дзвони поодинокі, гармонійні струни дзвонів довільної величини і тонів та дзвони до відзвонання мелодій т. зв. Carrillon.

Перетоплює, старі нежиточні дзвони і достроює під гарантією чистої гармонії до дзвонів вже існуючих, і це в спеціальності фірми.

Посідає: стало на складі великий запас готових дзвонів, різної ваги і тонів.

Виконує: у власній фабриці комплектні залізні дзвіниці і різнородні залізні конструкції вежові.

Висилає: на бажання сторони спеціаліста для уділення фахових порад і вказівок.

Доставляє дзвони на місце власним коштом а на випадок, як щоб они не відповідали бажанням купуючого (услівям умови) своїм коштом забирає їх назад без ніяких претенсій до купуючого.

Стережіться фірм повосенних а в перший мірі жидівських

Ціни конкурентійні — Сплата ратами.